

การพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก
**THE DEVELOPMENT OF LIFE ACCORDING TO
THE VIRIYAPĀRAMI IN THE MAHĀJANAKAJĀTAKA**

นางสาวจำลองลักษณ์ สุจริตจันทร์

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐินิพนธ์ิต
สาขาวิชาพระพุทธรศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

การพัฒนาชีวิตด้วยหลักจริยธรรมมีตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์

นางสาวจำลองลักษณ์ สุจริตจันทร์

คุณูปการนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**The Development of Life according to the Viriyapārami
in the Mahājanakajātaka**

Miss Chamlonglak Sucharitchan

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุษฎีนิพนธ์เรื่อง
“การพัฒนาชีวิตด้วยหลักจริยธรรมมีตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.ประเวศ อินทองปาน)

กรรมการ

(รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ)

กรรมการ

(ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์)

กรรมการ

(พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ.ดร.)

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นางสาวจำลองลักษณ์ สุจริตจันทร์)

- ชื่อคุณูปนิพนธ์** : การพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก
- ผู้วิจัย** : นางสาวจำลองลักษณ์ สุจริตจันทร์
- ปริญญา** : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
- คณะกรรมการควบคุมคุณูปนิพนธ์**
- : รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร, ป.ธ. ๙, พธ.บ. (ปรัชญา), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
 - : ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ, ป.ธ.๙, พธ.บ. (การสอนสังคม), ศศ.ม. (จารึกภาษาไทย), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
- วันสำเร็จการศึกษา** : ๑๙ มีนาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

คุณูปนิพนธ์ฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนก ๓) เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า บารมี หมายถึง คุณสมบัติเป็นเครื่องให้ถึงฝั่ง หรือคุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่ หรือคุณความดีที่ควรบำเพ็ญที่พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์จะต้องกระทำ มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา

การบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนก สัมพันธ์กับบารมีข้ออื่น ๆ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมะบารมี ปัญญาบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ในมหาชนกชาดกมีแนวคิดสำคัญ ๒ ประการ คือ การใช้วิริยปรมัตถบารมีควบคู่กับปัญญาบารมี การบำเพ็ญบารมีของพระมหาชนกจัดเป็นปรมัตถบารมี เป็นบารมีขั้นสูงยิ่ง เพราะการว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรนั้นไม่ใช่วิสัยที่กระทำได้ง่าย ความเพียรในมหาชนกชาดกนั้น มี ๒ ประเภท ได้แก่ ความเพียรทางกายและทางใจ ความเพียรทางกาย ได้แก่ การว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร ส่วนความเพียรทางใจ คือ ความตั้งใจที่จะทำและการออกบวชเพื่อสลัดกามทั้งหลายและเพื่อความพ้นทุกข์

แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบพระมหาชนก เป็นการพัฒนาชีวิตเป็นการทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นไปด้วยการเพิ่มคุณภาพให้กับชีวิตตามนัยของพระพุทธศาสนาด้วยหลักปธาน ๔ ได้แก่ เพียรละความชั่วที่เกิดแล้ว เพียรละระวังความชั่วไม่ให้เกิด เพียรสร้างความดีที่ยังไม่มี และเพียรรักษาความดีที่มีอยู่

Dissertation Title : The Development of Life according to the Viriyapārami
in the Mahājanakajāṭaka

Researcher : Miss. Chamlonglak Sucharitchan

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Supervisory Committee

: Assoc. Prof. Dr. Samidhipon Netnimitta, Pali IX,
B.A. (Philosophy), M.A. (Buddhist Studies),
M.A. (Pali & Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr. Suthep Promlert, Pali IX,
B.A. (Teaching social studies), MA. (Thai inscription),
Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : March 19, 2018

Abstract

This dissertation has three objectives: 1) to study perfect of effort in Theravada Buddhist scripture, 2) to study Mahājanaka's cultivation of perfection of effort (Viriyapārami), and 3) to propose the ways to develop one's life through effort according to Mahājanaka's model.

In the study, it was found that the perfection basically means good one should cultivate. In this respect, there are ten kinds of perfection, giving, precept, renunciation, wisdom, energy, forbearance, truthfulness, resolution, loving kindness and equanimity. Therefore, ten types of perfection come to be by nature associated with perfection of energy so as to give rise to the supremacy to such energy.

In this research, the perfection of energy had been cultivated by Mahājanaka side by side with the rest perfections and in this story of Mahājanaka two important ideas were found: the utilization of highest perfection of energy together with perfection of wisdom; Mahājanaka's development of perfection is regarded as the highest perfection because his swimming across such ocean is not a simple action, he really needed two categories of effort, bodily and mental energy. In the bodily aspect, it means swimming across such vast ocean, mental one refers to his will to get ordained in order to get rid of all bondages.

As far as the ways to develop one's life based on Mahājanaka's model, it means the perfection of one's life leading to the quality of life according to Buddhist principles, ten virtues of king, giving, precept, renunciation etc. by which the king ruled the country.

กิตติกรรมประกาศ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งเป็นผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง ขอกราบขอบพระคุณในความเมตตาของพระพรหมบัณฑิต (ป.ธ.๙, ศ.ดร., ราชบัณฑิตกิตติมศักดิ์, อัครมหาบัณฑิต) อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้เห็นความสำคัญของการศึกษาหลักสูตรพระพระพุทธศาสนาในระดับมหาวิทยาลัยโดยเปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักสูตรที่สนับสนุนให้นักศึกษาที่มีความรู้เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ตลอดระยะเวลาของการศึกษาที่ผ่านมาส่งผลให้นักศึกษามีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนามากขึ้น

ขอขอบพระคุณ รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร และ ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ ที่ให้ความอนุเคราะห์แนะนำในการเขียนดุษฎีนิพนธ์เล่มนี้ได้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และขอขอบพระคุณคณาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้และให้ความช่วยเหลือดูแลเอาใจใส่ต่อนิสิตด้วยดีเสมอมา รวมทั้งเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยทุกท่านที่ได้อำนวยความสะดวกเป็นอย่างดีตลอดจนกัลยาณมิตรนิสิตพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา ร่วมชั้นเรียนทุกรูปทุกท่านที่เมตตาช่วยเหลือเกื้อกูลให้กำลังใจที่ทำให้งานวิจัยสำเร็จลุล่วง ตลอดจนเอื้อเฟื้อข้อมูลในการทำวิจัย ตลอดถึงผู้เป็นเจ้าของผลงานทางวิชาการอันทรงคุณค่าทุกรูปทุกท่านที่ผู้วิจัยนำมาอ้างอิงประกอบในการทำวิจัยในครั้งนี้

ขอบุญกุศลที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าและการจัดทำดุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นเครื่องบรรณาการบูชาสักการะแด่พระรัตนตรัย และบูชาบุญคุณบุพการี ปิยชนคนผู้ที่เป็นที่รักที่ได้ลาบจากโลกนี้ไปสู่ปรโลกเบื้องหน้า มีบิดามารดา ปู่ย่าตายาย พระอุปัชฌาย์อาจารย์ ตลอดทั้งครูอาจารย์ทุกท่าน และท่านผู้เป็นเจ้าของผลงานที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าจนประสบความสำเร็จในการศึกษาในครั้งนี้ด้วยดี

อานิสงส์ผลบุญใดที่เกิดขึ้นจากดุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ และจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของข้าพเจ้า ขออานิสงส์นั้นจงบังเกิดแก่มารดา บิดา ญาติ ครู อาจารย์ ผู้มีพระคุณทุกท่าน ตลอดจนสรรพสัตว์ทั้งหลาย ขอจงได้มีโอกาสเจริญอยู่ในธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า トラบจนเข้าถึงพระนิพพานโดยทั่วกันเทอญ

นางสาวจำลองลักษณ์ สุจริตจันทร์

๑๙ มีนาคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๕
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๖
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๑๑
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ ศึกษาเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๓
๒.๑ ความหมายและประเภทของบารมี	๑๓
๒.๑.๑ ความหมายของคำว่าบารมี	๑๓
๒.๑.๒ ประเภทของบารมี	๑๗
๒.๒ ความหมายและคุณค่าของวิริยบารมี	๑๙
๒.๒.๑ ความหมายของคำว่าวิริยะ	๑๙
๒.๒.๒ ประเภทของวิริยะ	๒๑
๒.๒.๓ ลักษณะของวิริยะ	๒๘
๒.๒.๔ คุณค่าของวิริยะ	๒๙
๒.๓ ความสัมพันธ์ของวิริยบารมีกับบารมีอื่น ๆ	๓๓
๒.๓.๑ วิริยบารมีกับทานบารมี	๓๓
๒.๓.๒ วิริยบารมีกับศีลบารมี	๓๔
๒.๓.๓ วิริยบารมีกับเนกขัมมบารมี	๓๕
๒.๓.๔ วิริยบารมีกับปัญญาบารมี	๓๖

๒.๓.๕	วิธียบารมีกับขันติบารมี	๓๗
๒.๓.๖	วิธียบารมีกับสัจจบารมี	๓๘
๒.๓.๗	วิธียบารมีกับอธิษฐานบารมี	๓๙
๒.๓.๘	วิธียบารมีกับเมตตาบารมี	๔๐
๒.๓.๙	วิธียบารมีกับอุเบกขาบารมี	๔๑
๒.๔	สรุป	๔๒
บทที่ ๓	การบำเพ็ญวิธียบารมีของพระมหาชนก	๔๔
๓.๑	ทบทวนเรื่องการบำเพ็ญพระมหาชนกในนิบาตชาดก	๔๔
๓.๒	แนวคิดเรื่องวิธียบารมีของพระมหาชนก	๔๖
๓.๒.๑	วิธียบารมีในฐานะเป็นปรมัตถบารมี	๔๖
๓.๒.๒	วิธียบารมีกับปัญญาบารมี	๔๗
๓.๓	การบำเพ็ญวิธียบารมีของพระมหาชนก	๔๙
๓.๓.๑	การบำเพ็ญวิธียบารมีด้วยกายภาวนา	๕๐
๓.๓.๒	การบำเพ็ญวิธียบารมีด้วยศีลภาวนา	๕๒
๓.๓.๓	การบำเพ็ญวิธียบารมีด้วยจิตภาวนา	๕๔
๓.๓.๔	การบำเพ็ญวิธียบารมีด้วยปัญญาภาวนา	๕๖
๓.๔	สรุป	๖๐
บทที่ ๔	แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิธียบารมีตามแบบอย่างของพระมหาชนก	๖๑
๔.๑	การพัฒนาชีวิต	๖๑
๔.๑.๑	ความหมายของการพัฒนาชีวิต	๖๑
๔.๑.๒	ประเภทของการพัฒนาชีวิต	๖๔
๔.๑.๒.๑	กายภาวนา	๖๔
๔.๑.๒.๒	ศีลภาวนา	๖๕
๔.๑.๒.๓	จิตภาวนา	๖๖
๔.๑.๒.๔	ปัญญาภาวนา	๖๖
๔.๒	แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยวิธียบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก	๖๗
๔.๒.๑	การบำเพ็ญบารมีของพระมหาชนก	๖๗
๔.๒.๒	แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยวิธียบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก	๗๐
๔.๒.๒.๑	การพัฒนาชีวิตด้านกายด้วยวิธียบารมี	๗๐
๔.๒.๒.๒	การพัฒนาชีวิตด้านศีลด้วยวิธียบารมี	๘๑
๔.๒.๒.๓	การพัฒนาชีวิตด้านจิตด้วยวิธียบารมี	๘๙
๔.๒.๒.๔	การพัฒนาชีวิตด้านปัญญาด้วยวิธียบารมี	๙๖
๔.๓	สรุป	๑๐๖

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๐๘
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๘
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๐
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป	๑๑๐
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป	๑๑๑
บรรณานุกรม	๑๑๒
ประวัติผู้วิจัย	๑๑๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

ดุขฎิณิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทยของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่พิมพ์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยกำหนดการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎกเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๔๐๒ หน้า ๓๓๖

พระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา. (ไทย) = วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกาวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก์ (ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถววรรค (ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.ปณจก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปัญจกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.สตตก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สัตตกนิบาต (ภาษาไทย)
อง.อฏฐก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เอกกนิบาตชาดก (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ตีสตี. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ติงสตีนิบาตชาดก (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.เตรสก. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เตรสกนิบาตชาดก (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ปณญาส. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปณญาสนิบาตชาดก (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิบาตชาดก (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ (ภาษาไทย)

ช.จ.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทส	(ภาษาไทย)
ช.ป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิตามรรค	(ภาษาไทย)
ช.อุป.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
ช.จริยา.	(ไทย) =	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จริยาปิฎก	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา ดุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์อรรถกถาฉบับภาษาไทยของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่พิมพ์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๕๘ โดยกำหนดการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎกเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วยภาค/ข้อ/หน้าตามลำดับ เช่น ชุ.ชา.ม.อ. (ไทย) ๙/๑๒๔/๖๕. หมายถึง ขุททกนิกาย มหานิบาตชาตกอรรถกถาภาษาไทย ภาค ๙ ข้อ ๑๒๔ หน้า ๖๕

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ชุ.ชา.ม.อ. (ไทย)	= ขุททกนิกาย มหานิบาตชาตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์ฎีกา ดุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ฎีกา โดยกำหนดการใช้คำย่อชื่อเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น ที.สี.ฎีกา. (บาลี) ๑/๘๒. หมายถึง ทีฆนิกาย สีนตถูปภาสนี สีลกขณธวคคฎีกาภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ - หน้า ๘๒ ฉบับมหาจุฬารฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.ฎีกา. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สีนตถูปภาสนี สีลกขณธวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในสังคมไทยตลอดระยะเวลาที่สามทศวรรษ นับแต่ประเทศไทยเริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การพัฒนาทั้งสิ้นทั้งปวงล้วนแล้วแต่เป็นการเลียนแบบภูมิปัญญาและเอาอย่างความทันสมัยของตะวันตก มากกว่าการพัฒนาคุณภาพชีวิตและความสามารถทางการผลิตในลักษณะที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมวัฒนธรรมไทย การทุ่มเทพทรัพยากรส่วนใหญ่เพื่อหล่อเลี้ยงความเจริญเติบโตของอุตสาหกรรมส่งออก และทดแทนการนำเข้า เป็นการมุ่งสนับสนุนความสามารถในการผลิตของภาคเมือง โดยดูตติงทรัพยากร ทุน สมอง และกำลังแรงงานจากภาคเกษตรในชนบทเข้ามาหล่อเลี้ยงการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมในเขตเมือง แผนพัฒนาในลักษณะเช่นนี้ยังผลให้ชนบทตกอยู่ในสภาวะที่เสียเปรียบ การพัฒนาความสามารถในการผลิตของภาคเกษตรกรรมบนพื้นฐานของวัฒนธรรมท้องถิ่น และภูมิปัญญาชาวบ้านขาดความต่อเนื่องและหยุดชะงักลง ความต่างระหว่างเมืองกับชนบทเพิ่มมากขึ้นทุกขณะ

การมุ่งสนับสนุนความเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม โดยปล่อยให้ภาคเกษตรกรรมค่อย ๆ เข้าสู่สภาวะล้มละลาย ภาวะว่างงานในชนบท ค่าจ้างแรงงานราคาถูก การกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม การครอบงำทางการศึกษาและวัฒนธรรมจากศูนย์กลาง การเติบโตของธุรกิจเรีงรมย์ และการค้าประเวณีตามเมืองใหญ่ ๆ และแหล่งท่องเที่ยวต่าง ๆ การแพร่ระบาดของอุดมการณ์บริโภคนิยมและความทันสมัย การขาดความสมดุลระหว่างความต้องการปัจจัยเพื่อบริโภคกับความความสามารถในการตอบสนองความต้องการนั้น การถูกยึดเยียดให้พึ่งพิงภายนอกเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนทำให้ศักยภาพแห่งการพัฒนาภายในชุมชนชนบทหยุดชะงัก ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองถูกทำลายลง พลั้งในการแสวงหาทางเลือกในการต่อสู้เพื่อยกระดับฐานะของตนเริ่มอ่อนกำลัง^๑

หากพิจารณาถึงสภาพความเป็นอยู่ของคนไทยในปัจจุบันโดยการอ่าน ฟัง และการสังเกตจากสภาพที่เราเห็นด้วยตา คนไทยส่วนใหญ่จะลงความเห็นสอดคล้องกันว่า ชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในปัจจุบันนั้นค่อนข้างจะลำบากลำเค็ญ กล่าวคือ คนส่วนใหญ่ของประเทศโดยเฉพาะคนชนบทหรือต่างจังหวัดนั้น ยังมีสภาพขาดแคลนทั้งสิ่งที่เป็นความจำเป็นพื้นฐานของชีวิต และสิ่งที่จะเอื้ออำนวยให้ชีวิตนั้นสบายยิ่งขึ้น สวัสดิการทางเศรษฐกิจยังไม่อยู่ในระดับที่น่าพอใจ สวัสดิการทางสังคมโดยทั่วไปยังคงพร่องเป็นอันมาก ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินยังมีปัญหา สภาพดังกล่าวอาจเป็นผลมาจากสาเหตุหลาย ๆ ประการ เช่น ความล้มเหลวของการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม หรือการที่รัฐบาลให้ความสำคัญกับการอุตสาหกรรมมากเกินไป ทำให้ชาวชนบทต้องอพยพเข้าสู่เมือง

^๑ ยศ สันตสมบัติ, มนุษย์กับวัฒนธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔๔.

ผลก็คือการกระจายรายได้ระหว่างชนบทกับเมืองมีความแตกต่างกันมาก นอกจากนั้นยังมีการแพร่ระบาดของโรคเอดส์ และการแพร่กระจายของยาบ้าในหมู่นักเรียนและเยาวชน ทำให้เกิดปัญหาระดับชาติและระดับโลก ที่ต้องการเยียวยารักษาอย่างจริงจัง

สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งคือการที่สังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ยุคโลกาภิวัตน์ (Globalization) อย่างรวดเร็วโดยไม่ได้สำรวจความพร้อมของตนเองอย่างจริงจัง ดังนั้น ด้วยอิทธิพลของความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสารสนเทศที่มีเครือข่ายกว้างขวางโยงใยไปทั่วโลก ทำให้ประเทศไทยถูกผลักเข้าสู่โลกที่ไร้พรมแดน และไม่เพียงเท่านั้นกิจกรรมแห่งการดำรงชีวิตที่เป็นไปตามวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยยังได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชีวิตทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ของครอบครัว การศึกษา การเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในด้านต่าง ๆ ดังกล่าว ไม่มีความหมายเพียงจะเกิดการขยายตัวของเทคโนโลยีเท่านั้น แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงทิศทางที่รุนแรง จนบางกรณีอาจมีการปฏิเสธสิ่งที่เคยมีมาในอดีตอย่างสิ้นเชิง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกือบจะเต็มรูปแบบ เช่น การดำรงชีวิตในเมืองหลวงเปลี่ยนแปลงเกือบจนรากถอนโคน บ่อยครั้งที่เราพบว่า สถาบันต่าง ๆ ในสังคมไทยล้มเหลว เช่น อาชญากรรมที่เพิ่มขึ้น ครอบครัวแยกกันอยู่ ระบบราชการที่เคยเชื่อถือได้ขาดประสิทธิภาพ ข้าราชการคอร์รัปชัน ระบบสาธารณสุขผิดพลาด เศรษฐกิจอุตสาหกรรมคลอนแคลน สถาบันการเงินและการธนาคารล้มเหลว สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นเรื่องท้าทายให้มนุษย์พยายามต่อสู้ หาวิธีการที่จะขจัดปัดเป่าให้ผ่อนคลายลงกระแสโลกที่มีผลกระทบต่อสังคมไทย^๒

โลกาภิวัตน์หรือการเป็นโลกเดียวกันที่พูดกันทั่วไปปัจจุบัน ยังเป็นโลกาภิวัตน์แบบด้อยพัฒนาโดยมีหลักการอยู่ที่ “การค้าเสรีและการเงินเสรี” อันเป็นเรื่องทางวัตถุและแยกส่วนจึงจะยังให้เกิดปัญหาต่าง ๆ และวิกฤตการณ์ ถึงเวลาที่มนุษยชาติจะคิดถึงโลกาภิวัตน์แบบอารีเยหรือโลกาภิวัตน์ของผู้เจริญ มิใช่โลกาภิวัตน์อนารีเย โลกาภิวัตน์อารีเย หมายถึง ความเป็นโลกเดียวกันที่เอาคนเป็นตัวตั้งคือการอยู่ร่วมโลกเดียวกันด้วยสันติและความเกื้อกูลด้วยองค์ประกอบ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) การสร้างจิตสำนึกใหม่ให้เห็นว่าโลกทั้งโลกทั้งมนุษย์และสรรพธรรมชาติทั้งหลาย ความเป็นหนึ่งเดียวกันปรารถนาจะอยู่ร่วมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน กระบวนการจิตสำนึกใหม่ได้ก่อตัวขึ้นแล้วและจะเข้มข้นขยายตัวขึ้น (๒) ยังมีหน่วยพื้นฐานทางสังคม คือ ชุมชน ชุมชนจะทำให้พึ่งตนเองได้และมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมไปตามภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน ทำให้งดงาม อิสระและยั่งยืน ไม่ใช่การมีอารยธรรมเดียวกันทั้งโลกแบบในโลกาภิวัตน์ด้อยพัฒนา (๓) การสื่อสารให้รู้กันทั้งโลกเพื่อการอยู่ร่วมกัน และ (๔) มีระบบไหลเวียนของสินค้าที่จำเป็นอย่างเสรีและเป็นธรรม เพื่อการร่วมกัน องค์ประกอบทั้ง ๔ ประการของโลกาภิวัตน์อารีเยต้องดำเนินการไปพร้อมกันและสัมพันธ์กัน ทั้งนี้ยังไม่มีคำตอบสำเร็จรูปตายตัว แต่จำเป็นต้องวิจัย และพัฒนาให้เลิกใช้เปลี่ยนแปลงและปรับปรุงได้ตลอดเวลา

^๒ ดูรายละเอียดใน กฤษณา วงษาสันต์ และคณะ, วิถีไทย, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๓ - ๑๗๔.

แม้หลายคนจะอยากอยู่ในโลกส่วนตัวเล็ก ๆ เงียบ ๆ ไม่เกี่ยวข้องกับใคร แต่ก็เป็นไปได้ เพราะโลกก็จะมาเกี่ยวข้องกับเรา และมีผลกระทบต่อเรา เพราะความเป็นโลกเดียวกัน โลกใหญ่มาก แต่เราเล็กนิดเดียว ความเป็นไปในโลกย่อมกระทบเราอย่างแรง ฉะนั้น ถึงเวลาที่มนุษย์จะต้องมีจิตใหญ่มีโลกทรรศน์ โดยเห็นทั้งโลกจริง ๆ และมีจิตสำนึกใหม่อันเป็นจิตสำนึกโลกและจัดกระบวนการอยู่ร่วมกัน ด้วยสันติทั้งโลก ซึ่งทุกคนทำได้ โดยสร้างชุมชนของตนให้เข้มแข็งและขยายการเชื่อมโยงกับชุมชนอื่น จนโลกทั้งโลกเป็นเครือข่ายของชุมชนอันหลากหลายด้วยวัฒนธรรมที่แตกต่างกันเป็นบูรณาการท่ามกลาง ความหลากหลายอันงดงามเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและยังยืนมนุษย์มีศักยภาพที่จะสร้างโลกที่มีความ เจริญ และมีศักดิ์ศรี หรือศรีอารยะได้ในอนาคตข้างหน้าอันไม่ไกล เพื่อการอยู่ร่วมกันด้วยสันติทั้งโลก และนั่นคือความเป็นโลกาภิวัตน์อารยะ^๓

ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไม่ว่าในอดีตหรือปัจจุบัน สรุปลงแล้วมี ๒ ประการ คือปัญหาชีวิตส่วนบุคคล และปัญหาของสังคม การแก้ปัญหาของแต่ละคนอาจมีวิธีการแตกต่างกันไปตามความคิด สติปัญญา และสภาพแวดล้อมอันเป็นปัจจัยมีผลกระทบต่อแต่ละบุคคล มีกรณีที่น่าสนใจแบบอย่างของ พระมหาชนกในทศชาติชาดก ซึ่งถือว่าทรงบำเพ็ญวิริยบารมี คือใช้ปัญญาหนุนนำวิริยะคือความเพียร เป็นเครื่องแก้ปัญหาเรื่องพระมหาชนกมีอิทธิพลต่อกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง “พระมหาชนก” ขึ้นและจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นรูปเล่มสมบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๐^๔ เสมือนจะทรงชี้แนะให้พสกนิกรของพระองค์ก็ได้มีความเพียร คือ วิริยะอุตสาหะในการครอง ชีวิตและหน้าที่การงาน ดังที่ศาสตราจารย์ ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ กล่าวไว้ว่า

ยิ่งกว่านั้นยังทรงเห็นว่าความเชื่อและศรัทธาของคนไทยในวิถีแห่งพระพุทธศาสนาเป็นสาระ ที่จะเปลี่ยน “กระบวนทัศน์” หรือแม่บทความคิดได้ยากด้วยการพูดหรือสอนธรรมดา ดังนั้นจึงทรงมี พระเมตตาทรงพระราชนิพนธ์ เรื่อง “พระมหาชนก” ซึ่งเน้นคุณธรรมสำคัญของสังคมอุตสาหกรรม นั้นก็คือ “ความเพียร” อันที่จริงคำว่าอุตสาหะตรงกับภาษาอังกฤษว่า industry หรือ industrious ซึ่งหมายถึงความขยันหมั่นเพียร หากจะทรงสอนตรง ๆ ก็ได้ แต่ด้วยทรงเห็นว่าคนส่วนใหญ่อาจไม่ “ซึ้ง” จึงทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหาชนกขึ้นเพื่อยกพระโพธิสัตว์เป็นแบบอย่างซึ่งง่ายต่อการเชื่อ และศรัทธาของคนส่วนใหญ่ในชนบทที่ยังยึดมั่นต่อพระพุทธศาสนา^๕

ในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น ได้ทรงบำเพ็ญ ๓ ชั้น ดังนี้

๑) พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญวิริยบารมีในขณะที่เสวยพระชาติเป็นพญาวานร ได้ช่วย พราหมณ์ผู้ตกเหวคนหนึ่งให้ขึ้นจากเหว แต่พราหมณ์คิดประทุษร้ายใช้ก้อนหินทุบตีศีรษะหวังให้ตาย แต่ไม่ตาย ท่านจึงสอนไม่ให้พราหมณ์ทำความชั่วอีก แล้วนำไปส่งยังแดนมนุษย์^๖

^๓ ดูรายละเอียดใน ประเวศ วสี, **วิถีสังคมไทย**, (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๙ – ๑๐.

^๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช, **พระมหาชนก**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๐), หน้า ๕.

^๕ บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, **เอกลักษณ์ประชาธิปไตยไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๙.

^๖ ดูรายละเอียดใน ชุ.ชา.ตี.สตี. (ไทย) ๒๗/๑๗๘ - ๒๒๓/๕๖๖ - ๕๗๑.

๒) พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญวิริยอุปบารมีในขณะที่เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสีลวราช ทรงดำริถึงผลแห่งความเพียรและความอดทนที่ทำให้พระองค์ประสบผลสำเร็จได้ราชสมบัติคืน^๗

๓) พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญวิริยปรมัตถบารมีในขณะที่เสวยพระชาติเป็นพระมหาชนก ขณะพระมารดาทรงพระครรภ์ได้หนีเข้าศึกไปอาศัยกับอาจารย์ทศปาโมกข์ที่เมืองกาลจัมปาละ เมื่อเจริญวัยได้ศึกษาจบไตรเพทและศิลปศาสตร์ แล้วขออนุญาตพระมารดาเดินทางไปค้าขายที่สุวรรณภูมิแต่เรือแตกจมลงในมหาสมุทร ในขณะที่ท่านกำลังว่ายน้ำช่วยเหลือตนเองอยู่ในมหาสมุทร เป็นวันที่ ๗ นั้น นางมณีเมขลาซึ่งเป็นเทพธิดาผู้รักษามหาสมุทรได้ช่วยเหลือนำท่านไปส่งขึ้นฝั่งที่กรุงมิถิลา ต่อมาอำมาตย์และปุโรหิต เป็นต้น ได้อภิเษกพระมหาชนกขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ ณ กรุงมิถิลา สืบต่อจากพระเจ้าโปลชนกผู้เป็นพระเจ้าอาซึ่งไม่มีพระราชโอรสมีแต่พระธิดา เพราะพระองค์ทรงรับสั่งไว้ก่อนสวรรคตว่าถ้าผู้ใดรู้ปริศนาธรรม ๑๖ ข้อ และทำให้พระราชาธิดาสวีสีของพระองค์พอพระทัยได้ก็ให้พร้อมใจกันอภิเษกผู้นั้นขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชย์สมบัติ

พระเจ้ามหาชนกทรงครองราชสมบัติด้วยทศพิธราชธรรม ทรงสร้างความสำเร็จมั่งคั่งและประชาชนก็อยู่เย็นเป็นสุข จากนั้นจึงเสด็จออกบรรพชา แม้พระมเหสีจะทูลอ้อนวอนอย่างไรก็ไม่ยอมเสด็จกลับทรงบำเพ็ญฌานให้เกิดขึ้นและเมื่อดับขันธแล้วก็ได้ไปสู่พรหมโลก^๘

จากแบบการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนกดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจจะทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์แนวคิดเรื่องวิริยบารมีที่ปรากฏในมหาชนกชาดก” เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับวิริยะหรือความเพียร รูปแบบการใช้วิริยะขั้นปรมัตถบารมีของพระมหาชนกว่ามีรูปแบบอย่างไร แบบอย่างการดำเนินชีวิตตามหลักวิริยบารมีที่พระมหาชนกได้นำไปสัมพันธ์กับบารมีข้ออื่น ๆ เพื่อดำเนินชีวิตได้อย่างไร

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนก
- ๑.๒.๓ เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก

^๗ ชุ.ชา.ปญญาส. (ไทย) ๒๘/๕๑/๒๒.

^๘ ดุรายละเอียดยุ. (ไทย) ๒๘/๒๙๖ - ๔๒๐/๒๒๙ - ๒๔๕.

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ จะเป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยจะศึกษาเฉพาะแนวความคิดการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหากษัตริย์ในการดำเนินชีวิต โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหากษัตริย์ที่สัมพันธ์กับบารมีข้ออื่น ๆ โดยเก็บข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีพระไตรปิฎก อรรถกถา เป็นต้น ตลอดจนแนวคิดและทัศนะของผู้ทรงคุณวุฒิทางวิชาการอื่น ๆ

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ แนวคิดเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๒ การบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหากษัตริย์เป็นอย่างไร
- ๑.๔.๓ การพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์ควรเป็นอย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ บารมี หมายถึง คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยั่งยืนงวดเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่งมี ๑๐ อย่าง ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี อริยฐาน สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี ในการวิจัยครั้งนี้ มุ่งเน้นถึงการบำเพ็ญวิริยบารมีตามแบบอย่างของพระมหากษัตริย์

๑.๕.๒ วิริยบารมี หมายถึง ความหมั่นเพียรในการทำงานเพื่อการพัฒนาชีวิตที่ดี

๑.๕.๓ พระโพธิสัตว์ หมายถึง พระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์เป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งได้บำเพ็ญวิริยบารมี

๑.๕.๔ ชาตก หมายถึง เรื่องราวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเกิดมาแล้ว เรื่องราวเกี่ยวกับอดีตชาติของพระพุทธเจ้า สมัยที่ยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ

๑.๕.๕ นิบาตชาตก หมายถึง ชาตก คือเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า โดยมีที่มาในคัมภีร์นิบาตชาตก ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เล่มที่ ๒๗ และ เล่มที่ ๒๘

๑.๕.๖ อรรถกถาชาตก หมายถึง หนังสืออธิบายชาตก อธิบายเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเกิดมาแล้ว

๑.๕.๗ การพัฒนาชีวิต หมายถึง การฝึกฝน การอบรม และการฝึกหัดเพื่อการทำในสิ่งนั้น ๆ ให้ดีขึ้น เจริญขึ้น หรือเป็นการเพิ่มคุณค่าของชีวิตให้สูงขึ้น อีกทั้งยังทำประโยชน์ให้ชีวิตของตนเองดีขึ้นอีกด้วย ได้แก่ ด้านกายภาวนา ด้านศีลภาวนา ด้านจิตตภาวนา และด้านปัญญาภาวนา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) รจนาไว้ในหนังสือ “ทศบารมี ทศพิชราชธรรม” ว่า ในการบำเพ็ญบารมี ทั้ง ๓ นั้น คือ บารมี อุบารมี และปรมัตถบารมี โดยให้ความหมายของบารมีทั้ง ๓ อย่างว่า บารมีที่เป็นปกติสามัญ บารมีที่ยิ่งใหญ่กว่าปกติสามัญและบารมีที่ถึงที่สุดบารมี ๑๐ และ ราชธรรมต้องปฏิบัติให้สัมพันธ์กันถึงจะสมบูรณ์จะขาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ได้ พระโพธิสัตว์ทำได้ก็สั่งสมบารมีเป็นพระพุทธรูปเจ้าได้ พระราชาทำได้ก็จะทำให้พระราชาที่มีความประเสริฐที่สุดในโลก ทั้งบารมีและทศพิชราชธรรม ทุกคนสามารถปฏิบัติได้เหมือนกันหมด^๙

๒) สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ รจนาเรื่องของพระโพธิสัตว์ไว้ว่า คำว่า พระโพธิสัตว์ โดยคำว่าสัตว์ หมายถึง ผู้ซึ่งติดอยู่และที่เรียกว่า พระโพธิสัตว์ ก็หมายถึงท่านผู้ซึ่งติดอยู่ในความรู้ แปลว่ายังไม่รู้ปลอดโปร่ง แจ่มแจ้งถึงที่สุดจึงเรียกว่า พระโพธิสัตว์ แม้ท่านที่เป็นพระโพธิสัตว์จนถึงในชาติที่สุดซึ่งเป็นพระสิทธิตถะ พระกายต้องเกิดในเบื้องต้น ก็ต้องชำระตมฺหฺโรทรม และในที่สุดก็ต้องสลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระกายที่ต้องเกิด มีพระกายที่ต้องชำระตมฺหฺโรทรม ในที่สุดก็ต้องสลาย แต่ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้เกิด ไม่ได้เจ็บ ไม่ได้ตาย ตลอดถึงไม่เกิด ไม่เกิดไปตามกาย แม้ในทศชาติคือ ๑๐ ชาติ ที่ท่านแสดงไว้ว่า พระเตมีย์ พระมหาชนก พระสุวรรณสาม พระมหาสถ เป็นต้น จนถึงพระเวสสันดร เมื่อต้องเกิดในเบื้องต้น ก็ต้องชำระตมฺหฺโรทรมในท่ามกลาง ในที่สุดก็สลาย นี่เป็นส่วนรูปกาย ท่านจึงบำเพ็ญบารมีสืบเนื่องต่อกันมาโดยลำดับ จนถึงในที่สุดที่เป็นพระสิทธิตถะ นี่เป็นตัวอย่างที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจะพึงระลึกถึง แล้วและพยายามทำตนให้ดีขึ้น โดยลำดับ ตามความสามารถที่จะพึงกระทำได้ พระโพธิสัตว์ที่เรียกกันและรู้จักกันเข้าใจกันนั้น ท่านมุ่งหมายถึงพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างเดียว แต่เมื่อระลึกถึงศัพท์ว่าพระพุทธรูปเช่นนี้แล้ว ท่านแจกออกไปต่าง ๆ กันคือพระสัมมาสัมพุทธะหรืออนุพุทธะ อีกอย่างหนึ่งเมื่อเป็นเช่นนี้ก็มักจะเรียกพระโพธิสัตว์เป็น ๓ อย่างตามพระพุทธรูปนั้น อย่างต้นควรจะเรียกชื่อว่าสัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์ อย่างที่ ๒ ควรจะเรียกว่าปัจเจกโพธิสัตว์อย่างที ๓ ควรจะเรียกว่าสาวกโพธิสัตว์หรืออนุโพธิสัตว์^{๑๐}

๓) บวรศักดิ์ อูวรรณโณ ได้กล่าวไว้ในเรื่อง “ในหลวงกับประชาชน : เอกลักษณ์ ประชาธิปไตยไทย” ว่าในหลวงทรงมีแนวพระราชดำริเรื่อง “เศรษฐกิจพอเพียง” มาหลายสิบปีแล้ว แต่ไม่ทรงมีพระราชดำรัสแก่สังคมไทยตรง ๆ ในทฤษฎีการพัฒนาแบบ “พอมีพอกิน” และพึ่งตนเองได้” ซึ่งเป็นกระแสการพัฒนาที่แตกต่างจากสิ่งที่ปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติอันเป็นกระแสหลักในสังคมไทยมาหลายสิบปี กระแสนี้เน้นการที่ทรงนำเสนอโดยเหมาะสมแก่กาลเวลาโดยแท้ ยิ่งกว่านั้นทรงเห็นว่าความเชื่อและศรัทธาของคนไทย ในวิถีแห่งพระพุทธศาสนาเป็นสาระที่จะเปลี่ยน

^๙ สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ทศบารมี ทศพิชราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๕๓.

^{๑๐} สมเด็จพระสังฆราช เจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๒๐ - ๓๒๑.

กระบวนทัศน์หรือแม่บทความคิดได้ยาก ด้วยการพูดหรือสอนธรรมดา ดังนี้ จึงทรงมีพระเมตตาทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระมหาชกซึ่งเน้นคุณธรรมสำคัญของสังคมอุตสาหกรรม นั่นก็คือความเพียร^{๑๑}

๔) ธนิต อยู่โพธิ์ ได้กล่าวถึงดาบสไว้ในหนังสือ “ทฤษฎีว่าด้วยการปฏิบัติเพื่อเดินทางไปพรหมโลก” สรุปความได้ว่า รูปमान ๔ และ อรูปमान ๔ ที่เรียกรวมว่า สมบัติ ๘ นี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เช่น อรรถกถาชาดก ว่า กษัตริย์ พราหมณ์ กุฎุมพิกหบดี เป็นต้น ได้สละยศศักดิ์สมบัติ บริวาร และครอบครัว ลูกเมีย ออกบวชบำเพ็ญชีวิตเป็น นักบวช นักพรต ดาบส ดาบสินี ฤๅษี ซีไพร ซึ่งมีกล่าวถึงติดต่อมาจนในวรรณคดีโบราณของไทย ด้วยปรากฏว่า มีหลายท่านได้บรรลุมานและสมบัติด้วย โดยเฉพาะอรูปสมบัตินั้นได้เป็นที่รู้จักกันมานานแล้วว่าเคยมีมาก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเสียอีก^{๑๒}

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) โกวิท ราชวงศ์ ได้วิจัยเรื่อง “หลักคำสอนเรื่องความกตัญญูทเวทีในพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษาทัศนะของคนชราว่าด้วยการทอดทิ้งบุพการีในสังคมไทยพุทธ” ผลการวิจัยพบว่า ความกตัญญูทเวที คือ ความตระหนักในคุณของบุคคล สัตว์ และประโยชน์สิ่งของอื่นที่มีต่อตนเองทั้งโดยตรงและโดยอ้อม แล้วประกาศและตอบแทนคุณนั้นตามความเหมาะสมเพื่อให้บุคคลรุ่นหลังได้แสดงออกต่อบุพการีและหรือพระอรหันต์ในการที่ได้เลี้ยงดูมาและเพื่อความตระหนักถึงในบุญคุณของท่าน^{๑๓}

๒) พระกวีวงศ์ (อิม สารโท) ได้วิจัยเรื่อง “ธรรมสังคีตของทศบารมีเป็นปัจจัยเกื้อหนุนในการตรัสรู้และการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า” ผลการวิจัยพบว่า บารมี หมายถึงคุณสมบัติเป็นเครื่องให้ถึงฝั่ง หรือคุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่ ในที่นี้หมายถึงความเป็นพระพุทธเจ้า บารมี มี ๑๐ ประการ หรือ ทศบารมี เป็นพุทธการกธรรม คือธรรมที่กระทำบุคคลให้เป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ก่อนที่จะได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ ต้องได้บำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ นี้มานับกับไม่ถ้วนบารมี ๑๐ หรือทศบารมี ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และ อุเบกขา บารมีนั้นมี ๓ ชั้น คือ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมเรียกว่า บารมี ๓๐ ทัก ในการบำเพ็ญทศบารมีเพื่อให้บรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมีแต่ละข้อให้ครบถ้วนบริบูรณ์ แม้แต่ในพระชาติเดียวกันที่เสวยก็บำเพ็ญบารมีหลาย ๆ ข้อไปพร้อมกันเพียงแต่ว่าข้อใดจะยิ่งหรือหย่อนกว่ากันเท่านั้น ซึ่งเรียกว่าเป็นธรรมสังคีต ทั้งนี้ โดยเน้นการบำเพ็ญบารมีตามลำดับทศชาติชาดกเริ่มจากพระเตมีย์ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี พระมหาชนกทรงบำเพ็ญวิริยบารมี พระสุวรรณสามทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี พระเนมิราชทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมี พระมหอสถ

^{๑๑} บวรศักดิ์ อวรรณโณ, เอกลักษณ์ประชาธิปไตยไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘ - ๑๙.

^{๑๒} ธนิต อยู่โพธิ์, ทฤษฎีว่าด้วยการปฏิบัติเพื่อเดินทางไปพรหมโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), บทคัดย่อ.

^{๑๓} โกวิท ราชวงศ์, “หลักคำสอนเรื่องความกตัญญูทเวทีในพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษาทัศนะของคนชราว่าด้วยการทอดทิ้งบุพการีในสังคมไทยพุทธ”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๕), บทคัดย่อ.

ทรงบำเพ็ญบุญบาปมี พระภริยัตถทรงบำเพ็ญศีลบาปมี พระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบาปมี พระนารททรงบำเพ็ญอุเบกขาบาปมี พระวิรุทธทรงบำเพ็ญสัจจาปมีและพระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบาปมีโดยแจ่มแจ้งว่าพระโพธิสัตว์แต่ละพระองค์ตามทศชาติชาดกบำเพ็ญบาปมีนั้นอย่างไร^{๑๔}

๓) **พระมหาจุฬาลม ชูเลื่อน** ได้วิจัยเรื่อง “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบาปมีของพระโพธิสัตว์ ในทศชาติชาดก” ผลการวิจัยพบว่า พระโพธิสัตว์ทั้งสิบองค์ได้มีความกล้าหาญมุ่งมั่นในการบำเพ็ญบาปมีของตนเป็นอย่างยิ่งแม้ต้องเผชิญกับความยากลำบากอย่างที่สุด การที่พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญ ในการเผชิญกับความยากลำบาก เพราะมีความต้องการที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าเป็นแรงจูงใจ แม้ว่าการกระทำของพระโพธิสัตว์บางโอกาสจะเป็นสถานการณ์ขัดแย้งทางศีลธรรม แต่พระโพธิสัตว์ก็สามารถดำรงตนอยู่ในการบำเพ็ญบาปมีอย่างมั่นคงและคุณธรรมสำคัญที่ทำให้พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญ ในการบำเพ็ญบาปมีได้อย่างต่อเนื่องคือปัญญาและกรุณา รวมทั้งความอดทน ไม่หวั่นไหวและมีความเพียรพยายาม^{๑๕}

๔) **พระมหาบุญเรือน ปภังกร (พิลาพันธ์)** ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาแนวความคิดเรื่องเมตตานิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า เมตตานิพพาน เป็นหลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาทั้งในระดับพื้นฐาน คือทำให้คนทั้งหลายเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน ไม่ทำลายไม่เบียดเบียนกันและกันอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข ระดับกลาง คือ ช่วยพัฒนาจิตให้สะอาดบริสุทธิ์ หมดลตกิเลส ลดปัญหา ขจัดความทุกข์ให้เบาบาง มีความเห็นแก่ตัวน้อยลง ก่อประโยชน์ให้เกิดแก่ตน และสังคมส่วนรวมระดับสูง คือทำให้คนหมดตัวตน หมดกิเลส หมดปัญหา ไม่มีอาสวะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในจิตใจ หมายถึง การบรรลุพระนิพพาน และยังได้กล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งเมตตานิพพาน เกิดได้ ๓ ทางคือทางกาย วาจาและใจ เมตตานิพพานก่อให้เกิดโทษได้หากถูกกิเลสครอบงำหรือปราศจากปัญญาควบคุม พร้อมทั้งกล่าวถึงอานิสงส์ที่จะได้จากการเจริญเมตตานิพพานต่อเนื่อง ทั้งในขณะที่มีชีวิตอยู่และหลังจากตายไปแล้ว เช่นไปบังเกิดในพรหมโลก เป็นต้น^{๑๖}

๕) **ไพลิน องค์กรธรรม** ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบาปมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก” ได้กล่าวถึงอิทธิพลของชาดกที่มีต่อสังคมพุทธว่ามี ๓ ด้าน คืออิทธิพลต่อระบบพระมหากษัตริย์ อิทธิพลต่อศิลปกรรมจิตรกรรมประติมากรรมและอิทธิพลด้านวัฒนธรรม ประเพณี การดำรงชีวิตโดยได้กล่าวถึงอิทธิพลของอรรถกถาชาดก จำนวน ๓๒ ชาดกที่มีต่อระบบพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีป พระมหากษัตริย์แห่งศรีลังกาและพม่าจนถึงพระมหากษัตริย์ไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อิทธิพลด้านศิลปกรรม วรรณกรรม ประติมากรรมนั้นเห็นได้จาก

^{๑๔} พระกวีวงศ์ (อิม สารโท), “ธรรมสมัยของทศบาปมีเป็นปัจจัยเกื้อหนุนในการตรัสรู้และการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๕} พระมหาจุฬาลม ชูเลื่อน, “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบาปมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๖} พระมหาบุญเรือน ปภังกร (พิลาพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องเมตตานิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

หินสลักชาดกในอินเดีย ภาพวาดตามอุโบสถวิหารต่าง ๆ และที่มีอิทธิพลมากก็คือ เวสสันดรชาดก รองลงมาคือ พระเจ้าสิบชาติ ส่วนที่มีอิทธิพลต่อจิตรกรรมนั้นก็มิปรากฏตามวัดวาอารามต่าง ๆ เช่นที่ วัดเครือวัลย์วรวิหาร สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ที่มีภาพจิตรกรรมฝาผนังสวยงามที่สุด รวม ๕๕๐ ชาดก ส่วนอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรม ประเพณีการดำรงชีวิตนั้น ก็มีบทบาทสำคัญในการสั่งสอนศีลธรรมต่อ ชาวพุทธ คติธรรมที่แทรกอยู่ในชาดกมีอิทธิพลมากต่อวิถีชีวิตชาวไทย นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน การดำเนินชีวิตตามแบบวิถีชีวิตในชาดกนั้นยังปรากฏมีอยู่^{๑๗}

๖) **ประทีป ชุมพล** ได้วิจัยเรื่อง “จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง : ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและอิทธิพลที่มีต่อความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรม” ผลการวิจัยพบว่า ตอนหนึ่งว่า นิบาตชาดก ที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังและจิตรกรรมที่ปรากฏบนแผ่นหิน หรือพระบฏ เป็นเรื่องที่น่ามาจากพระไตรปิฎกซึ่งอยู่ในหมวดพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ซึ่งมี ๕๔๗ เรื่องซึ่งเรื่องที่ว่าแพร่หลายในประเทศไทย ที่รู้จักกันทั่วไป คือ เรื่องในทศชาติ หรือที่เรียกว่า นิบาตชาดก ๑๐ เรื่อง และเป็นที่ยอมรับกันมาก ได้แก่ เรื่องพระมหาชาติ หรือเรื่องพระเวสสันดรอันเป็นพระชาติที่ท้ายสุดของพระโพธิสัตว์ ปรากฏในวรรณคดีไทย ที่แต่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น คือ มหาชาติคำหลวงซึ่งต่อมามีการแต่งเป็นคำประพันธ์อื่น ๆ เช่น แต่งเป็นคำกาพย์เป็นร้อยยาว เป็นต้นและเป็นที่ยอมรับมาเทศน์จนกลายเป็นประเพณีการเทศน์มหาชาติอันเป็นที่นิยมมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ก็เป็นที่นิยมกันแพร่หลายกันมากขึ้น จนเป็นเรื่องที่จำเป็นที่สุด ในความเชื่อของคนไทยที่ต้องฟังเทศน์มหาชาติเรื่องมหาเวสสันดร เพราะเกี่ยวข้องกับความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์และพระศรีอาริยมตไตรย์^{๑๘}

๗) **นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร** ได้วิจัยเรื่อง “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา” ผลการวิจัยพบว่า พระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ปรากฏแก่บุคคลทั่วไปนั้น สง่างามเป็นที่น่าเคารพเลื่อมใส พระบุคลิกภาพที่สงบบเยือกเย็น เปี่ยมด้วยพระเมตตาและเป็นกันเองทำให้เป็นที่รักของผู้คน อันแสดงให้เห็นว่าทรงดงามมาจากพระราชหฤทัย พระราชจริยาวัตรนั้นสอดคล้องกับหลักราชธรรม ๑๐ หรือทศพิธราชธรรม เพราะทรงบำเพ็ญในพระองค์ ได้ลงตัวอย่างของพสกนิกรผู้จงรักภักดีและประทับใจในพระราชจริยาวัตรของพระองค์ไว้ด้วย^{๑๙}

๘) **สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี** ได้วิจัยเรื่อง “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า ความหมายของคำว่าบารมีไว้อย่างครอบคลุมในทุก ๆ

^{๑๗} ไพลิน องค์กรุพรรณ, “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบารมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๘ - ๑๗๒.

^{๑๘} ประทีป ชุมพล, *จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง : ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและอิทธิพลที่มีความเชื่อประเพณีและวัฒนธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๑๒.

^{๑๙} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

ด้าน เช่น ในเรื่องการปกครองโดยพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำ การจัดระเบียบแบบแผนทางสังคมให้ได้รับความผาสุกกันทั่วหน้า ทั้งนี้พระมหากษัตริย์ยังเป็นศาสนูปถัมภ์ของพระพุทธศาสนาเป็นผู้นำในเรื่องของการมีวินัย มีศีลธรรมจริยธรรม และยึดถือเป็นข้อปฏิบัติ ทำให้บ้านเมืองเกิดความร่มเย็น สงบสุข การปฏิบัติเช่นนี้ของพระมหากษัตริย์เรียกว่า เป็นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างแท้จริง^{๒๐}

๙) สหทยา พลปัทพี ได้วิจัยเรื่อง “การนำเสนอแนวทางการพัฒนาคนให้มีคุณลักษณะตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” ผลการวิจัยพบว่า การคัดเลือกชุมชนที่ดำเนินการตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง จำนวน ๓ ชุมชนในพื้นที่ภาคใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือ กำหนดชื่อเป็นชุมชนเพียง ๑, ๒ และ ๓ โดยเน้นการศึกษาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของคนตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงประกอบด้วยความปลอดภัยประมาณกับศักยภาพตนเอง สภาพแวดล้อมและความไม่โลภเกินไปจนเบียดเบียนผู้อื่น ความมีเหตุผล ได้แก่ การไม่ประมาท การรู้ถึงสาเหตุ การพิจารณาค้นหาปัจจัยที่เกี่ยวข้องและคำนึงถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการกระทำ ซึ่งคุณลักษณะของคนในชุมชนดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ต้องมีความรู้คุณธรรมที่จะเชื่อมโยงไปสู่แนวทางการพัฒนาคนให้มีการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจพอเพียง^{๒๑}

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวในข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าชาตกอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของบุคคลที่นับถือพระพุทธศาสนา มาตั้งแต่สมัยครั้งพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน และเรื่องราวที่ปรากฏในชาตกนั้นก็เป็นเรื่องที่มีประโยชน์ และให้คุณค่ากับชีวิตคนเราหลายประการ โดยเฉพาะประเด็นเรื่องการบำเพ็ญวิริยะหรือความเพียร จะสามารถนำมาใช้กับการพัฒนาชีวิตทั้งของส่วนตนและสังคมได้เป็นอย่างดี

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ซึ่งใช้วิธีการรวบรวมและศึกษาข้อมูลจากเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) จากพระไตรปิฎก

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) จากอรรถกถาฎีกา อนุฎีกา และเอกสารงานวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ ศึกษา และวิเคราะห์ข้อมูล

๑.๗.๔ เรียบเรียงข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัย

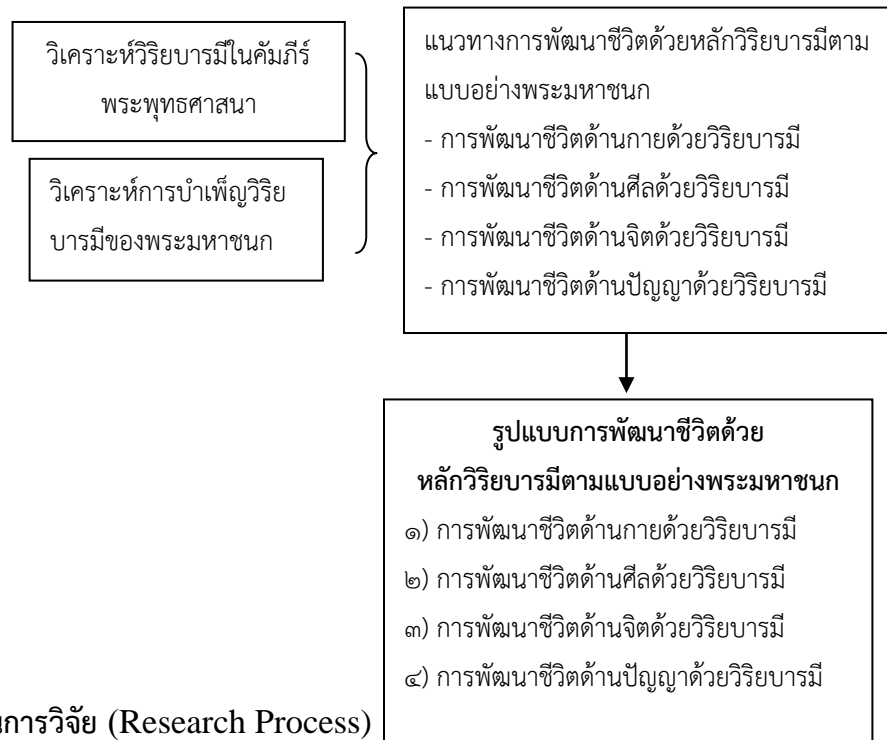
^{๒๐} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), บทคัดย่อ.

^{๒๑} สหทยา พลปัทพี, “การนำเสนอแนวทางการพัฒนาคนให้มีคุณลักษณะตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง”, วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘, บทคัดย่อ.

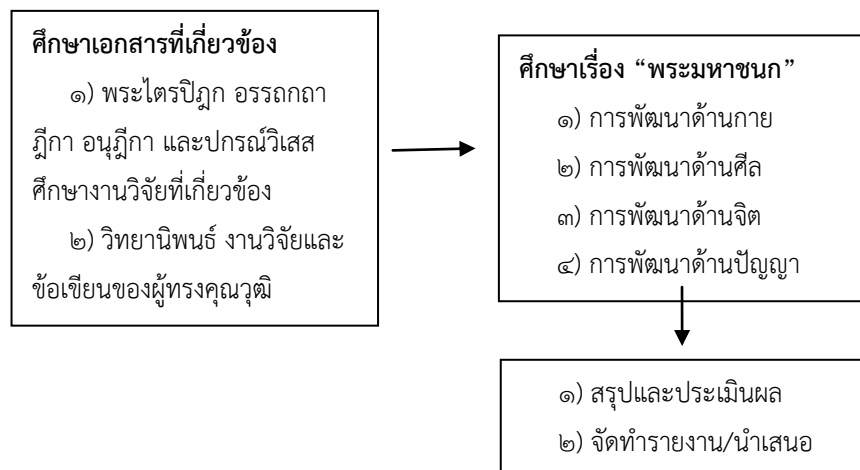
๑.๘ กรอบแนวคิดในการวิจัย

แนวคิดในการวิจัย สามารถแสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

๑.๘.๑ กรอบแนวคิดในการวิจัย (Research Framework)

๑.๘.๒ กระบวนการวิจัย (Research Process)

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๙.๑ ทำให้ทราบเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๙.๒ ทำให้ทราบการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนก
- ๑.๙.๓ ทำให้ทราบแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก

บทที่ ๒

ศึกษาเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การบำเพ็ญบารมีเป็นหลักธรรมหนึ่งเป็นที่รู้จักของพุทธศาสนิกชนทั่วไป แต่คำว่าบารมีในที่นี่ไม่ใช่อำนาจวาสนาที่จะคุ้มครองและรักษาผลประโยชน์ของตนเองอย่างที่เข้าใจกันในปัจจุบัน หากแต่เป็นคุณธรรมที่นำผู้ปฏิบัติก้าวหน้าไปสู่ความสำเร็จสูงสุดตามที่ตั้งปณิธานไว้แล้วบารมียังเป็นหลักธรรมสำคัญในระบบจริยธรรม คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด เพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง ในบทนี้ผู้วิจัยกำหนดประเด็นในการศึกษา ดังนี้

๒.๑ ความหมายของคำว่าบารมี

๒.๒ ความหมายและคุณค่าของวิริยบารมี

๒.๓ ความสัมพันธ์ของวิริยบารมีกับบารมีอื่น ๆ

๒.๔ สรุป

๒.๑ ความหมายของคำว่าบารมี

ผู้วิจัยได้ศึกษาความหมายและประเภทรวมไปของคำว่า “บารมี” ซึ่งมีความหมายโดยรวมว่า ปฏิบัติอันยวดยิ่ง การไปให้ถึงอีกฝั่งหนึ่ง คุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยวดยิ่ง หรือความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงสุด ซึ่งนักวิชาการได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

๒.๑.๑ ความหมายของคำว่าบารมี

บารมี หมายถึง คุณธรรมความดีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อที่จะบรรลุจุดหมายให้สูงสุด หรือบารมีที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญให้ครบบริบูรณ์จึงจะบรรลุโพธิญาณ^๑ มีวิเคราะห์ว่า กิเลสอัน สัตต่าน มานติ หีสติติ ปารมี^๒ ปฏิบัติโดยย่อมากำจัด คือย่อฆ่าซึ่งข้าศึกคือกิเลสของสัตว์ทั้งหลาย เหตุ นั้นปฏิปทานั้นชื่อว่า บารมี

บารมียังมีความหมายทางภาษา หมายถึง ข้อสันนิษฐาน ตามรูปศัพท์ที่ว่ามาจากศัพท์ เดิม ว่า “ปรม” ลง ณ ปัจจัย ในราชาศัพท์ได้ศัพท์ว่า “ปรม” แล้วลง อี อิตถิลิงค์ อีกครั้งตาม กระบวนการทางภาษา จึงเป็น คำว่า “ปารมี” คำว่า “ปรม” ให้ความหมายว่าคุณสมบัติ หรือปฏิบัติา อันยวดยิ่ง

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๐.

^๒ ที.สี.ฎีกา. (บาลี) ๑/๘๒.

คัมภีร์อุปทาน เป็นคัมภีร์เล่มที่ ๑๔ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มีคำอธิบายความหมายของคำว่า “บารมี” มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์อุปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก ต่างจากความหมายในระยะต้นเพราะ คำว่าบารมี ระยะต้นนี้ หมายถึง “ผลเลิศ” หรือ “ผลสุดท้าย” แต่คัมภีร์กลับหมายถึงคุณธรรมหลาย อย่างที่พระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญ เพื่อนำไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือ อาจจะถูกกล่าวได้ว่า เป็นหนทางไปสู่ผลสุดท้าย คือ พระโพธิญาณ และหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใครจะ ปฏิบัติได้ง่ายนัก แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์ ในพุทธาปทานพระพุทเจ้าได้ทรงประกาศว่า พระองค์เป็นธรรมราชา ผู้สมบูรณ์ด้วยบารมี ๓๐ ทศ และได้ทรงอธิบายกว้าง ๆ ว่า

เราให้แล้วซึ่งทานอันควรให้ บำเพ็ญศีลโดยไม่เหลือไปแล้วสู่เนกขัมมบารมี เป็นผู้บรรลุแล้ว ซึ่งพระสัมโพธิญาณอันอุดม เราเรียนถามบัณฑิตแล้ว กระทำความเพียรอันสูงสุดไปแล้วสู่ขันติ บารมี เป็นผู้บรรลุแล้วซึ่งพระสัมโพธิญาณอันอุดม เรากะทำแล้วซึ่งอธิษฐานอันมั่นคง บำเพ็ญ สัจ จบารมี ไปแล้วสู่บารมีในเมตตา เป็นผู้บรรลุแล้ว ซึ่งพระสัมโพธิญาณอันอุดม เราเป็นผู้มีใจเสมอใน อารมณ์ทั้งปวง คือ ในลาภ ความเสื่อมลาภ ในสุข ทุกข์ ในสรรเสริญ นินทา เป็นผู้บรรลุพระ สัมโพธิญาณอันอุดม^๓

ในคัมภีร์พุทธวงศ์มีคำอธิบายความหมายของบารมีไว้ว่า นอกจากจะใช้คำว่าบารมีในความ หมายถึง คุณธรรม ๑๐ อย่างที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพื่อการเป็นพระพุทเจ้าในอนาคตแล้ว คัมภีร์พุทธ วงศ์ยังให้ความหมายของคำว่า “บารมี” ว่า “เป็นเลิศ” เหมือนในคัมภีร์ระยะต้น ดังตอนที่พระพุทเจ้า ทรงเล่าถึงเมื่อทรงเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุเมธและมาณพนามว่าโชติบาล ตามลำดับว่า “เราเป็นผู้เล่า เรียนทรงไว้ซึ่งมนตร์ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวททั้งสาม ถึงแล้วซึ่งความเลิศ (บารมี) ในคัมภีร์มหาปุริสลัก ษณะคัมภีร์อิติहाสและธรรมอันเป็นของตน”^๔

บารมี หมายถึง คุณสมบัติเป็นเครื่องให้ถึงฝั่ง หรือคุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่ ในที่นี้หมายถึง ความเป็นพระพุทเจ้า บารมี มี ๑๐ ประการ หรือ ทศบารมี เป็นพุทธการกธรรม คือธรรมที่กระทำบุคคล ให้เป็นพระพุทเจ้า พระพุทเจ้าทุกพระองค์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ ต้องได้บำเพ็ญบารมี ทั้ง ๑๐ นี้มานับกับไม่ถ้วนบารมี ๑๐ หรือทศบารมี ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และ อุเบกขา บารมีนั้นมี ๓ ชั้น คือ บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมเรียกว่า บารมี ๓๐ ทศ ในการบำเพ็ญทศบารมีเพื่อให้บรรลุถึงความเป็นพระพุทเจ้า พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญ บารมีแต่ละข้อให้ครบถ้วนบริบูรณ์ แม้แต่ในพระชาติเดียวกันที่เสวยก็บำเพ็ญบารมีหลาย ๆ ข้อไป พร้อมกัน เพียงแต่ว่าข้อใดจะยิ่งหรือหย่อนกว่ากันเท่านั้น ซึ่งเรียกว่าเป็นธรรมสมังคี ทั้งนี้ โดยเน้น การบำเพ็ญบารมีตามลำดับทศชาติชาดกเริ่มจากพระเทมีย์ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมี พระมหาชนกทรง บำเพ็ญวิริยบารมี พระสุวรรณสามทรงบำเพ็ญเมตตาบารมี พระเนมิราชทรงบำเพ็ญอธิษฐานบารมี พระมหอสถทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี พระภริทัตทรงบำเพ็ญศีลบารมี พระจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี

^๓ ขุ.ม. (ไทย) ๑๔/๙๑/๔๒๘.

^๔ ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๒๔/๔๖.

พระนารททรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี พระวิรุทธทรงบำเพ็ญสังขบารมีและพระเวสสันดรทรงบำเพ็ญทานบารมี โดย แจกแจงว่าพระโพธิสัตว์แต่ละพระองค์ตามทศชาติชาดกบำเพ็ญบารมีนั้นอย่างไร^๕

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้วิจัยเรื่อง “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ผลการวิจัยพบว่า ความหมายของคำว่าบารมีไว้อย่างครอบคลุมในทุก ๆ ด้าน เช่น ในเรื่อง การปกครองโดยพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำ การจัดระเบียบแบบแผนทางสังคมให้ได้รับความผาสุกกันทั่วหน้า ทั้งนี้พระมหากษัตริย์ยังเป็นศาสนูปถัมภ์ของพระพุทธศาสนาเป็นผู้นำในเรื่องของการมีวินัย มีศีลธรรม จริยธรรมและยึดถือเป็นข้อปฏิบัติ ทำให้บ้านเมืองเกิดความร่มเย็นสงบสุข การปฏิบัติเช่นนี้ของพระมหากษัตริย์เรียกว่า เป็นการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างแท้จริง^๖

หากมองความหมายของ “บารมี” ในแง่ผลเลิศหรือความเป็นเลิศ ในสมัยพุทธกาลมีนักบวชหรือสมณพราหมณ์อยู่หลายจำพวก พระพุทธองค์ตรัสจำแนกถึงนักบวชที่เป็นผู้มีบารมีในความหมายของพระพุทธองค์ หรือในความหมายของพระพุทธศาสนาว่า

เรากล่าวความต่างกันแห่งสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้อย่างในปัจจุบัน แม้จะปฏิบัติญาอาทิพรหมจรรย์ได้ มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งเป็นผู้ฟังตามกันมา เพราะการฟังตามกันมานั้นจึงเป็นผู้มีบารมีขั้นสุดท้าย เพราะรู้อย่างในปัจจุบันจึงปฏิบัติญาอาทิพรหมจรรย์เหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรเพทมีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นผู้ที่มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างในปัจจุบันจึงปฏิบัติญาอาทิพรหมจรรย์ เพราะเพียงแต่ความเชื่ออย่างเดียว เปรียบเหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้เป็นนักรรณะ เป็นนักรบิรัชญามีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งรู้ธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเอง ในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างในปัจจุบันจึงปฏิบัติญาอาทิพรหมจรรย์ ในสมณพราหมณ์เหล่านั้น สมณพราหมณ์เหล่าใดรู้ธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเองในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อน มีบารมีขั้นสุดท้ายเพราะรู้อย่างในปัจจุบัน จึงปฏิบัติญาอาทิพรหมจรรย์ บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น เราก็คคนหนึ่ง^๗

ในมหาสุกฤทัยสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงที่สุดแห่งอภิญาและมือนิญาเป็นบารมีซึ่งหมายถึง พระอรหัตผลอันมือนิญาเป็นที่สุด โดยการปฏิบัติตามหลักทางเดินเพื่อความพ้นทุกข์ เช่น การเจริญสติปัฏฐาน ๔ การเจริญสัมมัปปธาน ๔ การเจริญอิทธิบาท ๔ การเจริญอินทรีย์ ๕ การเจริญพละ ๕ การเจริญโพฆณงค์หรือองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ ๗ ประการ การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น จนกระทั่งบรรลุได้อาสวักขญาณหลุดพ้น (วิมุตติ) จากความทุกข์ทั้งปวง^๘ แสดงให้เห็นถึงบารมีสูงสุด ตามความหมายของพระพุทธศาสนา ขณะที่การสร้างบารมีต่าง ๆ เช่น การสร้างหรือสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์ก็เพื่อบารมีสูงสุดในบั้นปลาย คือ ความปราศจากกิเลสหรือความพ้นทุกข์นั่นเอง

^๕ พระกวีวงศ์ (อิม สารโท), “ธรรมสมัยคิของทศบารมีเป็นปัจจัยเกื้อหนุนในการตรัสรู้และการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้า”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^๖ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), บทคัดย่อ.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๔/๖๐๐.

^๘ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๑ - ๓๐๖.

การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์จะให้สมบูรณ์ได้นั้น พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญบารมีให้ครบ ๓ ระดับ คือ บารมี อุปบารมี และ ปรมัตถบารมี^๙

(๑) บารมี คือ คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดขั้นต้น เป็นการปฏิบัติโดยทั่วไป มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ถือว่าเป็นการ กระทำความดีของคนทั่วไป

(๒) อุปบารมี คือ คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดขั้นจวนสูงสุด เป็นการปฏิบัติโดยปลีกตัว ออกจากเครื่องผูกพันต่าง ๆ เช่น ปลีกตัว ออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น

(๓) ปรมัตถบารมี คือ คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดขั้นสูงสุด เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัว ออกจากเรือนแล้ว จะต้องบำเพ็ญเพียร ทางจิตหรือที่เรียกว่าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุนิพพาน จึงเรียกได้ว่าเป็นขั้นปรมัตถบารมี^{๑๐}

บารมีในแต่ละขั้นนั้นมี ๑๐ จึงแยกเป็นบารมี ๑๐ (ทศบารมี) อุปบารมี ๑๐ (ทศอุปบารมี) และ ปรมัตถบารมี ๑๐ (ทศปรมัตถบารมี) รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี ๓๐ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า สมตังบารมี หรือ สมตังบารมี แปลว่า บารมีสามสิบถ้วน หรือบารมีครบเต็มสามสิบ แต่ในภาษาไทย บางทีเรียกว่า บารมี ๓๐ ทิศ^{๑๑}

บารมีในแต่ละอย่างมีข้อแตกต่างกันในขณะบำเพ็ญ เช่น การสละทรัพย์สิ่งของภายนอก จัดเป็นทานบารมี การสละอวัยวะจัดเป็นทานอุปบารมี การสละชีวิตจัดเป็นทานปรมัตถบารมี การบำเพ็ญ บารมียอมขัดเกลาสัตว์อื่นให้หมดจากมลทิน คือ กิเลส หรือยอมทำให้ถึงนิพพานอันประเสริฐที่สุดด้วย คุณวิเศษด้วยเหตุนี้บารมีจึงชื่อว่า ปรม ความหมายของบารมีในทางภาษาศาสตร์ ในภาษาไทย หมายถึง ผลที่ได้รับจากการบำเพ็ญเนกขัมมะ หรือที่เรียกว่าผลของกรรมที่ได้กระทำมา เช่น ผู้ได้ทำกรรมดีย่อมได้รับ กรรมดี ส่วนผู้ทำกรรมไม่ดีย่อมได้รับกรรมไม่ดี เมื่อเป็นเช่นนี้บารมีจึงมีความหมายลงที่ผลที่เกิดจากการ บำเพ็ญเนกขัมมะในพุทธศาสนา

สรุปว่า บารมี คือ คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุนิพพานอันสูงยิ่งมี ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา ตามความหมาย ทั่วไปจึงหมายถึงผลที่มาจากการประพฤติเนกขัมมะ ซึ่งมีอยู่ ๓ ระดับ คือ บารมีเบื้องต้น เป็นบารมี อย่างหยابที่สามารถให้ความสุขบ้างทุกข์บ้างผสมผสานกันไป ส่วนบารมีขั้นกลางหรือระดับปานกลาง เป็น บารมีที่ได้รับในระดับที่ดีและสามารถให้ความสุขมากกว่าความทุกข์และบารมีขั้นสูงสุด เป็นบารมีที่ ได้รับจะเป็นฝ่ายเดียวถ้าเป็นฝ่ายดี คือ จะรับตั้งแต่สงบสุขอย่างเดียวไม่มีทุกข์เข้ามาเจือปน

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘๐.

^{๑๐} พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๔๒๙.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑.

๒.๑.๒ ประเภทของบารมี

บารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท แบ่งออกเป็น ๑๐ อย่าง เรียกว่า ทศบารมี หรือ บารมี ๑๐ ประการ^{๑๒} ได้แก่

๑) **ทานบารมี** คือ การให้โดยไม่หวังผลตอบแทน หมายถึง การให้การแบ่งปัน การเสียสละ การเอื้อเฟื้อ หรืออีกความหมายหนึ่ง คือ วัตถุที่พึงให้ การให้ทาน หมายถึง การให้ด้วยจิตใจที่ติงามเพื่อบูชาพระคุณ เช่น ให้แก่บิดามารดา ถวายแก่พระสงฆ์ เป็นต้น ซึ่งมุ่งเพื่อสงเคราะห์ เช่น ให้แก่คนตกทุกข์ได้ยากให้แก่คนทั่วไปด้วยความกรุณา การให้ทานในที่นี้หมายถึงทานวัตถุ คือสิ่งของสำหรับให้สำหรับเสียสละให้ผู้อื่น ได้แก่ สิ่งของที่ถวายพระ สิ่งของที่ควรรักษาไว้ เพื่อตอบแทนบุญคุณแก่ผู้มีพระคุณ เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ ญาติผู้ใหญ่ เรียกว่า ไทยทานบ้าง ไทยธรรมบ้าง มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ อาหาร น้ำ เครื่องนุ่งห่ม ยานพาหนะ ดอกไม้มาลัย ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่อาศัย และประทีป การให้ทานวัตถุ ๑๐ อย่างนี้มีผลานิสงส์มาก เพราะเป็นสิ่งที่ให้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่มีโทษแก่ผู้รับ การเลือกของที่จะให้ บัณฑิตสรรเสริญด้วยจิตใจที่ติงาม ทานเป็นบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่า ทานมัย คือ บุญที่เกิดจากการให้เป็นสังฆวัตถุ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจกันได้และเป็นบ่อเกิดแห่งบารมีที่เรียกว่า ทานบารมี

๒) **ศีลบารมี** คือ การรักษาศีลให้เป็นปกติ ศีล คือ ข้อปฏิบัติตนขึ้นพื้นฐานในทางพระพุทธศาสนา เพื่อควบคุมความประพฤติทางกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความติงาม มีความปกติสุข เพื่อประโยชน์ขึ้นพื้นฐาน คือ ความสุข และไม่มีการเบียดเบียนกันในสังคม ประโยชน์ของศีลในขึ้นพื้นฐานคือ ทำให้กายวาจาใจสงบ ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น สามารถที่จะทำให้จิตสงบได้ง่ายในการทำสมาธิในระดับของบรรพชิต ศีลมีจำนวนมากให้กำกับให้พระภิกษุสงฆ์สามเณรสามารถครองตนในสมณภาวะได้อย่างสมบูรณ์ เอื้อต่อการประพฤติพรหมจรรย์ในขั้นสูงต่อไป เป็นต้น

๓) **เนกขัมมบารมี** คือ การถือนวชนเนกขัมมะ แปลว่า การออก การออกบวช ความไม่มีความกิเลสใช้ คำว่า “เนกขัม” หรือ “เนกขัมมะ” หมายถึง การละเหย้าเรือนออกไปบวช เป็นพระเป็นนักบวช การละชีวิตทางโลกไปสู่ชีวิตอันบริสุทธิ์ เป็นการปลดปล่อยตนจากโลกียวิสัยไปบำเพ็ญเพียรเพื่อความปลอดจากราคะ และตัณหา ปกติใช้เรียกการออกบวชของนักบวชทุกประเภทและใช้ได้ทั้งชายและหญิง เนกขัมมะในพระพุทธศาสนาจัดเป็นบารมีอย่างหนึ่ง เรียกว่า เนกขัมมบารมี (คือบารมีที่เกิดจากการออกบวช)

๔) **ปัญญาบารมี** คือ ความรู้ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว คือรู้ทั่วถึงเหตุถึงผลรู้อย่างชัดเจน รู้เรื่องบาปบุญคุณโทษ รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย ปัญญาทำให้เกิดได้ ๓ วิธี คือ (๑) โดยการสดับตรับฟัง การศึกษาเล่าเรียน (สุตมยปัญญา) (๒) โดยการคิดค้นการตรึกตรอง (จินตามยปัญญา) (๓) โดยการอบรมจิตการเจริญภาวนา (ภาวนามยปัญญา) ปัญญาที่เป็นระดับอภิปัญญา คือ ปัญญาอย่างสูงจัดเป็นสิกขาข้อหนึ่งในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอภิปัญญาสิกขา

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน พระครูปริยัติคณาณรงค์ (พงษ์สันต์ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๙ - ๓๒.

๕) **วิริยบารมี** คือ ความเพียรวิริยะ แปลว่า ความเพียร ความพยายาม ความกล้าที่จะลงมือทำ ภาวะของผู้กล้า เป็นแนวทางให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จตามประสงค์ หมายถึง การลงมือปฏิบัติลงมือทำงานที่ตนชอบที่ตนรัก ทำด้วยความพากเพียรพยายาม ทำด้วยความสนุกกล้าหาญกล้าเผชิญกับความทุกข์ยากปัญหาและอุปสรรคที่จะเกิดขึ้น หากมีอุปสรรคข้อขัดข้องใด ๆ ก็เพียรกำจัดปิดเป่าไปให้หมดสิ้นไป โดยไม่ย่อท้อไม่สิ้นหวัง เดินหน้าเรื่อยไปจนกว่าจะบรรลุเป้าหมาย คือ ความสำเร็จ วิริยะเป็น เหตุให้กล้าลงมือทำงาน และกล้าเผชิญปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ในขณะที่ทำงาน ตรงกันข้ามหากขาดความเพียรพยายามเสียแล้ว ก็ไม่สามารถบรรลุเป้าหมายได้

๖) **ขันติบารมี** คือ ความอดทนอดกลั้น หมายถึง การรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกรบกวนกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนาหรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่ว่าวันไหวไม่ว่าจะปะทะกับเรื่องเลวร้ายใด ๆ ก็ตาม

๗) **สัจจบารมี** คือ ความตั้งใจจริงเอาจริงจริงใจ สัจจะ แปลว่า ความซื่อสัตย์ถ้าขยายความตามศัพท์ แยกได้ ๓ ลักษณะ คือ มีความจริง มีความตรง และมีความแท้จริง คือ ไม่เล่นตรงความประพฤติทางกาย วาจา ตรงไม่บิดพลิ้วไม่บ่ายเบี่ยงแท้ไม่เหลวไหล แต่ถ้าในทางปฏิบัติสัจจะก็คือความรับผิดชอบ หมายความว่า ถ้าจะทำอะไรแล้ว ต้องตั้งใจทำจริงทำอย่างสุดความสามารถ ให้เป็นผลสำเร็จ การที่ใครจะสามารถสร้างตนขึ้นมาได้นั้นต้องมีสัจจะเป็นพื้นฐาน เพราะคนที่มีสัจจะเป็นพื้นฐานจะมีความรับผิดชอบต่อานที่ทำทุกอย่าง ไม่ปล่อยผ่านกับสิ่งที่ได้รับมาจะทำทุกสิ่งที่มาถึงมืออย่างสุดกำลัง และเต็มความสามารถ

๘) **อธิษฐานบารมี** คือ ความตั้งใจมั่น ไม่เปลี่ยนแปลง อธิษฐาน แปลว่า การตั้งมั่น การตัดสินใจ การตั้งความปรารถนาทั่วไป หมายถึง การตั้งใจมุ่งผลอย่างใดอย่างหนึ่ง การตั้งจิตร้องขอสิ่งใดสิ่งหนึ่งต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การนิทการปรารถนา สิ่งที่ต้องการจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ตั้งจิตอธิษฐานขอพรจากพระนิทการอธิษฐานในใจขอให้เดินทางแคล้วคลาด กล่าวคือมีความมั่นคง ตัดสินใจรักษาสัจจะ ตั้งใจประกอบความเพียร ตั้งใจเสียสละ ตั้งใจทำบุญ ตั้งใจหาความสงบ เป็นต้น

๙) **เมตตาบารมี** คือ ความรักด้วยความปรานีเมตตา เป็นหนึ่งในพรหมวิหารธรรม ในพระพุทธศาสนา หรือ พรหมวิหารสี่ ซึ่งประกอบไปด้วย เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา โดยเป็นปัจจัยให้เกิดพรหมวิหารอื่นได้

๑๐) **อุเบกขาบารมี** คือ ความวางเฉย ในที่นี้หมายถึง การวางใจเป็นกลาง ๆ โดยไม่เอนเอียงเข้าข้าง เพราะชอบ เพราะชัง เพราะหลง และเพราะกลัว เช่น ไม่เสียใจเมื่อคนที่ตนรักถึงความวิบัติ หรือไม่ดีใจเมื่อศัตรูถึงความวิบัติ มิใช่วางเฉยแบบไม่แยแสหรือไม่รู้ไม่ชี้ทั้ง ๆ ที่สามารถช่วยเหลือได้ เป็นต้น ลักษณะของผู้มีอุเบกขา คือเป็นคนหนักแน่น มีสติอยู่เสมอ ไม่ดีใจไม่เสียใจจนเกินเหตุ เป็นคนยุติธรรม ยึดหลักความเป็นผู้ใหญ่ รักษาความเป็นกลางไว้ได้มั่นคง ไม่เอนเอียงเข้าข้างปฏิบัติหน้าที่ด้วยเหตุผลถูกต้องคลองธรรมและเป็นผู้วางเฉยได้เมื่อไม่อาจประพฤติเมตตากรุณาหรือมุทิตาได้

สรุปว่า บารมีทั้ง ๑๐ ประการ ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจะบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมีและอุเบกขาบารมี ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นถือว่า

ผู้ประพฤติปฏิบัติได้ทั้ง ๑๐ ประการโดยสมบูรณ์ ย่อมนำมาซึ่งความบริสุทธิ์ และสามารถหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงได้^{๑๓}

๒.๒ ความหมายและคุณค่าของวิริยบารมี

๒.๒.๑ ความหมายของคำว่าวิริยะ

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี ได้อธิบายความหมายของคำว่า “วิริยะ” ไว้ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) ความอาจหาญในการงาน (๒) กิริยาของผู้อาจหาญในการงาน (๓) สภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี และ (๔) สภาวะทำให้ชวนชวายเป็นพิเศษ^{๑๔}

ในคัมภีร์อภิธาน ได้อธิบายความหมายของคำว่า “วิริยะ” ว่า บรรดาธรรมเหล่านั้นวิริยะเป็นไฉน การปรารถนาความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะนี้เรียกว่า วิริยะ^{๑๕} และ วิริยสมโพชนังค์ อันเป็นองค์มรรคหนึ่งเนื่องในมรรคนี้เรียกว่า วิริยะ^{๑๖}

ในคัมภีร์อภิธรรมวิงศ์และคัมภีร์ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ ได้อธิบายความหมายของคำว่าวิริยะในรูปศัพท์ว่า วิระ เป็นชื่อของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคผู้วิระ มีพระวิริยะชื่อว่าวิระ, ทรงองอาจจึงชื่อว่าวิระ, ทรงให้ผู้อื่นพากเพียร จึงชื่อว่าวิระ, ทรงสามารถจึงชื่อว่าวิระ ทรงหมดความขนพองสยองเกล้า จึงชื่อว่าวิระ, พระผู้มีพระภาคทรงเว้นขาดจากบาปธรรมทั้งปวงในโลกนี้ ก้าวล่วงทุกขีในนรก ทรงอยู่ด้วยความเพียร ทรงมีความเพียรมีความมุ่งมั่น แก่ล้ากล้ามันคงเรียกได้ว่า ทรงเป็นอย่างนั้น^{๑๗}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต) ได้อธิบายความหมายของคำว่า “วิริยะ” หมายถึง การลงมือปฏิบัติ ลงมือทำงานที่ตนชอบที่ตนรัก ทำด้วยความพากเพียรพยายามด้วยความสนุก กล้าหาญ กล้าเผชิญกับความทุกข์ยาก ปัญหาและอุปสรรคที่จะเกิดขึ้น หากมีอุปสรรคข้อขัดข้องใด ๆ ก็เพียรกำจัดปัดเป่าให้หมดสิ้นไปโดยไม่ย่อท้อ ไม่สิ้นหวัง เดินหน้าไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะบรรลุเป้าหมายคือความสำเร็จ^{๑๘}

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายความหมายของคำว่า “วิริยะ” หมายถึง ความเพียรในลักษณะที่เป็นความ กล้าหาญ หรือเรียกว่า ปธานะ คือ ทรงตัวอยู่ในลักษณะอย่างนั้นเรื่อยไป หรือเรียกว่า ฐิตะ คือ ความตั้งมั่น หรือเรียกว่า อัปปฏิวาณี หรือไม่ยอมถอยหลัง หรือเรียกว่าความเพียรโดยธรรมดา แต่ในภาษาบาลีเรียกว่า วายามะ เป็นภาษาไทย เรียกว่า พยายาม^{๑๙}

^{๑๓} พระครูปริยัติคณานุรักษ์ (พงษ์สันต์ศรีสมงาม), “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหานิกาย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๓๒.

^{๑๔} พระอนรรุทระและพระญาณธชช, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดยพระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันกราฟฟิคเพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖๔.

^{๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๕/๓๔๔.

^{๑๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๙/๓๔๙.

^{๑๗} ชู.จ. (ไทย) ๓๐/๗๑/๒๖๑ - ๒๖๒.

^{๑๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๙๒๔.

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, สันติภาพของโลก, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทาน, ๒๕๔๑), หน้า ๑๘๔.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความหมายของวิริยะว่า “วิริยะ” หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น ความเพียรที่จะละความชั่ว ประพฤติความดี ความพยายามทำกิจไม่ทอดทิ้ง ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักธรรมอิทธิบาท ๔ (ข้อที่ ๒) ในอินทรี ๕ (ข้อที่ ๒) ในพละ ๕ (ข้อที่ ๒) ในโพชฌงค์ ๗ (ข้อที่ ๓) และในบารมี ๑๐ (ข้อที่ ๕)^{๒๐}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้อธิบายความหมายของคำว่า “วิริยะ” หมายถึง ความเพียร ความบากบั่น มักใช้คู่กับคำว่า “อุตสาหะ” เป็นวิริยอุตสาหะ แปลว่า ความกล้า วิริยภาพ^{๒๑}

วคิน อินทสระ ได้อธิบายว่า วิริยะหรือวายามะ เป็นคุณธรรมหนึ่งในอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาวายามะ แปลว่า ความเพียร มีความหมายเดียวกัน แต่ต่างกันตรงพยัญชนะเท่านั้น โดยความเพียร แล้ว ความเพียรเป็นคำกลาง ๆ และเป็นดาบสองคมสุดแล้วแต่บุคคลจะใช้เวลาเพียรไปในทางใด ถ้าเป็นไปในทางที่ชอบก็เป็นสัมมาวายามะ มีความสุขความเจริญเป็นผล ถ้าใช้ไปในทางที่ผิดก็เป็นมิถิลา วายามะ เช่น ความพยายามของโจรก็จะมีแต่ความทุกข์ ความต่ำทรามเป็นผล^{๒๒}

นอกจากนี้แล้ว วิริยะยังเป็นหนึ่งในพรหมจรรย์ ๑๒ ที่หมายถึงความประพฤติอันประเสริฐมี ๑๒ ประการ ได้แก่ (๑) ทานคือการให้ (๒) ไวยาวัจจะคือการช่วยข่วยช่วยเหลือ (๓) ปัญจสิกขาบทคือ ศีลห้า (๔) พรหมวิหารคือการประพฤติพรหมวิหาร (๕) ธรรมเทศนา (๖) เมถุนวิรัตติคือการงดเว้นจากการเสพเมถุน (๗) สทธารสันโดษคือความยินดีเฉพาะคู่ครองของตน (๘) อุโปสถังคะคือองค์อุโปสถ (๙) อริยมรรค คือทางอันประเสริฐ (๑๐) ศาสนาที่รวมไตรสิกขา (๑๑) อธิยาศัย (๑๒) วิริยะคือความเพียร^{๒๓}

สรุปว่า วิริยะเป็นคำกลาง ๆ หมายถึง สภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียร (วิริยะ) ขวนขวายเป็นพิเศษ โดยมีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น วิริยะสามารถนำไปใช้สนับสนุนในการ กระทำให้เกิดสุข เช่น เพียรปฏิบัติกรรมฐาน หรือทำให้เกิดทุกข์ก็ได้ เช่น ความเพียรของพวคนิครนถ์ ทั้งทางดีและทางชั่วก็ได้ เพราะการจะทำอะไรให้ประสบความสำเร็จก็ต้องอาศัยความเพียรด้วยกันทั้งดี และชั่ว แต่ทางพระพุทธศาสนาสอนให้มีสัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) ใช้ความเพียรแต่ในทางที่ดี (สัมมาวายามะ) เพราะนี่คือเหตุความเจริญ และความสงบสุขที่ยั่งยืน^{๒๔} เป็นคุณธรรมที่อยู่ตรงกันข้ามกับความเกียจคร้าน ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ท่านทั้งหลาย จงเห็นความเกียจคร้านโดยความเป็นภัยและเห็นการทำความเพียรโดยเป็นทางอันเกษม แล้วจงปรารภความเพียรเถิด นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^{๒๕}

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๗๙.

^{๒๑} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๒๔.

^{๒๒} วคิน อินทสระ, **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท)**, (กรุงเทพมหานคร: บรรณการ, ๒๕๓๕), หน้า ๒๘๔.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๕/๑๕๗.

^{๒๔} พระครูพิศิษฐ์อรรถวิจิตร (สารวย โขติวโร), “ศึกษาวิริยะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖.

^{๒๕} ดุราลัยละเอียตโน ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑ - ๑๒๒/๗๗๕.

๒.๒.๒ ประเภทของวิริยะ

ในมคควิภังค์ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงนิทเทศ ความเพียรชอบหรือสัมมาวายามะ (วิริยะ) ไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สร้างฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนี้ เรียกว่า สัมมาวายามะ”^{๒๖} หรือ “บรรดาธรรมเหล่านั้น วิริยะเป็นไฉน การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยะ”^{๒๗}

วิริยะในพระพุทธศาสนามีความหมายเช่นเดียวกับสัมมัปปธานซึ่งหมายถึงความเพียรชอบ มี ๔ อย่าง^{๒๘} คือ (๑) สังวรปธาน เพียรระวังไม่ให้บาปใหม่เกิดขึ้นในจิตของตน (๒) ปหานปธาน เพียรละบาปเก่าที่มีอยู่ในจิตของตน (๓) ภาวนาปธาน เพียรเจริญให้กุศลเกิดขึ้นในจิตของตน (๔) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อม

สัมมัปปธาน ๔ ยังมีความหมายเชื่อมโยงไปถึงคุณธรรมข้ออื่นอีกด้วย ได้แก่

(๑) **สังวรปธาน** เป็นคำประสมระหว่างคำว่า “สังวรระ” แปลว่า สำรวมระวัง และ คำว่า “ปธาน” แปลว่า เพียรพากเพียรตั้งใจ ดังนั้นเมื่อรวมคำทั้งสองแล้วเป็นคำว่า “สังวรปธาน” หมายถึง เพียรระวัง ในที่นี้คือการสำรวมระวัง เมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส ภายได้ถูกต้อง สัมผัส และใจได้รับรู้ธรรมอารมณ์ที่มากกระทบ ไม่ให้บาปธรรมหรืออกุศลธรรมเกิดขึ้นภายในจิตใจ สังวรปธานเป็นธรรมเครื่องกำจัดความเกียจคร้าน สนับสนุนกำลังภายในให้เข้มแข็งอดทน

(๒) **ปหานปธาน** หมายถึง เพียรละบาปธรรมหรืออกุศลธรรม มีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอกุศลธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไปเสีย การปหานในที่นี้ก็คือการละกิเลสเป็นเครื่องเศร้าหมองที่ทำให้มนุษย์ทุกคนต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ กิเลสเกิดขึ้นจากตัณหา (ความทะยานอยาก) เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดภพชาติ ชรา และมรณะ ดังนั้น ผู้ที่ไม่ต้องการจะเวียนว่ายตายเกิดอีกก็จะต้องปฏิบัติกรรมฐาน (สมณะหรือวิปัสสนา) ด้วยการละหรือปหานกิเลสนั้นให้สิ้นออกไป ซึ่งการละหรือปหานมีอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง คือ ตทังคปหาน วิขัมภนปหาน สมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน และ นิสสรณปหาน^{๒๙}

^{๒๖} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๘๗/๓๗๒.

^{๒๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๖/๓๔๔.

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (นนทบุรี: บริษัท เอส.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๑.

^{๒๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ, ปธ.๙) รจนา, คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๙๙.

(๒.๑) ตังคปทาน แปลว่า ละกิเลสได้ด้วยองค์นั้น ๆ หมายความว่า ละด้วย องค์ของพระกรรมฐาน เช่น ในเวลาเจริญภาวนา พังพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ภาวนาว่าพุทโธ ๆ ขณะนั้นความโลภ ความโกรธ ความหลงสงบไป ไม่เกิดขึ้น เพราะกำลังแห่งสมาธิ สมาธิจะเกิดขึ้นก็เพราะองค์แห่ง พระกรรมฐานที่เราเจริญนั้นเป็นปัจจัย ถ้าเจริญกรรมฐานอย่างอื่น ๆ เช่น กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ เป็นต้น ก็ สามารถละกิเลสได้ด้วยองค์ของพระกรรมฐานนั้น ๆ เช่นเดียวกัน^{๓๐} นอกจากนี้องค์กรรมฐานแล้ว ตังคปทานก็ยังสามารถละได้ด้วยการรักษาศีล เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น

(๒.๒) วิชัมภนปทาน แปลว่า ละด้วยการข่มไว้^{๓๑} คือ ข่มกิเลส เช่น นิวรณ์ มีกามฉันทะ พยาบาท เป็นต้น ไว้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอันเกิดจากการเจริญสมถภาวนามีการแผ่เมตตา เป็นต้น เมื่อ ผู้ใดได้เจริญเมตตากรรมฐานอย่างนี้อยู่เนือง ๆ แล้ว ผู้นั้นจะได้ฉาน มีปฐมฉาน ทุตติฉาน เป็นต้น เมื่อ ได้ฉานจนถึงขั้นอุปนาสมาธิที่เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ นิวรณ์ทั้ง ๕ ก็สงบลงเนื่องจากปทานเป็นวิชัมภนปทาน เพราะองค์ฉานที่เป็นปฏิปักษ์ต่อนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้แก่ วิตก (เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทระ) วิจารณ์ (เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา) ปีติ (เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท) สุข (เป็น ปฏิปักษ์ต่ออุทัจจกุกุจจะ) และ เอกัคคตา (เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ) การละกิเลสด้วยอำนาจแห่ง ฉานที่เรียกว่า วิชัมภนปทาน ดังกล่าวนี เป็นเพียง ข่มกิเลสไว้เท่านั้น ดุจเอาก้อนหินทับหญ้าไว้ ฉะนั้น วิชัมภนปทานยังละกิเลสไม่ได้เด็ดขาด^{๓๒} ถือว่าเป็นการละด้วยการข่มไว้ด้วยสมาธิ (ฉาน)^{๓๓} ด้วยอำนาจแห่งการเจริญสมถภาวนาจนถึงขั้นได้อุปปจารสมาธิและอุปนาสมาธิแล้วจะเกิดผล คือ ได้บรรลुरुูปฉาน และ อรูปฉาน

(๒.๓) สมุจเฉทปทาน แปลว่า ละกิเลสได้โดยเด็ดขาด ได้แก่ การเจริญวิปัสสนาภาวนา มีรูป นามเป็นอารมณ์ จนเกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้นมาโดยลำดับ ๆ ถึง ๑๖ ญาณ^{๓๔} การละกิเลสแบบสมุจเฉทปทาน นี้ถือเป็นการละด้วยอำนาจแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาไปโดยลำดับจนถึงญาณที่ ๑๔ คือ มรรค ญาณ (อริยมรรค)

(๒.๔) ปฏิปัสสัทธิปทาน แปลว่า ละด้วยสงบระงับ คือ การละโดยอาศัยโลกุตตรมรรค เป็น การละอย่างเด็ดขาด แล้วบรรลุลोकุตตรผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับ อีก การละกิเลสแบบปฏิปัสสัทธิปทานนี้เป็นการละโดยสงบ ระงับด้วยอำนาจแห่งผลญาณ (ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ)

(๒.๕) นิสสรณปทาน แปลว่า ละด้วยสลัดออกไม่เหลือ คือ การละกิเลสได้โดยเด็ดขาด ไม่มีกิเลสเหลือเป็นเชื้อที่จะก่อภพชาติอีกต่อไป เป็นอันว่ากิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบ

^{๓๐} พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙) รจนา, คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๓๓.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๒๘.

^{๓๒} พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙) รจนา, คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๓๓ - ๔๓๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๕.

^{๓๔} อ้างแล้ว.

แล้ว กิจอื่นจะต้องทำไม่มีอยู่อีกเลย โดยองค์ธรรม ได้แก่ อมตธาตุ คือ นิพพาน^{๓๕} นั่นเอง การละกิเลสแบบนิสสรณพหานี้เป็นการละโดยออกไปเลย ซึ่งได้แก่นิพพาน^{๓๖} (ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ)

(๓) **ภาวนาปธาน** หมายถึง เพียรสร้างหรือเพียรเจริญในกุศลธรรม หรือความดี เช่น กุศลกรรมบถ ๑๐ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ ความไม่หลง และโพชฌงค์ ๗ มีสติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา ให้เกิดขึ้น

(๔) **อนุรักษนาปธาน** หมายถึง เพียรรักษาและส่งเสริมในกุศลธรรม หรือความดีที่เกิดขึ้นแล้วในจิตใจ คอยถนอมสมาธิที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่นและกระทำในความดี ให้เจริญงอกงามไปพลุลยยิ่งขึ้นไป^{๓๗}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงรจนาว่าสัมมปธาน หมายถึง ความเพียรชอบ และมีความหมายคำว่า “ปธานะ” หรือ “ปธาน” ว่าตั้งความเพียรเข้าไปในเบื้องต้นคือในอันดับหนึ่งเหมือนอย่างประธานในที่ประชุม เป็นที่หนึ่งในที่ประชุม ความเพียรที่จะเป็นปธานนั้นจึงเป็นความเพียรที่พึงเริ่มทำในทันที ไม่ผัดผ่อนและก็มีมีความหมายถึงว่าตามกำหนดที่ได้ตั้งใจไว้ เช่น ตั้งใจไว้จะมาทำความเพียรฟังและปฏิบัติธรรม เมื่อถึงเวลาที่กำหนดก็ต้องมา ฟังธรรมและปฏิบัติธรรม^{๓๘}

สัมมปธาน ๔ เป็นคุณธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเพียรหรือวิริยะโดยตรง แต่วิริยะยังปรากฏแทรกเป็นคุณธรรมสำคัญในหลักธรรม โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ^{๓๙} ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และ อริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านี้รวมเรียกว่า โภธิปักขิยะ หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ เป็นธรรมอยู่ในฝ่ายเกื้อหนุนอริยมรรค^{๔๐} ซึ่งในแต่ละหมวดธรรมนั้นล้วนแต่มีวิริยะคือความเพียรประกอบอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ดังนี้

(๑) **สติปัฏฐาน ๔** ในมหาสติปัฏฐานสูตร กล่าวถึงความเพียรว่าเป็นองค์ประกอบในการพิจารณาเห็นกาย เวทนา จิต และธรรม คือ พิจารณาเห็นกายในกาย พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๔๑}

^{๓๕} นิพพาน เป็นการดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรมและเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา, ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๖๖.

^{๓๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ, ป.ธ.๙) รจนา, **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๕๗๕.

^{๓๗} พระสังวาล สิริจันท, “ศึกษาสัมมปธาน ๔ อันเป็นองค์แห่งการบรรลุธรรม”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๕๐.

^{๓๘} สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **สัมมปธาน ๔**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-223.htm> [๔ มิ.ย. ๒๕๕๗].

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๗๓.

^{๔๐} พระพุทธโฆสเถระรจนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔๑.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

(๒) สัมมปธาน ๔ ในปธานสูตร อธิบายว่า พระอรหันต์ทั้งหลายที่ประกอบความเพียร ๔ ประการนี้ ย่อมสามารถครอบงำบ่วงแห่งมาร^{๔๒} และบรรลู่^{๔๓} ได้แก่ เพียรป้องกันบาปอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหายภิญโญภาพไฟบุลย์เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๔๔}

(๑) สร้างฉันทะพยายามปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น บาบว่าโดยสภาวะแล้ว ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง นี่เป็นตัวบาป คือ บาบนั้นกล่าวโดยสภาวะธรรมล้วน ๆ ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง แต่ที่กล่าวไว้ว่าผู้ทำบาปแล้วจะต้องถูกปรับไหมใส่โทษของจำพัวณาการ ติดคุคติดตะราง ถูกประหารชีวิต ตายแล้วจะต้องตกนรก ไปเกิดเป็นเปรต เป็นอสุรกาย เป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น อันนั้นเป็นผลพลอยได้ซึ่งเกิดขึ้นจากการทำบาป เพราะฉะนั้นผู้ที่ต้องการสร้างบารมีจึงต้องละเสียซึ่งบาปอกุศลไม่ให้เกิดขึ้นในจิตของ คน ๆ นั้น

(๒) สร้างฉันทะพยายามปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว กล่าวคือเป็นความเพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพียรอย่างไรคือในขณะที่เราทำความเพียรอยู่นี้ ในขณะที่เจริญกรรมฐานอยู่ เช่น เดินจงกรม นั่งสมาธิภาวนา ในขณะที่อยู่ระหว่างการกำหนดเวทนา กำหนดจิต กำหนดธรรมารมณ์อยู่ ในขณะที่นัยกรรม ๓ วจกรรม ๔ มโนกรรม ๓ บริสุทธิดี ในตอนนี้ถือว่าประคองศีล ถือว่ายังศีลกุศลให้เกิดขึ้นแล้วจึงต้องประคับประคองจิตไว้ไม่ให้บาปอกุศลเกิดขึ้นในดวงจิต จึงต้องมีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ

(๓) สร้างฉันทะพยายามปรารภความเพียรประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น กล่าวคือเป็นความเพียรยังกุศลให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดานของตน ได้แก่ การเพียรและการเจริญกรรมฐานบ้าง เช่น ในทุกวันนี้เพียรในการเจริญกุศล เพียรพยายามรักษาศีลของตนเองให้บริสุทธิ เพียรยังสมาธิสมาบัติให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดาน เพียรอบรมบ่มปัญญา ทั้งที่เป็นโลกียปัญญา ทั้งที่เป็นโลกุตตรปัญญา ทั้งสุตมยปัญญา ทั้งจินตมยปัญญา ทั้งภาวนามยปัญญา ให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดาน

(๔) สร้างฉันทะพยายามปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหายภิญโญภาพไฟบุลย์เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว กล่าวคือเป็นความเพียรรักษาบุญกุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม ก็คือเพียรพยายามรักษาศีล รักษาสมาธิ รักษาปัญญาที่ได้มาแล้วนั้นให้อยู่กับชั้นธสันดานหรือว่าให้อยู่กับกายกับใจของเรา

(๓) อิทธิบาท ๔ ในอิทธิบาทสูตร อธิบายว่า การปรารภความเพียรที่สร้างสรรค์ด้วยการเจริญอิทธิบาท เพื่อความรู้ยิ่ง ซึ่งระคะมี ๔ ประการ คือ

^{๔๒} บ่วงมาร หมายถึง วิญญาณ ๓ คือ (๑) กิเลสวิญญาณ (๒) กัมมวิญญาณ (๓) วิปากวิญญาณ ที่เรียกว่าบ่วงมาร เพราะเป็นเหตุให้เกิดกิเลสสาร ได้แก่ วัตถุสาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่นำรบกวนใคร่นำพอใจ, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๗๖.

^{๔๓} บรรลู่ หมายถึง ถึงหรือสำเร็จ ในที่นี้หมายถึงโลกุตตรสุข, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๗๔.

^{๔๔} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๓.

(๑) เจริญอุทิตบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์)

(๒) เจริญอุทิตบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิประธาน สังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์)

(๓) เจริญอุทิตบาทที่ประกอบด้วย จิตตสมาธิประธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์)

(๔) เจริญอุทิตบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์)^{๔๕}

(๕) อินทรีย์ ๕ อินทรีย์ หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ ในกิจของตน มี ๕ ประการ ได้แก่

(๑) สัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) เชื่อพระปัญญาของพระพุทธเจ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดีแล้วทรงรู้แจ้งโลก เป็นนายสารถี ฝึกบวชสตรีได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นครูของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายเป็นผู้ทรงจำแนกแจกพระสัทธรรม ละอกุศล เจริญกุศล ละกรรมที่มีโทษ เจริญกรรมที่ไม่มีโทษรักษาตนให้บริสุทธิ์^{๔๖} จากความเชื่อดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าความเชื่อที่ชาวพุทธควรปฏิบัติเป็นอย่างยิ่งนั่นก็คือเชื่อมั่นในองค์พระศาสดาปฏิบัติตามพระโอวาทของพระองค์นั่นคือทำความดี ละความชั่วและทำจิตใจให้ผ่องใส

(๒) วิริยอินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ ซึ่งความเป็นใหญ่ในที่นี้คือความเพียรไม่ให้อุปการบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน)^{๔๗} ในพระไตรปิฎกได้อธิบายไว้ว่า “วิริยอินทรีย์ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรมอยู่ นี้เรียกว่า วิริยอินทรีย์^{๔๘} จากพระพุทธพจน์แสดงให้เห็นว่าบุคคลที่มีความเพียรเป็นอย่างดี แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจมุ่งมั่นที่จะปฏิบัติโดยไม่ย่อท้อที่จะเจริญกุศลธรรม ผู้ศึกษามีความเห็นว่าเป็นผู้ที่เจริญ วิริยอินทรีย์โดยทั่ว ๆ ไปแล้วยังเป็นความพยายามทั้งทางกายและทางใจ กระทำ ความเพียรอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ทอดธุระทำให้เกิดความเข้มแข็ง คือเกิดพลังขึ้นมา ก็จะประสบความสำเร็จในที่สุดด้วยพลังแห่งความเพียร

(๓) สตินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) คือ ความระลึกได้ นึกได้ ความไม่เผลอ การคุมใจไว้กับกิจที่ทำ หรือกุ่มจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้องแนบแน่นได้^{๔๙} สติจึงมีการระลึก (การไม่พินเพื่อน) มีการเข้าไปประคองไว้ เป็นลักษณะ สติยอมให้กำหนด และให้ระลึกกุศลโดยชอบ สติใคร่ครวญคตติทั้งแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์

^{๔๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๖/๓๙๑.

^{๔๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), โฟธิปักคิยธรรม ๓๗ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ๒๕๔๙), หน้า ๙๖.

^{๔๗} วิริยอินทรีย์ คือ ผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรมเข้าถึงกุศลธรรม มีความเข้มแข็งมีความบากบั่น มั่นคงไม่ทอดธุระในกุศลธรรมอยู่, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๘.

^{๔๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙/๒๘๘.

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๓๙๕.

และไม่เป็นประโยชน์^{๕๐} สติมีลักษณะแนบชิดอารมณ์ มีหน้าที่ไม่หลงลืมมีประโยชน์ ในการ ระแวงระวังรักษาหรือมีภาวะมุ่งหน้าสู่อารมณ์เป็นงานเฉพาะหน้า มีความจำได้หมายรู้ มั่นคงเป็นทาง ดำเนิน หรือมีสติปัญญานในกาย เป็นต้น เป็นทางดำเนิน แต่พึงเข้าใจว่าสติเป็นประตุเสาระเนียด เพราะ ตั้งอยู่ในอารมณ์อย่างมั่นคง และเป็นประคองนายประตุ เพราะคอยระวังรักษาประตุมีประตุคือดวงตา เป็นต้น สตินทรีย์จึงเป็นใหญ่ในการระลึกรู้อารมณ์อันเกิดมาจากสติปัญญาน ๔ องค์ธรรม ได้แก่ สติ เจตสิก

(๔) **สมาธิ** (อินทรีย์คือสมาธิ) สมาธิอินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ในสมาธิ คือการตั้งใจ มั่น ความตั้งมั่นแห่งจิต ความสำรวมใจให้แน่วแน่ เพื่อจิตใจสงบ หรือเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง^{๕๑} สมาธิ โดยลักษณะแล้วจะมีลักษณะแสดงถึงความบริสุทธิ์แห่งจิต ความตั้งมั่นของจิต และความควรแก่การงาน ของจิต^{๕๒} ความบริสุทธิ์และลักษณะของความตั้งมั่นของจิตนี้เป็นการแสดงสภาวะที่ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธิ นทรีย์ เป็นการแสดงอำนาจแห่งสมาธิ และสำหรับความควรแก่การงานของจิต ผู้ศึกษามีความเห็นว่ เมื่อจิตอ่อนนุ่มควรแก่การงานก็จะสามารถฝึกจิตได้ง่ายสามารถใช้สมาธิให้ถูกทางเพื่อจุดหมายในการ หลุดพ้น เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความจริง เป็นสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือ เพื่อสร้างปัญญาที่รู้แจ้ง สมาธิ ในพระพุทธศาสนา

(๕) **ปัญญา** (อินทรีย์คือปัญญา)^{๕๓} ปัญญาอินทรีย์คืออริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึง ความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินี ปฏิปทา”^{๕๔} ปัญญามีลักษณะแห่งการรู้ การเห็น การรู้แจ้งแทงตลอดตามที่ เป็นจริงเป็นแสงสว่างที่กำจัด ความมืด มีความสามารถตัดปัญหาหรือดับทุกข์^{๕๕} เมื่อแปลออกมาแล้วปัญญานี้มีการส่องแสงเป็น ลักษณะ และมีการรู้ทั่วเป็นลักษณะเหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้าน ที่มีฝา ๔ ด้าน ความมืดย่อมหมดไป แสงสว่างย่อมปรากฏฉนั้นใด ปัญญานี้มีการส่องแสงสว่างฉนั้นนั้นเหมือนกัน ธรรมคือแสงสว่างเสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาย่อมไม่มีปัญญาในพระพุทธศาสนา

(๕) **พละ ๕** พละ แปลว่า กำลัง หมายถึง กำลัง แรง ความเข้มแข็งที่ทำให้ข่มขจัดได้แม้แต่ กำลังแห่งมารทำให้สามารถดำเนินชีวิตที่ตึงามปลอดภัยโปร่งเป็นสุข เป็นกำลังภายในตนซึ่งเป็นเครื่อง ต่อต้านอกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ กล่าวคือเมื่อใดธรรมที่เป็นกำลังภายในนี้เกิดขึ้นในใจเมื่อนั้นอกุศล ธรรมฝ่ายปรปักษ์จะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ เพราะธรรมที่เป็นกำลังนี้จะต้านทานไว้ป้องกันไว้อย่างมั่นคง และแข็งแรงมิได้หวั่นไหว มิให้ออกุศลธรรมครอบงำได้ องค์ธรรมที่เป็นกำลังนี้ พระพุทธองค์ทรงจำแนกไว้

^{๕๐} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๓**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๖.

^{๕๑} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, หน้า ๑๑๓๐.

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม (ฉบับย่อ)**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด. ภาพพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๒๙.

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๘๗.

^{๕๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙ - ๒๘๐/๒๘๙ - ๒๙๑.

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมโฆษณอรรถาณุกรม (ฉบับย่อ)**, หน้า ๑๒๙.

๕ ประการ มีชื่อเรียกว่าพละ ๕ ประกอบด้วย สัทธาพละ วิริยะพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ จัดเป็นธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค และเป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจให้ถึงความหลุดพ้นจากความทุกข์^{๕๖}

(๖) โปชฌงค์ ๗ โปชฌงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ มี ๗ ประการ ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้) ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียรธรรม) วิริยสัมโพชฌงค์^{๕๗} (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร) ปิติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ) สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น) และ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจเป็นกลาง)^{๕๘}

(๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรค หมายถึง ทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้ร้อยยัสัจ ๔ หรือเห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจจสมุปบาท) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ ได้แก่ กุศลวิตก ๓) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสุจจริต ๔) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจจริต ๓) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นมิถฉาชีพประกอบสัมมาชีพ) สัมมาวายามะ^{๕๙} (พยายามชอบ ได้แก่ สัมมัปปธาน ๔) สัมมาสติ (ระลึกชอบ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔) และ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔ ซึ่งประกอบไปด้วยปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตารมณ์, ทุตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปิติ สุข และเอกัคคตารมณ์, ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุขและเอกัคคตารมณ์ และจตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตารมณ์)^{๖๐} ความเพียรในอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้คือ องค์แห่งสัมมาวายามะ หมายถึง การสร้างความพอใจ ใครจะทำกุศลด้วยการพยายาม และปรารถนาความเพียรด้วยความมุ่งมั่นทั้งทางกายและทางใจ

จากหลักธรรมแห่งโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่าความเพียรเป็นธรรมที่สำคัญยิ่งเพราะมีความเกี่ยวเนื่องกับธรรมทุกหมวด และเป็นธรรมที่จะนำไปสู่ปฏิบัติได้ ประสพผลสำเร็จในกิจการต่าง ๆ ทั้งในแง่การทำงานและการปฏิบัติทางจิต จึงมีความสัมพันธ์กันทั้ง ๗ หมวด เพื่อทำหน้าที่เชื่อมโยง สืบต่อ เกื้อหนุนและขับเคลื่อนหลักธรรมแต่ละหมวดไปสู่จุดหมายตามวัตถุประสงค์ของธรรมนั้น ๆ ดังนี้

(๑) อาตปปี ในสติปัฏฐาน ๔ หมายถึง ความเพียรเผากิเลส ทำหน้าที่เผากิเลสให้ร้อนทนอยู่ไม่ได้ สัมพันธ์สอดคล้องกับสติมาและสัมปชานา เน้นการปฏิบัติให้เป็นปัจจุบัน จุดหมายหลักคือทำลายอภิชฌาและโทมนัสให้หมดสิ้นไป

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๙

^{๕๗} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๒๖/๔๐ - ๔๑.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๕ - ๒๐๖.

^{๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๖., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๗.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕.

(๒) ปธาน ในสัมมปธาน ๔ หมายถึง ความเพียรที่ตั้งไว้ชอบ ไม่ใช่ข้อปฏิบัติโดยตรง แต่เป็นอุปการธรรม ชักจูงข้อปฏิบัติที่สงเคราะห์เข้ากันได้กับความเพียรละเพียรระวัง เพียรเจริญ และเพียรรักษา เข้ามาอาศัยเป็นแนวทางปฏิบัติจุดหมาย คือเพื่อละอกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรมให้งอกงาม ขึ้นในใจ

(๓) วิริยทธิบาท ในอิทธิบาท ๔ หมายถึง ความเพียรเป็นคุณเครื่องให้สำเร็จ ความประสงค์ สัมพันธ์กับฉันทะ จิตตะและวิมังสา ในลักษณะเชื่อมโยงเป็นลำดับต่อกัน มีจุดหมายเพื่อนำไปใช้ทั้งในแง่โลกียะและโลกุตระและสัมพันธ์กับสัมมปธาน ๔ ในคำว่า ปธานสังขาร

(๔) วิริยอินทรีย์ ในอินทรีย์ ๕ หมายถึง เป็นใหญ่ในการกำจัดอกุศลธรรม ทำหน้าที่สัมพันธ์ คือ เป็นคู่ปรับกับสมาธิโดยตรง หากปรับให้สมดุลกันจะทำให้เกิดอินทรีย์แก่กล้า มีอำนาจที่จะขจัดอกุศลธรรมให้หมดสิ้นไปได้ ความสัมพันธ์ระหว่างหมวดธรรมนำไปใช้กับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ให้บรรลุผลได้เร็ว

(๕) วิริยพละ ในพละ ๕ มีนัยความหมายเช่นเดียวกับอินทรีย์ จะต่างกันตรงที่การนำไปใช้ คือ เมื่ออินทรีย์พัฒนาจนเป็นพละก็จะเกิดความมั่นคง ไม่หวั่นไหว คือ เมื่อวิริยะเป็นใหญ่และมั่นคงไม่หวั่นไหวแล้ว ก็พร้อมที่จะต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ได้

(๖) วิริยสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ ๗ หมายถึง ความเพียรเป็นเครื่องนำไปสู่การตรัสรู้ธรรม ทำหน้าที่ประสานสอดคล้องกับธัมมวิจยและปิติเพื่อยกจิตขึ้นจากความหดหู่ ถดถอยให้บากบั่นไปข้างหน้าและเข้าไปหนุนปัสสัทธิ สมาธิและอุเบกขาให้เข้มข้นเข้าสู่โพธิ์ได้

(๗) สัมมาวายามะ ในอริยมรรคมีองค์ ๘ หมายถึง ความเพียรพยายามชอบทำหน้าที่ประสานสอดคล้องกับสัมมาทิฐิและสัมมาสติ ปฏิบัติกับองค์มรรคทุกข้อ เพื่อเปลี่ยนมิจฉามรรคให้เป็นสัมมามรรค และขับเคลื่อนไปสู่สัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติในขั้นสุดท้าย^{๖๑}

สรุปว่า วิริยะ คือ ความเพียรเป็นองค์ธรรมที่สำคัญ การทำงานทั่วไป และการปฏิบัติทางจิต เพราะเป็นวิธีการที่จะนำผู้ปฏิบัติ ให้ถึงความพ้นทุกข์และผู้ที่ได้บำเพ็ญวิริยะดีแล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเจริญธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการด้วยเช่นกัน นอกเหนือไปจากแต่ละประเภทของวิริยะที่เข้าไปส่งเสริม หรือสังเคราะห์ คุณธรรมสำคัญต่าง ๆ ให้ดำเนินไปอย่างครบถ้วนบริบูรณ์

๒.๒.๓ ลักษณะของวิริยะ

ในคัมภีร์มิลินทปัญหา มีเรื่องเล่าว่ากษัตริย์มิลินท์ได้ถามปัญหาต่อพระนาคเสนว่า วิริยะมีลักษณะเป็นอย่างไร พระนาคเสนทูลตอบว่า วิริยะมีลักษณะของการเข้าไปอุปถัมภ์ค้ำชูไว้ มิให้กุศลธรรมทั้งหลายต้องสิ้นสูญหรือเสื่อมไป โดยพระนาคเสนยกตัวอย่างว่า เหมือนกับบ้านที่ทรุดโทรมเพราะสร้างมานานจะล้มเมื่อไหร่ก็ไม่รู้ วิธีการที่จะทำให้บ้านไม่ล้มนั่นคือการเอาไม้ไปค้ำไว้ ถ้าไม่มีไม้ไปค้ำก็จะต้องพังลงมา

^{๖๑} พระครูพิศิษฐ์ชัยโชติ (สารวย โชติวโร), “ศึกษาวิริยะในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, หน้า ๒๒.

จากตัวอย่างในกรณีของมิลินทปัญหานี้ จึงพบว่าวิริยะก็มีลักษณะเหมือนกับไม้ที่ไปค้ำตัวบ้านเอาไว้ไม่ให้พังลงมา นอกจากนี้ยังเปรียบเหมือนกองทัพหมูใหญ่ตีหักกองทัพที่น้อยกว่าให้แตกพ่ายไปในภายหลัง พระราชาจะทรงจัดกองทัพหมูอื่นส่งเป็นกองหนุนเพิ่มเติมไปกองทัพหมูที่น้อยกว่านั้น ครั้นสมทบเข้ากับกองทัพที่ยกหนุนไปก็อาจหักเอาชัยชนะตีกองทัพหมูใหญ่นั้นให้แตกพ่ายได้ฉับใด วิริยะมีลักษณะค้ำจุนไว้กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่วิริยะค้ำจุนไว้แล้ว ย่อมไม่เสื่อมถอยฉับนั้น แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้มีเพียร ย่อมละอกุศล ทั้งกุศลให้เกิดได้ย่อมละกรรมที่มีโทษเสีย ทำกรรมที่ไม่มีโทษให้เกิดได้ย่อมรักษาตนให้บริสุทธิ์”^{๖๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายว่า วิริยะที่อยู่ในองค์มรรคคือสัมมาวายามะ เป็นคุณธรรมอยู่ในตัวของบุคคลก็จริง แต่สัมมาวายามะจะทำหน้าที่และเจริญงอกงามได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือการวางท่าที่ตอบสนองและการจัดการกับอารมณ์ต่าง ๆ ที่รับเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย การแผ่ขยายความเพียรนั้นจากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิต และการประกอบกิจการต่าง ๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อหรือไม่เอื้อมีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและเจริญงอกงามของคุณธรรมภายในทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพียรพยายามในการประพฤติปฏิบัติธรรมที่ขยายออกมาเป็นการกระทำภายนอกกระทำกันอย่างเป็นทางการเป็นงานที่เรียกว่า “ปธาน” ต้องเกี่ยวข้องและอิงอาศัยปัจจัยแวดล้อมภายนอกอย่างมากทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติและทางสังคม^{๖๓}

การทำความเพียรอย่างต่อเนื่องจึงเสมือนคนเผาถ่าน จึงสังเกตได้ว่าความร้อนนั้นจะต้องระอุ ความเพียรที่สุขชอบ ไฟที่เผาถ่านไม้นั้นจะระอุอยู่ทั้งคืน ความเพียรในสติปัญญา เรียกว่า “อาตปปี” ในสมัยพุทธกาลผู้ที่ต้องการจะบรรลุธรรมจะต้องอาศัยความเพียรอย่างยิ่งยวดในการปฏิบัติ เช่น พระโมคคัลลานะเกิดอาการง่วงในขณะนั่งกรรมฐานจนพระพุทธองค์ต้องเสด็จไปโปรดและทรงแสดงวิธีการแก้ความง่วง ในที่สุดพระโมคคัลลานะก็อาศัยความเพียรเอาชนะความง่วงได้^{๖๔}

๒.๒.๔ คุณค่าของวิริยะ

วิริยะ มีคุณค่าที่สำคัญ ๒ ประการ ได้แก่

๑) วิริยะเป็นคุณธรรมเครื่องประกอบหรือหล่อเลี้ยงการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น วิริยทธิบาท วิริยพละ วิริยะสัมโพชฌงค์ เป็นต้น การจะปฏิบัติตามองค์ธรรมให้ได้ อย่างสมบูรณ์จำเป็นต้องอาศัยวิริยะเป็นตัวหล่อเลี้ยงหรือค้ำหนุนความเพียรจึงเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนาเห็นได้จากสัมมาวายามะเป็นองค์มรรคประจำข้อ ๑ ใน ๓ ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ และสัมมาสติ) ที่คอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อเสมอไปและในหมวดธรรมที่

^{๖๒} พระปิฎกจุฬายีเถระ, มิลินทปัญหา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๙), หน้า ๗๓ - ๗๔.

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๕๗.

^{๖๔} คุรยละเอียดใน อัง.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖ - ๑๑๗.

เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวดจะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วยในชื่อใดชื่อหนึ่ง^{๖๕} เช่น “นี่เป็นธรรมของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร ไม่ใช่ธรรมของบุคคลผู้เกียจคร้าน”^{๖๖} “เธอทั้งหลายควรทำความเพียรเองเกิดตลาคตเป็นเพียงผู้ซู้บอกเท่านั้น”^{๖๗} เป็นต้น

การที่ต้องให้ความสำคัญกับความเพียรเนื่องจากเป็นพื้นฐานของพระพุทธศาสนาที่ว่า สัจธรรมเป็นกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา พระพุทธเจ้าหรือศาสดามีฐานะเป็นผู้ค้นพบหลักความจริงแล้วนำมาเปิดเผยแก่ผู้อื่น การได้รับผลจากการปฏิบัติเป็นเรื่องของความเป็นไปอันเที่ยงธรรมตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ศาสดามีใช้ผู้บันดาล เมื่อเป็นเช่นนี้ทุกคนจึงต้องเพียรพยายามสร้างผลสำเร็จด้วยเรี่ยวแรงของตนไม่ควรคิดหวังและอ่อนวอนขอผลที่ต้องการโดยไม่กระทำ^{๖๘}

ในการเจริญกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้นต้องอาศัยวิริยะ (ความเพียร) ประกอบหรือหล่อเลี้ยงอารมณ์ในการกำหนดโดยใช้ความเพียรในสัมมปปธาน ๔ เนื่องจากความเพียรชอบที่ตรงกบอริยมรรคมีองค์ ๘ ตัวอย่างเช่น สังวรปธาน เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นก็คือในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ดังเช่นกรณีหมวดกายนุปัสสนาสติปัฏฐานการตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออกก็คือตั้งจิตให้กำหนดอยู่ที่ลมหายใจเข้าออกให้รู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าออก ในการนี้ก็ต้องมีสังวรปธานคือระวังนิวรณ์ที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพราะถ้านิวรณ์ข้อใดข้อหนึ่งบังเกิดขึ้นก็จะดึงจิตให้ตกจากสติปัฏฐานน้อมไปตามนิวรณ์ เช่น ในขณะที่กำลังตั้งจิตกำหนดลมหายใจเข้าออกนั้นกามฉันท์ความพอใจใคร่ในกามผุดขึ้นมาถึงจิตออกไปสู่อารมณ์ คือ รูปเสียงที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ จิตก็วิ่งตามนิวรณ์ไปทั้งสติปัฏฐาน ดังนั้น ก็ต้องมีสติระงับมิให้บาปที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น คือไม่ให้นิวรณ์ที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้นและหากว่านิวรณ์บังเกิดขึ้นถึงจิตให้ไปก็ต้องมีปหานปธานเพียรละนิวรณ์นั้นเสีย มีสติรู้ว่าเป็นตัวนิวรณ์ให้รู้จักว่ากามฉันท์นี้เป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิไม่ให้นำกำหนดลมหายใจเข้าออกแต่ให้ไปกำหนดอยู่ที่รูปบ้างเสียงบ้างที่รักใคร่ปรารถนาพอใจ ก็ให้รู้จักว่าเป็นตัวนิวรณ์เป็นเครื่องกั้นจิตไว้ทำให้ไม่ได้สมาธิละเสียด้วยปัญญา (คือความรู้) ว่าเป็นตัวนิวรณ์ไม่ใช่เป็นตัวที่น่ายินดีพอใจก็นำจิตกลับมาตั้งไว้ที่ลมหายใจเข้าออกกำหนดใหม่^{๖๙}

๒) วิริยะช่วยให้การทำงานทั้งในเชิงโลกียะและโลกุตระประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายไปด้วยดี เป็นไปตามพุทธพจน์ที่ว่า “เป็นคนต้องพยายามร่ำไปจนกว่า จะประสบผลสำเร็จจนฉลาดไม่ควรท้อแท้”^{๗๐}

พระเทพคุณาภรณ์ (โสภณ โสภณจิตโต) อธิบายว่า พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงวิริยะหรือความเพียรไว้ในหมวดธรรมต่าง ๆ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเพียรในการละความชั่ว ประพฤติความดีซึ่งตรง

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๗๕๕.

^{๖๖} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๐/๒๗๙.

^{๖๗} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๖/๑๑๗.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**, หน้า ๗๕๖.

^{๖๙} สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **สัมมปปธาน ๔**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-223.htm> [๔ มิ.ย. ๒๕๕๗].

^{๗๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖ - ๑๓๗/๔๑๙.

กับหลักคำสอนที่ว่าไม่ทำความชั่วทั้งปวง ทำแต่ความดีให้ถึงพร้อม และทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใส^{๗๑} ชีวิตที่ดำเนินไปด้วยการปรารถนาความเพียร จึงเป็นชีวิตที่ประเสริฐสุด มีค่าที่ใช้แทนความเพียรจำนวนมาก เช่น ความไม่ท้อถอย ความบากบั่น ก้าวไปข้างหน้าไม่ยอมถอยหลัง กระทำความเพียรสม่ำเสมอทำงานให้ก้าวหน้าเสมอ ไม่ย่อท้อต่อความเหนื่อยยากลำบาก ไม่กลัวต่อความหนาวร้อน หิวกระหายมุ่งฟันฝ่าทำความดีต่อไปจนกว่าจะประสบความสำเร็จ^{๗๒}

ผู้มีความเพียรจึงสามารถบรรลุผลที่ตนปรารถนาได้โดยไม่ยากทั้งทางโลกและทางธรรม ในทางโลกผู้ที่สร้างฐานะให้มั่นคงสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติชื่อเสียงเกียรติยศและความสุขจะต้องอาศัยความขยันหมั่นเพียรในการประกอบหน้าที่การงาน รู้จักรักษาทรัพย์ที่มีอยู่ให้คงที่และเพิ่มพูนให้มากยิ่งขึ้น เศรษฐีในครั้งพุทธกาลกล่าวสอนลูกหลานอยู่เสมอว่าความเสียทรัพย์ที่ละน้อยหรือได้ทรัพย์ที่ละน้อยมีผลเสมอกัน คือ เสียทรัพย์ที่ละน้อยย่อมทำให้ยากจน ได้ทรัพย์มาที่ละน้อย เมื่อสะสมรวมกันเข้าทำให้มีมากขึ้นเป็นเศรษฐีได้ ผู้ที่จะตั้งตัวให้มั่นคงได้จึงไม่ควรดูหมิ่นความขยันหมั่นเพียรว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย สำหรับในทางธรรมก็จะก่อให้เกิดความพ้นทุกข์เข้าสู่โลกกุตตรธรรมได้^{๗๓}

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ พระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกถึงฐานะการงานของคฤหัสถ์และบรรพชิตโดยฐานะของความเพียรว่า แม้ในเรื่องนี้เราก็กวักมามีได้รวมกล่าว ฐานะแห่งการงานที่มีความต้องการมาก มีกิจมาก มีเรื่องมาก มีความเพียรมาก เมื่อวิบัติย่อมมีผลน้อย เมื่อถึงพร้อมย่อมมีผลมาก ฐานะแห่งการงานที่มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย มีเรื่องน้อย มีความเพียรน้อย ฐานะแห่งการงานที่มีความต้องการน้อย มีกิจน้อย มีเรื่องน้อย มีความเพียรน้อย เมื่อถึงพร้อมย่อมมีผลมาก^{๗๔}

จากพุทธพจน์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่าความเพียรในทางโลกมีหน้าที่ในการสร้างฐานะให้กับครอบครัว ผู้ที่มีความต้องการสร้างฐานะครอบครัวอย่างมั่นคงและเป็นปึกแผ่น ไม่ว่าจะการงานนั้นจะเป็นการทำกสิกรรมหรือค้าขายก็ตามย่อมต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างมาก แต่ถ้าหากเกิดวิบัติหรือสูญเสียแก่ผู้นั้นไป ย่อมเกิดความเดือดร้อนแก่ตนเอง แต่เดือดร้อนน้อย เพราะตนเองได้สร้างฐานะไว้อย่างมั่นคงแล้ว ในทางตรงกันข้ามผู้ที่มีความเพียรน้อยในการแสวงหาทรัพย์เพื่อสร้างฐานะให้กับตนเองและครอบครัวแล้ว หากวิบัติหรือสูญเสียอาจจะมีผลกระทบแก่ตนเองและครอบครัวเป็นอย่างมากก็ได้

สำหรับความเพียรในทางโลกกุตระมีเป้าหมายสูงสุด คือ การพ้นทุกข์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่าคนจะล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร^{๗๕} เพราะหากปราศจากความเพียรเสียแล้วเป้าหมายของความพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนาย่อมไม่อาจประสบผลสำเร็จได้

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๗๒} พระเทพคุณาภรณ์ (โสภณ โสภณจิตฺโต), “ความเพียร”, คอลัมน์ ธรรมะวันหยุด, หนังสือพิมพ์ข่าวสดรายวัน, ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๘๒๖๓ (๑๔ กรกฎาคม ๒๕๕๖) : ๒๓.

^{๗๓} อ่างแล้ว.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๖๓ - ๔๖๔/๕๘๔ - ๕๘๖.

^{๗๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

ความเพียรในแง่ของพระอภิธรรม จะพบได้ว่าความเพียรเป็นวิริยเจตสิก อยู่ในเจตสิก ๕๒ ในหมวดปกิณณกเจตสิก ๖ คือ เจตสิกที่เรียกราย แพร่กระจายทั่วไป เกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง^{๗๖} วิริยเจตสิกเกิดกับจิตเกือบทุกประเภท แม้ในขณะที่กุศลจิตเกิดก็มีความเพียรแล้ว หรืออาจเพียรเป็นไปในอกุศลก็ได้ การล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร ในความเป็นจริงเมื่อจิตเกิดขึ้นจะต้องมีเจตสิกเกิดร่วมด้วย ซึ่งไม่ใช่เพียงเจตสิกเดียวเท่านั้น แต่มีเจตสิกอื่นหลาย ๆ เจตสิกเกิดร่วมด้วย เมื่อจิตเกิดขึ้นไม่ใช่มีความเพียรที่เป็นวิริยเจตสิกเท่านั้นต้องมี เจตสิกอื่น ๆ เกิดร่วมด้วยมี ผัสสะ เวทนา สัญญาเจตสิก เป็นต้น ซึ่งการจะล่วงทุกข์ได้ก็ต้องมีสภาพธรรมที่ละทุกข์ คือ สภาพธรรมที่ละกิเลส เพราะกิเลสเป็นเหตุแห่งทุกข์ สภาพธรรมนั้นจะต้องตรงข้ามกับกิเลสที่ไม่ดี คือ ธรรมฝ่ายดี คือ เจตสิกที่ดีนั่นเอง นั่นคือปัญญาเจตสิกและศรัทธาเจตสิก รวมทั้งเจตสิกที่ดีเกิดขึ้นและก็ต้องมีความเพียรเกิดขึ้น ดังนั้นคนจะล่วงทุกข์ด้วยความเพียรได้นั้น มีแต่ความเพียรอย่างเดียวไม่มีปัญญา ไม่มีสภาพธรรมฝ่ายดีอย่างอื่นร่วมด้วยจึงยอมเป็นไปไม่ได้ ข้อความในอัญญาสาลินี จิตตูปาทกัณฑ์มีว่า วิริยะมิมุตสาหะเป็นลักษณะมีการอุปถัมภ์สหชาตธรรมทั้งหลาย เป็นรสะคือเป็นกิจ มีความไม่ท้อแท้ใจเป็นปัจจุภูมฺวาน มีความสลัดใจเป็นปทัฏฐาน^{๗๗} ขณะเดียวกันวิริยเจตสิกในฝ่ายกุศลเป็นความ เพียรพยายามที่เมื่อเกิดขึ้นกับบุคคลใดก็จะทำให้จิตใจของคนนั้นมีความอดทนต่อสู้กับความยากลำบาก มีความอดสาหะหากเพียรไม่รู้สึท้อถอยในการงาน ขยันหมั่นเพียร เช่น ในการทำบุญตักบาตรรักษาศีลเจริญภาวนา ถ้าเป็นคนพินเพที่มีจิตใจต่ำหรืออกุศลก็จะขยันไปในทางความชั่วทำบาปอกุศล สร้างความเดือดร้อนให้กับผู้อื่นอยู่เรื่อยไป

ในสมัยพุทธกาลพระโมคคัลลานะได้แสดงธรรมที่เป็นคนว่าง่ายกับภิกษุทั้งหลาย ได้กล่าวให้ภิกษุทั้งหลายพิจารณาตน ภิกษุพึงพิจารณาตนด้วยตนเอง เพราะการให้คนอื่นมาพิจารณาว่าเราเป็นอย่างไรคนนั้นยอมไม่สามารถที่จะพิจารณาได้ละเอียดเท่าตัวของเราเอง เป็นผู้พิจารณาอกุศลของเราเอง เพราะคนอื่นไม่มีทางที่จะรู้ดีกว่าเรา ดังนั้น หากจะให้วิริยะเจริญขึ้นในฝ่ายกุศลจะต้องเห็นอกุศลของตนเองด้วย

พระโมคคัลลานะ กล่าวว่าภิกษุพึงพิจารณาตนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า เราเป็นคนยกตนข่มผู้อื่นหรือไม่ หากพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่าเราเป็นคนยกตนข่มผู้อื่นจริง ก็พึงพยายามเพื่อจะละอกุศลธรรมอันชั่วช้านั้นเสียหากพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่าเราไม่เป็นคนยกตน ไม่ข่มผู้อื่นภิกษุนั้นพึงอยู่ด้วยปิตีและปราโมทย์นั้น เพียรศึกษาในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน^{๗๘} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุพึงพิจารณาตนอย่างนี้ว่า เราเป็นคนมักโกรธ อันความโกรธครอบงำแล้วหรือไม่ หากพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า เราเป็นคนมักโกรธ อันความโกรธครอบงำแล้วจริง ก็ควรพยายามที่จะละอกุศลธรรมอันชั่วช้านั้นเสีย หากพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า เราไม่เป็นคนมักโกรธ อันความโกรธ

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๓๘.

^{๗๗} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, วิริยบารมี (ตอนที่ ๒), [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.dharma-gateway.com/ubasika/sujin/sujin-viriya_02.htm [๖ มิ.ย.๒๕๖๐].

^{๗๘} คุรยละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๒/๑๘๔/๑๙๓ - ๑๙๗.

ไม่ครอบงำ ภิกษุ^{๗๙}นั้นพึงอยู่ด้วยปิติและปราโมทย์^{๗๙}ที่เดียว หมั่นศึกษาทั้งกลางวัน กลางคืนใน
กุศลธรรมทั้งหลาย

สรุปว่า เรื่องการอบรมกายและวาจาเป็นเรื่องปกติในชีวิตประจำวัน คือ ต้องพิจารณาว่า
คำพูดและการกระทำถูกครอบงำด้วยความโกรธ หรือไม่ถ้ากายหรือวาจาเป็นไปเพราะความโกรธ
ครอบงำแสดงว่าเป็นผู้ที่มีโกรธ เมื่อเห็นว่าความโกรธครอบงำก็ต้องพยายามละอกุศลธรรมนั้นเสีย
แต่ถ้าตัวเองไม่พิจารณาตัวเองในสิ่งที่ได้ทำไปแล้วว่าไม่ดี ต่อไปก็ต้องทำอีกซึ่งเท่ากับไม่มีการขัดเกลา
ตนเองเลย ผู้ที่จะละคลายกิเลสต้องการที่จะดับกิเลส หรือต้องการที่จะรู้แจ้งอริยสัจธรรม จึงต้องเป็นผู้ที่
มีวิริยะที่จะเห็นอกุศลของตนเอง

๒.๓ ความสัมพันธ์ของวิริยบารมีกับบารมีอื่น ๆ

วิริยะมีนัยสำคัญตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและ
พระอภิธรรมปิฎก ความเพียรในพระวินัยปิฎก หมายถึง เพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัด
ความชั่วที่เกิดขึ้น แล้วเพียรทำความดีให้เกิด เพียรรักษาความดีไว้ ขณะที่ความเพียรในพระสุตตันตปิฎกให้
ความหมายไว้ว่าพึงทำความเพียรและความบากบั่นให้มั่นคง

วิริยบารมี หมายถึง การสร้างความเพียรในการประกอบกิจและการอดทนคุณธรรมต่าง
ๆ ซึ่งทานบารมีก็เช่นกันต้องอาศัยวิริยบารมีในการทำกุศลกรรม คือ การให้ทาน ทานบารมีเป็นกุศล
เพราะไม่ได้หวังสิ่งตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะไม่ได้ต้องการภพชาติ ไม่ได้ต้องการลาภยศ สรรเสริญ
สุข ไม่ต้องการแม้เพียงการคุ้นเคยสนิทสนม แต่ต้องเป็นไปด้วยการละการติดข้องในวัตถุทั้งปวง ดังนั้น
ทานของแต่ละบุคคลก็สามารถจะพิจารณาได้ว่าเป็นแนวทางของการที่จะทำให้ละความติดข้องและ
สามารถที่จะเจริญปัญญาที่จะเห็นโทษของการติดข้อง แล้วก็อบรมทานบารมีเท่าที่สามารถจะกระทำได้
โดยที่การอบรมทานบารมีดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยวิริยบารมีเป็นที่ตั้ง

ความสัมพันธ์ของวิริยบารมีกับบารมีอื่น ๆ ดังนี้

๒.๓.๑ วิริยบารมีกับทานบารมี

ทานบารมี หมายถึง การให้เพื่อสงเคราะห์ผู้ที่ขาดแคลน เพื่อสงเคราะห์ผู้ที่ควรสงเคราะห์
เป็นการผูกมิตรภาพไมตรีจิต หรือเพื่อบูชาผู้ที่ควรบูชา เป็นการบูชาคุณหรือตอบแทนคุณหรือเป็นการ
บำเพ็ญบุญในบุญเขตในเบื้องต้น ได้แก่ การสงเคราะห์ผู้อื่นและสัตว์อื่นด้วยวัตถุสิ่งของ เรียกว่า อามิสทาน
นับตั้งแต่ญาติพี่น้องมิตร สมณะพราหมณ์ผู้ทรงศีลและสัตว์เดรัจฉานตามโอกาสและเหมาะสมแก่ฐานะ
ของคนนั้น ๆ สูงขึ้นไป ได้แก่ การให้ธรรมะเป็นทาน ตลอดจนการแนะนำสั่งสอนให้ผู้อื่นคิดดีทำดี ให้เขา
สามารถครองชีวิตอยู่ได้ด้วยสติปัญญา เป็นการสงเคราะห์โดยธรรม เป็นการให้ปัญญาแก่บุคคลได้
ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและมีคุณค่า เรียกว่า ธรรมทาน

^{๗๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๔/๑๙๓ - ๑๙๗.

พระโพธิสัตว์ผู้ปรารถนาพุทธภูมิโพธิญาณได้ทรงบำเพ็ญทาน และทรงสั่งสมเป็น ทานบารมีมาช้านาน ตั้งแต่กาลเกิดเป็นสุเมธดาบสจนถึงพระเวสสันดร ทานบารมีของพระองค์ ได้เต็มยิ่งขึ้นตามลำดับ ๓ ชั้น^{๘๐} ดังนี้

๑) ทานบารมี ได้แก่ ทานที่บำเพ็ญด้วยการสละทรัพย์ โดยมีพระโพธิญาณเป็นเป้าหมาย หวงแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวงแหนคนรักและทรัพย์สมบัติ เพื่อพระโพธิญาณจึงยอมให้ทานได้แม้กระทั่งคนรักและทรัพย์สมบัติ ตัวอย่างเช่น กรณีที่เฒ่าชูชกมาของกัณหาชาติจากพระเวสสันดรตรัสกับกัณหาว่า “แม่กัณหา ลูกรักมานี้เกิด ทานบารมีเป็นที่รักของพ่อเจ้าทั้ง ๒ จงช่วยกันโสรจสรงหทัยของพ่อให้เยือกเย็นเกิด จงเชื่อฟังคำของพ่อเกิดเจ้าทั้ง ๒ จงเป็นดุจยานนาวาของพ่ออันไม่โยกโคลงในสาครคือภพเกิด พ่อจักข้ามฝั่งคือชาติจักช่วยสัตว์โลกพร้อมด้วยเทวโลกให้ข้ามด้วย”^{๘๑}

๒) ทานอุปบารมี ได้แก่ ทานที่บำเพ็ญด้วยการสละอวัยวะหวงแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวงแหนอวัยวะร่างกาย เพื่อพระโพธิญาณจึงยอมให้ทานได้แม้กระทั่งอวัยวะร่างกาย ตัวอย่างในเรื่องทานบารมีนี้มีตัวอย่างปรากฏในพระไตรปิฎก คือเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพียรเพื่อบ่มบารมีเพื่อโพธิญาณเมื่อครั้งที่จุดเป็นอกิตตดาบสอดอาหารเพื่อบำเพ็ญเพียรทานอุปบารมีมาแล้ว^{๘๒}

๓) ทานปรมัตถบารมี ได้แก่ ทานที่บำเพ็ญด้วยการสละชีวิต หวงแหนพระโพธิญาณยิ่งกว่าหวงแหนชีวิต เพื่อพระโพธิญาณจึงยอมให้ทานได้แม้กระทั่งชีวิต เช่น เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าจุติในภพที่เป็นพญาไก่ป่าสีลวนาคและพญากระต่าย^{๘๓}

๒.๓.๒ วิริยบารมีกับศีลบารมี

ศีลบารมี หมายถึง การระวังกายไม่ให้ทำร้ายผู้ใดหรือสัตว์ใดจนเกิดความลำบากเดือดร้อน การระวังวาจาไม่ให้กระทบกระทั่งผู้ใดหรือสัตว์ใดจนเกิดความลำบากเดือดร้อน การระวังใจไม่ให้คิดที่จะทำร้ายผู้ใดหรือสัตว์ใด ไม่ให้มีความต้องการที่จะเห็นผู้ใดหรือสัตว์ใด ได้รับความพินาศย่อยยับการรักษาศีลจึงเป็นการประคับประคองจิตไม่ให้ คิดร้าย ประคับประคองวาจาไม่ให้พูดร้าย ประคับประคองกายไม่ให้ทำร้ายใคร ๆ อันเป็นเหตุให้เขาเกิดความเจ็บปวดทุกข์ทรมาน เกิดความโศกเศร้าเสียใจนั่นเอง สูงสุดเพื่อจะรักษาศีลจึงยอมสละได้แม้กระทั่งชีวิต

พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญศีล สั่งสมเป็นศีลบารมีมาตลอดเวลาช้านาน ทั้งรักษาจิตมิให้โกรธรักษาศีลไว้โดยไม่อ้าลัยแก่ชีวิตเลือดเนื้อ ๓ ชั้น^{๘๔} ดังนี้

๑) ศีลบารมี ได้แก่ ศีลที่บำเพ็ญด้วยรักษายิ่งกว่าคนที่รักษาทรัพย์สิน เพื่อพระโพธิญาณแม้จะสูญเสียคนรักและทรัพย์ แต่จะไม่ยอมทำลายศีล เช่น เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าจุติเป็นช้างฉัททันต์และช้างเลี้ยงมารดาเพื่อบำเพ็ญศีลบารมีมาแล้ว^{๘๕}

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทคอมฟอร์ม จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๙ - ๑๗๑.

^{๘๑} ชู.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๒๑๑๕ - ๒๑๑๖/๕๑๒.

^{๘๒} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

^{๘๓} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

^{๘๔} สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, หน้า ๑๗๓ - ๑๗๕.

^{๘๕} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

๒) ศิลปินบารมี ได้แก่ ศิลปินที่บำเพ็ญด้วยรักศึลยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตนเพื่อพระโพธิญาณ แม้จะสูญเสียอวัยวะร่างกาย แต่จะไม่ยอมทำลายศึล เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพที่เป็นยุธัญชัยกุมาร มหาโควินทพราหมณ์ คนเลี้ยงช้าง อโยธยราชโอรส ภัลลชาติ สุวรรณสาม มฆเทพและเนมิราช^{๘๖}

๓) ศิลปินมตบารมี ได้แก่ ศิลปินที่บำเพ็ญด้วยรักศึลกว่าชีวิตของตน เพื่อรักษาศึลยอมสละได้แม้กระทั่งชีวิตซึ่งเป็นการรักษาศึลอย่างสูงสุด โดยมีพระโพธิญาณเป็นเป้าหมายดังตัวอย่างที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญไว้เมื่อครั้งเกิดเป็นเป็นจัมเปยยนาคราชและภุริทัตตนาคราช^{๘๗}

เมื่อศิลปินนั้นเป็นความเพียรพยายามเพื่อที่จะรักษาภพ วาจาไม่ได้ละเมิดผู้อื่นก็จะทำให้ผู้อื่นได้รับความทุกข์เดือดร้อนไปด้วย การสร้างหรือกระทำซึ่งศิลปินดังกล่าวจึงจำเป็นต้องอาศัยวิริยบารมีเป็นที่ตั้งเพื่อให้ภารกิจในการทำทานเป็นไปอย่างต่อเนื่องและเต็มถึงขั้นศิลปินมตบารมี

๒.๓.๓ วิริยบารมีกับเนกขัมมบารมี

เนกขัมมบารมี หมายถึง การพรากกายและจิตออกจากเครื่องผูกมัดอันเป็นอุปสรรคต่อการขัดขวางการทำความดีด้วยการบังคับกายไม่ให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งยั่วทางกายในเบื้องต้นแม้จะยังไม่ถึงกับออกบวช ก็เป็นการพรากกายออกไปจากความวุ่นวายสับสนของเหตุการณ์และของโลกในขณะนั้นเป็นกายวิเวกและการตั้งจิตให้อยู่ในความสงบเป็นจิตวิเวกอย่างสูงสุดหมายถึงออกจากกิเลสทั้งปวง โดยมีความดับทุกข์เป็นเป้าหมาย

พระพุทธเจ้าเมื่อยังมีได้ตรัสรู้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงปฏิบัติในเนกขัมมบารมีมาโดยลำดับตั้งแต่อย่างหยาบ อย่างกลาง จนถึงอย่างละเอียด บางพระชาติก็ออกบวช บางพระชาติแม้ไม่ได้ออกบวช แต่ก็ทรงดำรงตนอย่างมีสติอ่อนโยนให้ออกจากกิเลส เครื่องเศร้าหมองต่าง ๆ บางพระชาติออกบวชขณะยังหนุ่มแน่น บางพระชาติออกบวชเมื่ออย่างเข้าสู่วัยชรา ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีอย่างแรงกล้าตามลำดับ ๓ ชั้น^{๘๘} ดังนี้

๑) เนกขัมมบารมี ได้แก่ ออกไปด้วยความรักในพระโพธิญาณยิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สมบัติ จึงตัดความห่วงใยปลื้กตนออกไปบำเพ็ญกายวิเวก คือความสงบทางกายสงบจากกามและอกุศลกรรมทั้งหลาย เนกขัมมะในระดับนี้แม้คนรักและทรัพย์สมบัติจะสูญสิ้นไป ก็ไม่ทำลายปณิธานไม่ยอมให้กายไปเกี่ยวข้องกับกาม พยาบาท อวิหิงสา ตลอดจนอกุศลกรรมทั้งหลายเพราะมีเป้าหมายอยู่ที่พระโพธิญาณ เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นมหาโลมห่งสจริยาได้รักษาศึลบริสุทธ์ได้เนกขัมมบารมี^{๘๙}

๒) เนกขัมมอุปบารมี ได้แก่ ออกไปด้วยความรักในพระโพธิญาณยิ่งกว่าอวัยวะร่างกาย จึงตัดความห่วงใย ปลื้กตนออกบำเพ็ญจิตวิเวก คือความสงบทางจิต จากกามและอกุศลทั้งหลายด้วยฉานและสมาธิ เนกขัมมบารมีระดับนี้แม้อวัยวะร่างกายจะแตกทำลายไปก็ไม่ทำลายปณิธานเป็นขั้นฝึก

^{๘๖} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๗.

^{๘๗} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๖.

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน สุริย มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภพทับ, หน้า ๑๗๗ - ๑๗๙.

^{๘๙} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๕.

บังคับใจไม่ให้เกี่ยวข้องในกาม พยาบาท อวิหิงสาตลอดจนอกุศลกรรมทั้งหลายด้วยฉานและสมาธิ เพราะมีเป้าหมายอยู่ที่พระโพธิญาณ

๓) เนกขัมมปรมัตถบารมี ได้แก่ ออกไปด้วยความรักในพระโพธิญาณยิ่งกว่าชีวิต จึงตัดความห่วงใย ไม่อาลัยในชีวิต ปลีกตนออกบำเพ็ญอุปวิเวก คือ ความสงบจากกิเลส รวมทั้งกามและอกุศลทั้งสิ้น ด้วยอริยมรรคญาณแม้ชีวิตจะแตกทำลายไปก็จะไม่ทำลายปณิธาน เนกขัมมบารมีในระดับนี้เป็นขั้นสูงต่อกจากกาม พยาบาท อวิหิงสา ตลอดจนกิเลสทั้งหลายทั้งปวงด้วยอริยมรรคญาณ ดังอรรถภาพที่พระพุทธองค์ทรงเกิดเป็นพระเตมีย์^{๙๐}

การออกจากความติดข้องในกามเพราะถึงแม้ว่าจะให้ทานแล้ว แต่ก็ยังมีการติดข้องในสิ่งต่าง ๆ แล้ว ถึงแม้ว่าจะมีศีล มีการละเว้นทุจริต ไม่ทำให้กายวาจาของตนเองทำให้คนอื่นเดือดร้อน แต่ก็ยังยึดติดข้องอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะเห็นได้ว่า ถ้าไม่เห็นโทษว่ามีความติดข้องมากโดยที่ทานและศีลก็ไม่สามารถจะทำให้ความติดข้องนั้นหมดไป ก็จะเพียรพยายามที่จะค่อยละจากการติดข้องในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ และธรรมารมณอื่นทั้งหลาย เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ตามกำลังที่จะเป็นไปได้ แม้ว่าจะออกจากเรือนเป็นบรรพชิตเป็นเนกขัมมอย่างสูง คือ การสละอาคารบ้านเรือน บุตร ภรรยา แต่ถ้าปัญญาและบารมีทั้งหลายไม่อบรมมาอย่างเพียงพอ ก็ไม่สามารถที่จะคลายความยึดติดได้ง่าย ๆ เพราะความยึดติดดังกล่าวที่มีมานานกว่าจะละได้ก็ต้องใช้เวลานาน ในการสั่งสมบารมีและการจะละความยึดติดชองได้นั้น ผู้ที่จะละความยึดติดชองจะต้องเป็นผู้ที่เห็นโทษของความติดข้องในรูป เสียง กลิ่น รส และโสภณูปะที่มีมาตลอดหลายภพหลายชาติ^{๙๑} ถ้าไม่มีปัญญาบารมีและวิริยบารมีที่ได้อบรมมาแล้วก็เป็นไปไม่ได้เลยที่จะละความยึดติดชองนั้นเสียเปรียบเสมือนคนที่ถูกคุมขัง ไม่มีทางที่จะออกไปจากความยึดติดชองในสิ่งต่าง ๆ ได้เลย เพราะไม่มีวิริยบารมีที่จะออกจากสังสารวัฏฏ์

๒.๓.๔ วิริยบารมีกับปัญญาบารมี

ปัญญาบารมี หมายถึง ความรอบรู้ เป็นพื้นฐานที่ใช้เป็นเครื่องพิจารณาไตร่ตรองรูัจริงตามเหตุและผล ช่วยในการวินิจฉัยเรื่องราวที่ผ่านเข้ามาให้รู้ว่า ผิด ถูก ชั่ว ดีอย่างไร อะไรจริง อะไรเท็จ และอะไรเป็นสังขธรรม เลือกยึดถือเอาแต่สิ่งที่ถูกต้อง ละทิ้งสิ่งที่ไม่ถูกต้อง

ปัญญามีหลายระดับ และที่จะเป็นปัญญาบารมีต้องเป็นปัญญาที่มุ่งให้เกิดความพ้นทุกข์ โดยอบรมศีลให้เจริญ ศีลอบรมสมาธิและสมาธิอบรมปัญญาจนเกิดความรู้ในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค ทำให้เข้าใจสภาพธรรมตามความเป็นจริงจนสามารถตัดกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญปัญญาบารมีโดยประการต่าง ๆ ๓ ข้อ^{๙๒} ดังนี้

๑) ปัญญาบารมี ได้แก่ ปัญญาที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักปัญญาเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าคนรักและทรัพย์สิน แม้จะสูญเสียคนรักและทรัพย์สินไปก็จะไม่ละทิ้ง

^{๙๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑/๑๘๓.

^{๙๑} รังษี สุพนธ์ และคณะ, คัมภีร์ชินาลังการฎีกาแปล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘๑ - ๓๐๔.

^{๙๒} คุรยละเอียดใน สุริย มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, หน้า ๑๘๑ - ๑๘๓.

สิ่งที่จะทำให้เกิดปัญหา เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นพระโมหสถบัณฑิตทรงบำเพ็ญปัญญาบารมี^{๙๓}

๒) ปัญญาอุปบารมี ได้แก่ ปัญญาที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักษาปัญญาเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน แม้จะสูญเสียอวัยวะร่างกายไปก็จะมีสิ่งที่จะทำให้เกิดปัญหา เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นโมหสถ ผู้เป็นทรัพย์ของรัฐกุนชอล ตัณชิละ และนगरททา ทรงบำเพ็ญปัญญาอุปบารมี^{๙๔}

๓) ปัญญาปรมัตถบารมี ได้แก่ ปัญญาที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักษาปัญญาเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าชีวิตของตน แม้จะสูญเสียชีวิตไปก็จะมีสิ่งที่จะทำให้เกิดปัญญาดังอรรถภาพที่พระพุทธองค์ทรงเกิดเป็นพระโมหสถ เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นพระราชาผู้มีศีล มีความเพียร เป็นผู้ก่อเกิดสัตตภูษิตชากก ทรงบำเพ็ญเป็นปัญญาปรมัตถบารมี^{๙๕}

ปัญญาบารมีมีต่อสภาพธรรมที่เห็น รู้ถูกตามสภาพความเป็นจริงของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏแต่ทว่าปัญญาจะรู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนั้นๆ ได้ ก็ต้องอาศัยความเพียรที่จะพยายามฟังพระธรรมจากพระพุทธองค์หรือพระอรหันตสาวกหรือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาความเพียรอย่างอื่นไม่สามารถที่จะเกิดปัญญาที่รู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนี้ได้ซึ่งก็คือการศึกษาหรือสิกขาในพระพุทธศาสนานั่นเอง

ความเพียรของผู้ที่เป็นสาวก คือ ผู้ฟังแต่ถ้าเป็นความเพียร (วิริยบารมี) ของผู้ที่อบรมถึงขั้นของผู้ที่จะเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ความเพียรอย่างอื่นไม่สามารถที่จะเกิดปัญญาที่รู้สภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนั้นได้ เช่น สุเมธดาบสจึงได้สอนตนเองว่าไม่ฟังเว้นชนชั้นต่ำ ชั้นกลาง หรือชั้นสูง เข้าไปหาบัณฑิตทุกท่าน แล้วถามปัญหาเช่นเดียวกับอาหารบิณฑบาต ไม่เว้นตระกูลทั้งหลายเลยทั้งตระกูลชั้นต่ำ ตระกูลชั้นกลาง และตระกูลชั้นสูงซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเพียรของบุคคลผู้ที่จะเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าว่าต้องเป็นพหูสูต คือ ผู้ที่ฟังมาก ไตร่ตรองมาก เมื่อสุเมธดาบสได้ฟังคำพยากรณ์ว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่าที่ปึงกรแล้ว ก็ได้เฝ้า และฟังพระธรรมจากพระพุทธเจ้าอีก ๒๓ พระองค์ในพระชาติต่อ ๆ มา ซึ่งหากรวมพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าที่ปึงกรด้วยแล้ว ก็เป็น ๒๔ พระองค์^{๙๖} เป็นเวลายาวนานมาก

๒.๓.๕ วิริยบารมีกับขันติบารมี

ขันติบารมี หมายถึง ความอดทน อดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกายและทางใจในเบื้องต้น เป็นความอดทนต่อความตรากตรำทั้งหนาวร้อน หิวกระหาย ทนต่อทุกขเวทนาในเวลาเจ็บไข้

^{๙๓} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๙๐/๒๗๔.

^{๙๔} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๑๗๗.

^{๙๕} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๑๗๗.

^{๙๖} รังษี สุนทร, เอกสารประกอบการบรรยายวิชาพระไตรปิฎกวิเคราะห์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔.

ได้ป่วย สูงสุดสามารถทนต่อความเจ็บปวดใจ ต่อถ้อยคำที่คนอื่นดูถูกเหยียดหยามเมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังเป็นพระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญขันติบารมี ๓ ชั้น^{๙๗} คือ

๑) ขันติบารมี ได้แก่ ขันติที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้ารักขันติเพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สิน แม้จะสูญเสียคนรักและทรัพย์สินสมบัติ ก็จะไม่ละทิ้งขันติ เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นจันทกุมารทรงบำเพ็ญขันติบารมี^{๙๘}

๒) ขันติอุปปบารมี ได้แก่ ขันติที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้ารักขันติเพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน แม้จะสูญเสียอวัยวะร่างกายก็ไม่ละทิ้งขันติ เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นธรรมิกเทพบุตรทำสงครามกับอธรรมิกเทพบุตร ทรงบำเพ็ญขันติอุปปบารมี^{๙๙}

๓) ขันติปรมัตถบารมี ได้แก่ ขันติที่บำเพ็ญด้วยมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้ารักขันติเพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าชีวิตของตน แม้จะสูญเสียชีวิตก็ไม่ละทิ้งขันติ ดังอภินิหารที่พระพุทธองค์ทรงเป็นพระจันทกุมารและเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นขันตีวาทีดาบสแสวงหาพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญขันติบารมีได้ทำกรรมที่ทำได้ยากเป็นอันมากเป็นการบำเพ็ญขันติปรมัตถบารมี^{๑๐๐}

ขันติบารมี เป็นความอดทนต่อความทุกข์ ความสุข ความยากลำบากอดทนในการยกย่อง ในการดูหมิ่นของคนทั้งปวงได้ เพื่อละความติดข้องในตัวตนเพราะว่าเมื่อยังมีเราก็ยังต้องติดข้องในคำสรรเสริญ ในการยกย่อง หรือว่ามีความขุ่นเคืองใจ เมื่อผู้อื่นดูหมิ่นสำหรับความอดทน ต้องอดทนทุกอย่างในชีวิต ทั้งต่อความสุขและต่อความทุกข์ ทั้งในความยากลำบากต่าง ๆ อุปมาเหมือนกับแผ่นดินซึ่งต้องอดทนต่อสิ่งที่เขาทิ้งลงมา ทั้งของที่สะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง ดังนั้นชีวิตจะต้องมีความอดทนที่จะต้องมีความเพียรต่อไปในสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะในชาติไหน จะได้รับสุขหรือทุกข์อย่างไรก็ตาม

๒.๓.๖ วิริยบารมีกับสัจจบารมี

สัจจบารมี หมายถึง ความจริง หรือความซื่อตรงพูดไว้อย่างไรก็ยอมรับตามนั้น ตั้งใจไว้อย่างไรก็ทำตามนั้น มุ่งแสวงหาความจริงหรือความถูกต้องเที่ยงธรรม และรักษาความเที่ยงธรรมไว้ ลักษณะแห่งสัจจบารมีทางกาย ได้แก่ การตั้งสัจจะกับตนไว้ว่าจะไม่ทำสิ่งชั่วร้าย จะไม่พูดสิ่งชั่วร้ายและจะไม่คิดสิ่งชั่วร้ายโดยประการต่าง ๆ จะทำแต่สิ่งที่ดีงามจะพูดแต่คำจริง คำอ่อนโยน คำที่ทำให้เกิดความสามัคคีก่อให้เกิดประโยชน์ จะไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ไม่อิจฉาตาร้อน เมื่อตั้งสัจจะไว้อย่างนี้แล้วก็ตั้งหน้าตั้งตารักษาสัจจะด้วยความซื่อสัตย์ต่อความตั้งใจของตน

สัจจบารมี ในเบื้องต้น ได้แก่ ความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ ซื่อสัตย์ต่อการทำงาน ซื่อสัตย์ต่อบุคคลและซื่อสัตย์ต่อความเที่ยงธรรมสูงสุด ได้แก่ การรักษาสัจจะยอมสละได้แม้ชีวิตเมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังเป็นพระโพธิสัตว์ ได้บำเพ็ญสัจจบารมีอย่างแรงกล้า ไม่ยอมทิ้งสัจจะที่ได้พูดไว้แม้จะต้องสละชีวิต ๓ ชั้น^{๑๐๑} คือ

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, หน้า ๑๙๑ - ๑๙๕.

^{๙๘} พุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๒๘๒ - ๒๘๖/๓๓๕ - ๓๓๖.

^{๙๙} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๑๗๗.

^{๑๐๐} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๑๗๗.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, หน้า ๑๙๗ - ๒๐๕.

๑) สัจจบารมี ได้แก่ สัจจะที่บำเพ็ญด้วยความหนักแน่นแนบนอนรักษาพระโพธิญาณยิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สินแม้จะสูญเสียคนรักและทรัพย์สมบัติก็จะไม่ละทิ้งสัจจะ เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นมัจฉราชจิริยาได้กระทำสัจจวาจาช่วยท้องฟ้าอากาศที่แห้งกลับมีฝนตกลงมาให้ชุ่มฉ่ำแก่เหล่าฝูงปลาทั้งหลายจนหลุดพ้นจากภยันตรายจากฝูงนกกาที่คอยจับกิน^{๑๐๒}

๒) สัจจอุปบารมี ได้แก่ สัจจะที่บำเพ็ญด้วยความหนักแน่นแนบนอน รักษาพระโพธิญาณยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน แม้จะสูญเสียคนรักและอวัยวะร่างกายก็จะไม่ละทิ้งสัจจะ

๓) สัจจปรมัตถบารมี ได้แก่ สัจจะที่บำเพ็ญด้วยความหนักแน่นแนบนอน รักษาพระโพธิญาณยิ่งกว่าชีวิตของตน แม้จะมีอันตรายเกิดขึ้นแก่ชีวิต ก็จะไม่ละทิ้งสัจจะ ดังอัฏฐภาพที่พระพุทธองค์ทรงเป็นวิรุฬหกบัณฑิตและในภพที่เป็นสุตโสมราชารักษาสัจจะอย่างสูงช่วยปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑^{๑๐๓}

คนที่มีสัจจบารมีเป็นผู้ที่ตรงและจริง ไม่ทำและพูดสิ่งที่ผิดจากความจริง เวลาที่ทำความดีกับใครก็ไม่หวังสิ่งใดตอบแทน เพราะว่าเป็นเรื่องความจริงของการทำดีจริง ๆ ไม่ใช่ทำเพื่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด ไม่ใช่ว่าหลอกลวงหรือเสแสร้ง ซึ่งถ้าเป็นการกระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อคนอื่น แต่ว่าทำไปด้วยความต้องการสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ใช่ด้วยความจริงใจ ในขณะนั้นก็เหมือนการเสแสร้งหรือเป็นการหลอกลวงเพราะว่าเป็นการทำเพื่อหวังประโยชน์ของตนเอง ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ของคนอื่นสำหรับสัจจะหรือความเป็นผู้ตรง เปรียบเหมือนยานิตใดก็แก่โรคชนิดนั้น ไม่ออกนอกทางไปทางอื่น แล้วแต่ว่า เป็นยาประเภทใดก็รักษาตามลักษณะของโรคประเภทนั้น ๆ ดังนั้น ถ้าผู้ใดหวังจะให้การประกอบกุศลเป็นบารมี การทำกุศลก็ต้องเป็นการตรงเพื่อกุศลจริง มิใช่เพื่อเหตุผลประโยชน์อย่างอื่น ขณะที่การสร้างสัจจบารมีต้องอาศัยวิริยะอย่างยิ่งยวดเช่นกัน

๒.๓.๗ วิริยบารมีกับอธิษฐานบารมี

อธิษฐานบารมี หมายถึง อธิษฐานใจให้ชีวิตมีเป้าหมาย มุ่งมั่นเพื่อก้าวไปสู่ความสำเร็จหรือเพื่อบรรลุผลในสิ่งที่พึงประสงค์การอธิษฐานที่จะเป็นเหตุให้ได้บรรลุผลที่พึงประสงค์นั้นต้องมีวิริยะคือความเพียรพยายามอยู่ร่ำไปไม่ทอดทิ้ง มีขันติ คือ ความอดทน มีสัจจะ คือ ความจริงใจและรักษาความตั้งใจไว้อย่างมุ่งมั่นไม่หวั่นไหว ผู้ที่ต้องการก้าวไปสู่ความสำเร็จในชีวิตต้องอาศัยแรงอธิษฐาน คือ กำหนดเป้าหมายไว้แล้วก้าวเดินไปอย่างมุ่งมั่น

ลักษณะแห่งการอธิษฐานธรรมนั้นต้องประกอบด้วยปัญญา สิ่งนั้นต้องเป็นจริงและมีความจริงใจและซื่อตรงต่อสิ่งที่อธิษฐาน สละได้แม้กระทั่งทรัพย์สิน คนรัก อวัยวะร่างกายหรือแม้กระทั่งชีวิตที่จะทำให้เป้าหมายที่อธิษฐานไว้เปลี่ยนแปลงไป ตลอดจนแสวงหาความสงบส่งเสริมให้จิตมีความมั่นคงต่อสิ่งที่อธิษฐาน สิ่งที่จะต้องอธิษฐานไว้สูงสุด คือ อธิษฐานให้สามารถดับทุกข์ได้เป็นเป้าหมายสูงสุด

^{๑๐๒} คุรยละเอียดใน ขุ.จิริยา. (ไทย) ๓๓/๘๓ - ๘๑/๘๖๘ - ๘๖๙.

^{๑๐๓} คุรยละเอียดใน ขุ.จิริยา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

พระพุทธเจ้าเมื่อยังมีได้ตรัสรู้ ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ได้ทรงปฏิบัติในอริชฌานบารมีอย่างแรงกล้า โดยมีพระโพธิญาณเป็นเป้าหมาย ๓ ชั้น^{๑๐๔} ดังนี้

๑) อริชฌานบารมี พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญอริชฌานบารมีมาโดยลำดับทรงรักษาอริชฌาน เพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่ารักษาคนที่รักและทรัพย์สินแม้จะสูญเสียคนรักและทรัพย์สินไปก็จะไม่ละทิ้งเป้าหมายที่อริชฌานไว้ เช่น พระเจ้าเนมิราช^{๑๐๕}

๒) อริชฌานอุปบารมี พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญอริชฌานบารมียิ่งขึ้นโดยลำดับทรงรักษาอริชฌานยิ่งกว่าอวัยวะร่างกาย คือทรงรักษาอริชฌาน เพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าอวัยวะร่างกาย แม้จะสูญเสียอวัยวะร่างกายไปก็จะไม่ละทิ้งเป้าหมายที่อริชฌานไว้ เช่น เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นมาตังคชภูติและช่างมาตังคะ^{๑๐๖}

๓) อริชฌานปรมัตถบารมี พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญอริชฌานบารมีอย่างสูงสุดด้วยการรักษาอริชฌานยิ่งกว่าชีวิต คือ ทรงรักษาอริชฌานเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าชีวิต แม้จะสูญเสียชีวิตก็จะไม่ละทิ้งเป้าหมายที่อริชฌานไว้ ดังอรรถภาพที่พระพุทธองค์ทรงเป็นพระเจ้าเนมิราชและเป็นมุกปักขกุมาร^{๑๐๗}

ผู้ที่เพียรเพื่ออริชฌานบารมีต้องเป็นผู้ที่มั่นคงในการเจริญกุศลในการขัดเกลากิเลสเพื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรม มีความคิดที่จะเจริญปัญญาว่ามีความตั้งใจว่าชาตินี้จะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์อย่างไร แต่ถ้ามีอกุศลเกิดขึ้นเมื่อไร ความมั่นคงของกุศลนั้นก็คลอนแคลนได้ แต่ถ้าเป็นผู้ที่มีความมั่นคงจริง ๆ ในชีวิตที่ตั้งใจไว้ว่าจะทำกุศลประเภทใดก็เป็นผู้ที่ไม่คลอนแคลนในการที่จะให้ชีวิตดำเนินไปตามความต้องการที่จะขัดเกลากิเลส ซึ่งในข้อนี้อุปมาว่าแม้ลมพัดมากระทบทุกทิศก็ไม่คลอนแคลน สำหรับผู้ที่มีความตั้งใจที่มั่นคง ดังนั้นเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาตนเองจริง ๆ ในเรื่องของการขัดเกลากิเลสด้วยความเพียรเพื่อให้ถึงฝั่ง คือ พระนิพพานหรือความดับกิเลสได้

๒.๓.๘ วิริยบารมีกับเมตตาบารมี

เมตตาบารมี หมายถึง ไม่ตรีจิต ความรักความปรารถนาดีความเห็นอกเห็นใจ ความเข้าใจดีต่อกัน ต้องการสร้างเสริมประโยชน์สุขให้แก่เพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเมตตา จัดเป็นธรรมพื้นฐานของใจขั้นแรก ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ซึ่งทำให้มองกันในแง่ดี หวังดีต่อกันพร้อมที่จะรับฟังและเจรจากันด้วยความเข้าใจ ไม่เห็นแก่ตัว ไม่มีอคติ มีเมตตาทายกรรม การช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เมตตาวัจจกรรม การพูดจากันด้วยถ้อยคำสุภาพอ่อนโยน ว่ากล่าวตักเตือนด้วยความหวังดีและจริงใจ เมตตาโมหกรรม การมองกันในแง่ดี มีความปรารถนาดี มีความหวังดี มีความสงสาร มีความเห็นใจอยากช่วยเหลือให้พ้นทุกข์ คิดทำแต่สิ่งที่จะอำนวยประโยชน์สุขให้แก่กันและกัน

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, หน้า ๒๐๗ - ๒๐๙.

^{๑๐๕} ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๔๒๑/๒๔๖.

^{๑๐๖} ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

^{๑๐๗} ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

ความเมตตาอย่างสูงสุด มุ่งที่จะเห็นผู้อื่นพ้นทุกข์ ในสังสารวัฏจึงยอมสละได้แม้กระทั่งทรัพย์สิน คนรัก อวัยวะร่างกาย หรือแม้กระทั่งชีวิตเห็นการเกิดแก่เจ็บตายของสรรพสัตว์เป็นสิ่งที่จะต้องให้ความช่วยเหลือ พระพุทธเจ้าเมื่อยังมิได้ตรัสรู้ ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ได้ทรงปฏิบัติในเมตตาบารมีอย่างแรงกล้ามาโดยลำดับ ๓ ชั้น^{๑๐๘} ดังนี้

๑) เมตตาบารมี พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมีมาโดยลำดับ ทรงรักษาปฏิบัติในเมตตาบารมีเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่า รักษาคนที่รักและทรัพย์สิน เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นสุวรรณสาม^{๑๐๙} เป็นพระเจ้าพรหมทัตต์และคณทิติณทกะ^{๑๑๐}

๒) เมตตาอุปัชฌายะบารมี พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมียิ่งขึ้นโดยลำดับทรงรักษาเมตตาบารมียิ่งกว่าอวัยวะร่างกาย คือทรงรักษาปฏิบัติในเมตตาบารมีเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าอวัยวะร่างกาย เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติในภพเป็นโสมนันทบัณฑิตผู้ทำความรัก^{๑๑๑}

๓) เมตตาปรมัตถบารมี พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญเมตตาบารมีอย่างสูงสุดด้วยการรักษาเมตตาบารมียิ่งกว่าชีวิตคือทรงรักษาปฏิบัติในเมตตาบารมีเพื่อพระโพธิญาณยิ่งกว่าชีวิต ดังอัฐภาพที่พระพุทธองค์ทรงเป็นสุวรรณสาม^{๑๑๒}

เมตตาบารมี เป็นคำที่ใช้บ่อยแต่ว่าจิตที่เมตตานั้นเกิดบ่อยมากน้อยแค่ไหน เพราะว่าทุกคนใช้คำต่าง ๆ ได้แต่ต้องพิจารณาสภาพจิตจริง ๆ ว่า เมื่อเป็นสิ่งที่ดี เป็นสิ่งที่ควรที่จะมีความเมตตา คือมีความเป็นเพื่อน มีความหวังดีที่จะเกื้อกูลบุคคลอื่น ชีวิตประจำวันเป็นอย่างนี้บ้างหรือไม่ หรือว่าเป็นเพียงการใช้คำนี้ให้ทุกคนมีเมตตาต่อกันเท่านั้น

สิ่งหนึ่งที่น่าพิจารณาก็คือ ถ้ามีเมตตากับคนที่เป็นคนดี มีประโยชน์เกื้อกูลก็ไม่ยากแต่ว่าการที่จะมีเมตตาต่อคนที่ไม่ดีมีประโยชน์เกื้อกูล คนที่ไม่ดีนั้น จะทำได้ยาก ขณะที่เมตตาไม่ควรจะจำกัดเพราะว่าผู้ที่อบรมเมตตาจะต้องเมตตาทั่วไปทุกคนหมด ไม่ว่าคนนั้นจะเป็นคนดีหรือว่าเป็นคนชั่ว ไม่ใช่ว่าเป็นคนชั่วแล้วก็ไม่เมตตา เมตตาแต่เฉพาะคนดี ถ้าอย่างนั้นก็จะเป็นบารมีเพราะว่าไม่สามารถจะชำระความขุ่นเคืองใจของตนเองได้ ในขณะที่ไม่เมตตาคนอื่น ขณะนั้นก็ยังคงมีความขุ่นเคืองใจในบุคคลนั้น อุปมาเหมือนกับน้ำที่ย่อมเอิบอาบ ทำความเย็นให้กับสถานที่ที่น้ำผ่านไปบุคคลใดก็ตามที่มีความเมตตาแก่คนทั้งปวง ไม่ว่าจะพบเห็นบุคคลใดก็ทำให้จิตคลายจากอกุศล คือ โทสะลงเสียได้

๒.๓.๙ วิริยบารมีกับอุเบกขาบารมี

อุเบกขาบารมี หมายถึง การวางใจให้เป็นกลาง แม้จะมีเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดความลำบากยุ่งยากใจ ก็มีใจเป็นกลางไม่โกรธเกลียด มองทุกสิ่งและยอมรับตามความเป็นจริง อุเบกขาในเบื้องต้น เป็นการยอมรับความจริงที่เกิดขึ้นโดยไม่ให้อคติมา มีอิทธิพลทำให้เอนเอียงไปด้านในด้านหนึ่ง

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป, หน้า ๒๑๑ - ๒๒๓.

^{๑๐๙} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๙๖/๒๒๓.

^{๑๑๐} ชุ.จரிய. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

^{๑๑๑} ชุ.จரிய. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

^{๑๑๒} ชุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๒๙๖/๒๒๓.

ด้วยอำนาจของความรักชัง อุเบกขาอย่างสูง ได้แก่ อุเบกขาในมานอันเป็นผลมาจากกำลังสมาธิที่เกิดจากความสงบระงับอย่างสูง

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้า ยังเป็นพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญอุเบกขาสูงสุด ด้วยการเกิดเป็นพรหมดำรงอยู่ในอุเบกขานั่นเป็นสุขอย่างสูงสุดเพราะไม่มีความทุกข์สุขอันเป็นผลมาจากรักชังแม้เช่นนั้น ก็ทรงปรารถนาพระโพธิญาณ อุเบกขามี ๓ ชั้น^{๑๑๓} คือ

๑) อุเบกขาบารมี คือ อุเบกขาของผู้บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แห่งพระโพธิญาณ รักษาอุเบกขายิ่งกว่ารักษาคนและทรัพย์สิน เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติภพเป็นพระมหานรทกัสสปะทรงบำเพ็ญอุเบกขาบารมี^{๑๑๔}

๒) อุเบกขาอุปบารมี คือ อุเบกขาของผู้บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แห่งพระโพธิญาณ รักษาอุเบกขายิ่งกว่ารักษาอวัยวะของตนเอง เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าจุติเป็นนกแขกเต้า^{๑๑๕}

๓) อุเบกขาปรมัตถบารมี คือ อุเบกขาของผู้บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แห่งพระโพธิญาณ รักษาอุเบกขายิ่งกว่ารักษาชีวิตของตน ดังอัฐภาพที่พระพุทธองค์ทรงเป็นพรหมนารถฤๅษีและเป็นเป็นโลมหังสบัณฑิต^{๑๑๖}

อุเบกขาบารมี เป็นสิ่งที่เพิ่มความยากในการปฏิบัติมากขึ้น ผู้มีอุเบกขาบารมีย่อมถึงความเป็นกลาง ทั้งในสุขและทุกข์ คือ ไม่หวั่นไหว เห็นว่าสุขและทุกข์ก็เหมือนกัน คือเป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป ไม่มีใครเป็นเจ้าของความสุขและความทุกข์ได้เลย เพราะทุกอย่างมีสภาพของความเป็นไตรลักษณ์ที่เป็นสภาพของความเป็นจริงของชีวิตตามปกติโดยทั่วไป

๒.๔ สรูป

บารมี หมายถึง คุณความดีที่ควรบำเพ็ญ มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา บารมี ๑๐ ประการนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทศบารมี เป็นบารมีแห่งอภิญาหากได้ปฏิบัติตามทางพ้นทุกข์ของพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ด้วยหลักปฏิบัติของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิวิปา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ บารมีจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความเพียร (วิริยะ) ในการปฏิบัติ โดยวิริยะนั้นมีคุณค่า ๒ ประการ คือเป็นคุณธรรมเครื่องหล่อเลี้ยงการปฏิบัติและช่วยทำหน้าที่ให้การทำงานสำเร็จ ดังนั้น บารมีทั้ง ๑๐ ประการจึงมีความสัมพันธ์กันกับวิริยะบารมีเพื่อให้เกิดความเป็นเลิศในความพากเพียร

ในการจำแนกการบำเพ็ญบารมีจนเป็นพระพุทธเจ้า ฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาทแบ่งประเภทของพระพุทธเจ้าตามลักษณะของการบำเพ็ญบารมีออกเป็น ๓ ประเภท ประเภทแรก เรียกว่า ปัญญาธิกพุทธเจ้า หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางปัญญา ทรงสั่งสมบารมีหนักไปทางปัญญา ประเภทที่สอง เรียกว่า สัทธาธิกพุทธเจ้า หมายถึง พระพุทธเจ้าผู้เลิศทางศรัทธา สั่งสมบารมีหนักไปทางศรัทธา

^{๑๑๓} ดูรายละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจ, พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัณฑ์, หน้า ๒๒๕ - ๒๓๒.

^{๑๑๔} ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๑๕๓/๓๖๓.

^{๑๑๕} ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

^{๑๑๖} ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๑๒๒/๗๗๘.

และประเภทที่สาม เรียกว่า วิริยาธิกพระพุทธเจ้า ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าผู้เลิศทางความเพียรสังฆบารมีหนักไปทางวิริยะ^{๑๑๗}

ในชีวิตจริงที่มีอุปนิสัยเป็นเครื่องหวังเร่งต่อการพัฒนาคุณธรรมทั้งในและภายนอก จำเป็นต้องอาศัยวิริยบารมีเป็นเครื่องมือแม้ว่าสิ่งใดดี แต่ไม่มีความเพียรที่จะทำก็สำเร็จไม่ได้ แต่ถ้ารู้ถึงความเพียรเป็นสิ่งที่ดีแล้วหมั่นประกอบความเพียร ก็มีโอกาที่จะบรรลุซึ่งความพ้นทุกข์หลุดออกจากปัญหาต่าง ๆ ของชีวิต รวมถึงความพ้นจากทุกข์ตามเป้าหมายของพระพุทธศาสนา สำหรับคุณธรรมวิริยะในชีวิตสามารถเกิดขึ้นเกือบทุกขณะความเพียรเกิดขึ้นกับจิตเกือบทุกประเภทและเกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น หลังจากที่เห็นรูป ก็มีความเพียรเกิดขึ้นหลังจากที่ได้ยินเสียงก็มีความเพียรเกิดขึ้น ในขณะที่เห็นแล้วคิดและขณะที่คิดก็มีความเพียรเกิดขึ้นด้วยคือคิดดีและคิดไม่ดีเป็นต้น

ในชีวิตประจำวันนอกจากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการรู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ก็มีความเพียรเกิดร่วมกับความคิดตลอดมา แต่ความเพียรในชีวิตประจำวันเป็นความเพียรที่เกิดขึ้นพร้อมกับความเป็นอยู่ ไม่ว่าจะในเรื่องของทางโลกในการทำงานอาชีพต่าง ๆ เป็นความเพียรตั้งแต่เกิดจนตายเช่น เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาแล้ว วิริยะในทางกุศลก็เพิ่มขึ้นเปลี่ยนจากความเพียรที่เป็นมิจฉาชีพ มิจฉาวาจา หรือมิจฉากัมมันตะ เป็นความเพียรที่เป็นสัมมาชีพ สัมมาวาจาหรือสัมมากัมมันตะ ซึ่งเป็นความเพียรที่เป็นกุศลธรรมจนหลายเป็นความเพียรในโพธิปักขิยธรรม

ดังนั้น วิริยะหรือความเพียร จึงเป็นคุณธรรมเกื้อหนุนต่อธรรมทุกประเภททั้งฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ตลอดถึงการเกื้อหนุนต่อเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน วิริยะมีลักษณะของการเข้าไปอุปถัมภ์ค้ำชูไว้ มิให้กุศลธรรมทั้งหลายต้องสิ้นสูญหรือเสื่อมไปสัมมาวายามะจะทำหน้าที่และเจริญงอกงามได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือการวางท่าทีตอบสนองและการจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย การแผ่ขยายความเพียรนั้น จากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิตและการประกอบกิจการต่าง ๆ บ้างสภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อหรือไม่เอื้อมีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางเกื้อกูลและในทางขัดขวางบั่นรอน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเพียรพยายามในการประพฤติปฏิบัติธรรม ที่ขยายออกมาเป็นการกระทำภายนอก กระทำกันอย่างเป็นทางการเป็นงานที่เรียกว่า “ปธาน” ต้องเกี่ยวข้องและอิงอาศัยปัจจัยแวดล้อมภายนอกอย่างมาก ทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติและทางสังคม วิริยะช่วยให้การทำหน้าที่การทำงานทั้งในเชิงโลกียะและโลกุตระ ผู้มีความเพียรจึงสามารถบรรลุผลที่ตนปรารถนาได้โดยไม่ยากทั้งทางโลกและทางธรรม ในทางโลกความเพียรในด้านโลกุตระ โดยมีเป้าหมายของพระพุทธศาสนาคือการพ้นทุกข์ เพราะหากปราศจากความเพียรเสียแล้วเป้าหมายของความพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนา ย่อมไม่อาจประสบผลสำเร็จได้ ความเพียรดังที่กล่าวมาแล้วมีตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจนคือการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนกที่จะศึกษาในบทต่อไป

^{๑๑๗} ดูรายละเอียดใน สุวภรณ์ แนวจำปา, “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๘ - ๓๙.

บทที่ ๔

แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิธีบริหารมีตามแบบอย่างของพระมหาชนก

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาประเด็นเรื่องแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิธีบริหารมีตามแบบพระมหาชนก ดังนี้

๔.๑ การพัฒนาชีวิต

๔.๒ แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยวิธีบริหารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก

๔.๓ สรุป

๔.๑ การพัฒนาชีวิต

๔.๑.๑ ความหมายของการพัฒนาชีวิต

การพัฒนาชีวิตเป็นการทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นไป โดยมีคุณภาพเพิ่มขึ้นไปถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ตามนัยของพระพุทธศาสนาก็อาจจะพูดว่า จุดมุ่งหมายของชีวิตคืออิสรภาพหรือภาวะไร้ปัญหาไร้ทุกข์ ความเต็มอ้อมที่ชีวิตไม่มีความบกพร่องไม่มีความขาดแคลนเป็นชีวิตที่มีความเต็มในตัวของมันเอง ถ้ามองในความหมายอย่างนี้การพัฒนาชีวิตก็คือการทำชีวิตให้เจริญงอกงามขึ้นไปจนกว่าจะถึงจุดมุ่งหมายแห่งความเป็นอิสระไร้ปัญหาไร้ทุกข์

ธรรมกับการพัฒนาชีวิต ทำให้เกิดความรู้สึกที่เชื่อมโยงถึงความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับการพัฒนาชีวิตว่า ธรรมจะมาช่วยในการทำให้ชีวิตให้เจริญงอกงามเข้าสู่จุดมุ่งหมายนั้นได้อย่างไร ทำให้เกิดความรู้สึกว่าธรรมเป็นอย่างหนึ่ง การพัฒนาชีวิตก็เป็นอีกอย่างหนึ่งจึงมีความสงสัยว่าธรรมนั้นเป็นอะไรอย่างหนึ่งที่ดีงาม เป็นเครื่องมือหรือของข้างนอกที่จะนำมาใช้เพื่อดำเนินการพัฒนาชีวิต แต่ถ้ามองกันอย่างลึกซึ้งแล้ว ธรรมไม่ใช่เรื่องต่างหากจากการพัฒนาชีวิตเลยเพราะว่าการพัฒนาชีวิตให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องนั้นแหละเป็นธรรมอยู่ในตัว เมื่อใดที่มีการพัฒนาชีวิตเมื่อนั้นก็มีการปฏิบัติสิ่งที่เรียกว่าธรรม อาจจะถูกพูดได้ว่า เมื่อมีการปฏิบัติสิ่งที่เรียกว่าธรรม อาจพูดได้ว่าการปฏิบัติธรรมก็คือการพัฒนาชีวิต หรือการพัฒนาชีวิตก็คือการปฏิบัติธรรม เพราะฉะนั้นการพัฒนาชีวิตจึงนำเอาธรรมมาใช้อยู่แล้ว หรือเป็นตัวการปฏิบัติธรรมนั่นเอง

ในทางพระพุทธศาสนานั้น การพัฒนาชีวิตอย่างถูกต้องก็คือการทำให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องที่จะนำเข้าสู่จุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้ กล่าวแล้ววิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั้นเรียกกันว่า มรรค ซึ่งเป็นศัพท์เฉพาะ มรรค คือ วิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม ซึ่งนำไปสู่จุดมุ่งหมายได้ มรรคนี้เป็นของคู่กันกับหลักการการอีกอย่างหนึ่งคือ สิกขา มรรคนั้นเป็นวิถีชีวิตที่ดีงาม แต่จะทำอย่างไรให้ดีงามได้นั้น ก็ต้องมีการฝึกฝนหรือฝึกหัด การฝึกฝนหรือฝึกหัดให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องดีงามนั้น ท่านเรียกว่า สิกขา ซึ่งเป็นภาษาบาลี ภาษาไทยเรียกว่า ศึกษา เพราะฉะนั้นการศึกษาก็คือการฝึกฝนให้ชีวิตดำเนินไปในวิถีที่ถูกต้องดีงามด้วยเหตุนี้จึงให้คำว่ามรรคคู่กับคำว่าศึกษาเพราะคำทั้งสองนี้มีความหมายแทบจะเป็นคำเดียวกัน มรรคเป็นวิถีชีวิตที่ดีงามถูกต้องหรือตัวการดำเนินชีวิต ส่วนการศึกษาเป็นการทำให้เกิดการดำเนินชีวิตอย่าง

ถูกต้อง หรือการฝึกฝนคนให้เข้าสู่วิถีชีวิตที่ถูกต้องตั้งงามนั้นเอง ไป ๆ มา ๆ การพัฒนาก็คือการฝึกฝน
สรุปว่าการพัฒนาชีวิตก็คือการศึกษานั่นเองเพราะฉะนั้นการศึกษาก็คือ การพัฒนาชีวิต

เมื่อการศึกษาเป็นการฝึกฝนพัฒนาคนให้ดำเนินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องตั้งงาม จึงมีความหมาย
ที่ตามมาว่าตราบใดชีวิตยังไม่สมบูรณ์ ยังมีความบกพร่อง ยังมีความไม่เต็ม ยังมีทุกข์ ยังมีปัญหา ตราบ
นั้นก็ยังคงพัฒนาชีวิตกันเรื่อยไป ในเมื่อยังต้องพัฒนาชีวิตกันเรื่อยไปก็หมายความว่ายังต้องมีการศึกษา
ตลอดชีวิตหรือมีการพัฒนาชีวิตกันตลอดชีวิตจนกว่าจะถึงจุดหมายที่ตั้งไว้

การพัฒนาเป็นศัพท์ที่นิยมใช้ในปัจจุบัน ความจริงเป็นคำที่มาจากพระพุทธศาสนา เดิมใช้ว่า
วัฒนหรือวัฒนา สมัยก่อนเวลาให้พร นิยมพูดว่าขอให้วัฒนาสถาพร วัฒนาก็คือเจริญ สมัยก่อนไม่นิยม
ใช้คำว่าพัฒนาจนเมื่อ ๓๐ ปีมาแล้วจึงเริ่มมีการใช้คำว่าพัฒนา และนำคำว่าพัฒนามาใช้ในวงการต่าง ๆ
โดยเฉพาะในการสร้างความเจริญแก่ประเทศชาติ ซึ่งจะเน้นในทางวัตถุมาก เช่น การสร้างถนนหนทาง
การสร้างตึกกรมบ้านช่อง การทำให้มีบริการไฟฟ้า น้ำประปา ขยายกว้างออกไป มีเครื่องอุปโภคบริโภค
บริการสาธารณสุขอุปโภคที่ใช้กันได้ทั่วไป ตลอดจนความบริบูรณ์พร้อมพร้อมสะดวกสบายทางวัตถุที่
ประชาชนเข้าถึงได้ อันนี้เรียกว่า การพัฒนา

การพัฒนาในแง่ที่เน้นด้านวัตถุ แต่แท้จริงแล้วการพัฒนานั้นไม่ใช่มีความหมายเพียงแค่การ
ทำให้วัตถุเจริญเติบโตอย่างเดียว แต่หมายถึงการสร้างความสำเร็จองงามในทางนามธรรมด้วย ในทาง
นามธรรมนั้นสิ่งสำคัญก็คือชีวิตของมนุษย์นี้เอง ชีวิตของมนุษย์นี้เป็นที่ประมวลของรูปธรรมและ
นามธรรมทั้งหลายไว้ และส่วนที่สำคัญยิ่งของชีวิตนั้นก็คือ จิตใจที่เป็นนามธรรม

เมื่อคำว่าพัฒนามีความหมายกว้าง เป็นศัพท์ที่ใช้แบบคลุม ๆ จึงเลือกเอาคำที่มีความหมาย
กระชับจำเพาะที่จำกัดขอบเขตตรงกับที่ต้องการ คำสำคัญที่ใช้กับการทำชีวิตให้เจริญองงาม ได้แก่ คำว่า
“ภาวนา” คือ การพัฒนาที่ใช้กับชีวิตนั้น ใช้คำว่า “ภาวนา” ก็แยกการใช้คำว่าพัฒนาออกไปให้ชัดเจน
จะได้ไม่สับสนคือการพัฒนาสิ่งที่เป็นรูปธรรมภายนอก เช่น พัฒนาวัตถุ พัฒนาสังคม พัฒนาบ้านเมือง
พัฒนากิจการต่าง ๆ ก็ใช้คำว่า พัฒนา ถ้าพัฒนาชีวิต หรือพัฒนาคน พัฒนามนุษย์ ก็ใช้คำว่า “ภาวนา”
หลักการทั่วไปของการพัฒนาชีวิตที่เรียกว่าภาวนานี้ ในพระพุทธศาสนานั้นได้แสดง ภาวนาหรือการ
พัฒนาชีวิตไว้ ๒ อย่าง คือ กายภาวนา และ ศิลภาวนา นี่คือหลักในการพัฒนาชีวิตตามคำสอนของ
พระพุทธศาสนา

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายว่า ในทางพระพุทธศาสนามีคำที่มีความหมายว่า
ทำให้เจริญองงาม หรือฝึกฝนให้เจริญยิ่งขึ้นไปซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกับพัฒนานี้ หลายคำ คำที่มี
ความหมายกระชับจำเพาะที่จำกัดขอบเขตที่ใช้กับการทำชีวิตให้เจริญองงาม ได้แก่ คำว่า “ภาวนา”
เมื่อได้ศัพท์เฉพาะ สำหรับการพัฒนาชีวิตแล้ว เราก็แยกการใช้ถ้อยคำกันออกไปให้ชัดเจนได้ไม่สับสน
คือ ถ้าพัฒนาสิ่งที่เป็นรูปธรรมภายนอก เช่น พัฒนาวัตถุ พัฒนาสังคม พัฒนาบ้านเมือง พัฒนากิจการ
ต่าง ๆ ก็ใช้คำว่า พัฒนา ถ้าพัฒนาชีวิต หรือพัฒนาคน พัฒนามนุษย์ ก็ใช้คำว่า “ภาวนา”^๑

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙),
หน้า ๓๖.

พระมหาสมชาย สิริจนโท (หานนท์) ได้วิจัยเรื่อง “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระเทพวรคุณ (สมาน สุเมโธ)” ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาชีวิต ควรพัฒนาที่จิตใจก่อน จึงจะได้ผลดี ดังพระพุทธดำรัสว่า ธรรมทั้งหมดยังมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่สำเร็จด้วยด้วยใจคนจะทำได้ พุทธดี หรือ ทำชั่วพุทธชั่วก็ล้วนมาจากใจทั้งสิ้น ต่อจากนั้นการแสดงออกภายนอกที่เป็นพฤติกรรมทางกายและวาจา เป็นผลติดต่อกันไปดังลูกโซ่ มีข้อน่าสังเกตอยู่ว่า พฤติกรรมที่ถูกอำนาจของจิตใจถ่ายทอดออกมานั้น มีผล ๒ อย่าง คือ พฤติกรรมฝ่ายดีให้คุณต่อชีวิต เรียกว่า กุศลกรรม และ พฤติกรรมฝ่ายเลวให้โทษต่อชีวิต เรียกว่า อकुศลกรรม กล่าวคือบุคคลผู้พัฒนาเรียกว่า ผู้มีบุญมีกุศล และบุคคลผู้ไม่พัฒนาตนเองเลยท่านเรียกว่า ผู้ขาดบุญขาดกุศล^๒

กันตยา มานะกุล ได้วิจัยเรื่อง “การพัฒนาคุณภาพชีวิตโดยยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง : กรณีศึกษาชุมชนบ้านจอมจันทร์ หมู่ที่ ๒ ตำบลสันทราย อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย” ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิต หมายถึง การทำให้คนในชุมชนมีความพึงพอใจในชีวิตที่เป็นสุข มีความสมบูรณ์ ทั้งร่างกายและจิตใจ อยู่ในครอบครัวที่อบอุ่น มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจ มีชีวิตอยู่ในสังคมและสภาพแวดล้อมที่ดี มีการพักผ่อนหย่อนใจที่เพียงพอ มีความพร้อม และสามารถที่จะดำรงสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม สามารถแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าและปัญหาที่สลับซับซ้อนได้ และสามารถดำเนินชีวิตด้วยวิธีการที่ชอบธรรม เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนประสงค์ ภายในเครื่องมือและทรัพยากรที่มีอยู่^๓

สัททยา พลปลื้ม ได้วิจัยเรื่อง “การนำเสนอแนวทางการพัฒนาคนให้มีคุณลักษณะตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง” ผลการวิจัยพบว่า การคัดเลือกชุมชนที่ดำเนินการตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง จำนวน ๓ ชุมชนในพื้นที่ภาคใต้ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือ กำหนดชื่อเป็นชุมชนเพียง ๑, ๒ และ ๓ โดยเน้นการศึกษาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของคนตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงประกอบด้วยความพอประมาณกับศักยภาพตนเอง สภาพแวดล้อมและความไม่โลภเกินไปจนเบียดเบียนผู้อื่น ความมีเหตุผล ได้แก่ การไม่ประมาท การรู้ถึงสาเหตุ การพิจารณาค้นหาปัจจัยที่เกี่ยวข้องและคำนึงถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการกระทำ ซึ่งคุณลักษณะของคนในชุมชนดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ต้องมีความรู้คุณธรรมที่จะเชื่อมโยงไปสู่แนวทางการพัฒนาคนให้มีการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจพอเพียง^๔

เสริมศิริ อัครพุดพันธ์ อธิบายว่า การพัฒนาตน คือ การที่บุคคลพยายามที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนด้วยตนเองให้ดีขึ้นกว่าเดิม เหมาะสมกว่าเดิม ทำให้สามารถดำเนินกิจกรรม แสดง

^๒ พระมหาสมชาย สิริจนโท (หานนท์), “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระเทพวรคุณ (สมาน สุเมโธ)”, *วิทยานิพนธ์พุทธพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๔.

^๓ กันตยา มานะกุล, “การพัฒนาคุณภาพชีวิตโดยยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง : กรณีศึกษาชุมชนบ้านจอมจันทร์ หมู่ที่ ๒ ตำบลสันทราย อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย”, *ดุษฎีบัณฑิตสาขาวิชาการศึกษาผู้ใหญ่*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๐), หน้า ๗.

^๔ สัททยา พลปลื้ม, “การนำเสนอแนวทางการพัฒนาคนให้มีคุณลักษณะตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง”, *วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘, บทคัดย่อ.

พฤติกรรม เพื่อสนองความต้องการแรงจูงใจ หรือเป้าหมายที่ตนตั้งไว้เป็นการพัฒนาศักยภาพของตนเองด้วยตนเองให้ดีขึ้น^๕

มาลินี คำเครือ อธิบายว่า คุณภาพชีวิตการทำงาน คือ คุณลักษณะของการทำงานที่ตอบสนองทางด้านร่างกาย จิตใจ สังคมและเศรษฐกิจ โดยที่การตอบสนองดังกล่าวนี้ทำให้บุคคลเกิดความพึงพอใจ หรือไม่พึงพอใจ ส่งผลทำให้มีคุณภาพชีวิตการทำงานที่แตกต่างกัน^๖

สรุปว่า การพัฒนาชีวิตให้มีความสุขสมบูรณ์ได้นั้นต้องมีการเรียนรู้ ผึกฝน อบรม และฝึกหัดจนเกิดเป็นความเคยชินเป็นนิสัย หลักการฝึกฝนนั้นต้องเริ่มที่กายก่อน แล้วจึงจะปลูกฝังลงในจิตใจ และจึงจะปรากฏออกมาทางการดำเนินการกระทำ สิ่งแวดล้อมสำคัญที่สุด ถ้าหากชีวิตได้รับการเรียนรู้ด้านการมีคุณคุณธรรม ตามหลักการของพระพุทธศาสนา คือ การเรียนรู้เรื่องความดี ละเว้นความชั่ว ผึกทำจิตใจให้ผ่องใสเบิกบานได้สามารถละเว้นความชั่วได้ตามเกณฑ์พื้นฐาน

๔.๑.๒ ประเภทของการพัฒนาชีวิต

มนุษย์มีความพิเศษในข้อว่าเป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และก็ฝึกได้ โดยฝึกตนได้ และฝึกได้อย่างวิเศษ มนุษย์ที่ฝึกดีแล้ว คนที่ฝึก ศึกษา พัฒนาแล้ว เป็นสัตว์ประเสริฐ เป็นผู้เลิศสูงสุด การฝึกตนของมนุษย์นั้นดำเนินไปเป็นกระบวนการพัฒนา ๔ ด้าน เรียกว่า “ภาวนา ๔” คือ (๑) กายภาวนา (พัฒนากาย) คือ พัฒนาเบญจทวารภายในการสื่อสารสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม (๒) ศิลภาวนา (พัฒนาศีล) คือ พัฒนาพฤติกรรมในการอยู่ร่วมสังคม (๓) จิตตภาวนา (พัฒนาจิตใจ) คือ พัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคงดีงามมีความสุข และ (๔) ปัญญาภาวนา (พัฒนาปัญญา) คือ พัฒนาปัญญา ให้เข้าถึงความจริง หลุดพ้นเป็นอิสระ^๗

การพัฒนาตนของต่างคนดำเนินไปในสภาพชีวิตในสิ่งแวดล้อมในสถานการณ์ที่แตกต่างหลากหลาย ปฏิบัติการในการพัฒนาตนของต่างคน จึงไม่เหมือนกัน ว่าโดยหลักใหญ่จัดวางปฏิบัติการในการพัฒนาคนนั้น แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทใหญ่ ๆ คือ กายภาวนา ศิลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา

๔.๑.๒.๑ กายภาวนา

กายภาวนา คือ การเจริญกาย การพัฒนากาย การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงามให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญ เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เป็นการปฏิบัติจัดการและการทำที่ต่อสิ่งที่ผ่านการรับรู้เข้ามา หรือเข้ามาถึงการสัมผัสรับรู้ เช่น เมื่อกินเสพอาหาร ก็กินเสพรับรสด้วยความรู้เข้าใจเท่าทัน มุ่งให้ได้คุณค่าที่แท้จริงแก่ชีวิต ที่จะช่วยให้ร่างกายอยู่ในสภาวะมีกำลังที่จะทำกิจหน้าที่และความดีงามสร้างสรรค์ แล้วกินพอดี ไม่ติดหลงมัวเมา ไม่มุ่งหาแค่

^๕ เสริมศิริ อัครพุฒิพันธ์, “การพัฒนาเพื่อก้าวข้ามพันตัวตนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔.

^๖ มาลินี คำเครือ, “คุณภาพชีวิตการทำงานของอาจารย์มหาวิทยาลัยในกรุงเทพมหานคร”, *วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต*, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๗๐.

รสชาติหรือกินเสพเกินประมาณ จนเป็นการทำร้ายตนเอง กล่าวคือกิน เสพ ใช้สอย บริโภควัตถุอย่าง เข้าถึงคุณค่าที่แท้ของมัน ให้เกิดประโยชน์สมความมุ่งหมายที่รู้ได้ด้วยปัญญาอย่างน้อยอยู่ในขอบเขต จึงถือว่าเป็นการใช้ปัจจัย ๔ อย่างรู้คุณค่าเพื่อสุขภาพกาย

นอกจากนี้แล้วการพัฒนาทางกายยังสามารถช่วยในการสร้างกุศลกรรมบถได้อีกด้วย เช่น บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ได้แก่ การให้ทาน การรักษาศีล การบวชเนกขัมมะ เป็นต้น จากหลักทศพิธราชธรรมที่พระมหากษัตริย์ได้กระทำไว้ เช่น การสร้างโรงงาน การสอนธรรมะ เป็นต้น พระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญทานบารมีด้วยการสร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่พระนคร พระองค์จึงทรงดำริว่าจักบริจาครทรัพย์นี้ในทานมูขุ จึงโปรดให้สร้างศาลาโรงงานทกหลัง คือ ท่อมกลางพระนครหนึ่งหลังที่ประตูประนครทั้งสี่ และที่ประตูประนคราชนิเวศหนึ่ง โปรดให้มีการทำทานวัตร (ประเพณีการทำทาน) และในพระไตรปิฎกตอนหนึ่งที่พระโพธิสัตว์ทรงสนทนารัศมกับนราทดาบส

ข้าแต่พระชนก พระองค์ทรงละทิ้งช้าง ม้า ชาวพระนคร และชนบทเป็นอันมากเสด็จออกผนวช ทรงยินดีในบาตรดิน ชาวชนบท มิตร อำมาตย์ และพระญาติเหล่านั้นได้ทำความผิดอะไรให้แก่พระองค์หรือหนอ เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงขอบพระทัยบาตรดินนั้นพระโพธิสัตว์ตรัสว่าท่านฤษี ข้าพเจ้ามิได้เคยเอาชนะพระญาติอะไร ๆ โดยส่วนเดียวในกาลไหน ๆ โดยอธรรมเลย แม้พระญาติทั้งหลายก็มีเคยได้เอาชนะข้าพเจ้าโดยอธรรม^๘

จากข้อความดังกล่าวมาแล้วในข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญวิริยบารมีเป็นหลัก และในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงบำเพ็ญทานบารมีมาพร้อมกันด้วย

๔.๑.๒.๒ ศิลภาวนา

ศิลปภาวนา คือ การสร้างบารมี หรือการทำบุญกุศลอันเกิดจากรักษาศีลและการเจริญภาวนา ซึ่งการเจริญภาวนานี้มีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งคือการสะสม เมื่อกระทำให้มากเข้าก็จะกลั่นตัวกลายเป็นบารมีซึ่งมีอานุภาพยิ่งกว่าบุญมากมายนัก คือ ศิลภาวนา กล่าวคือศิลปภาวนานั้นเป็นการเจริญในศีลเพื่อต้องการพัฒนาความประพฤติของมนุษย์ เป็นการฝึกอบรมศีลธรรมให้ตั้งอยู่ในกฎระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายให้กับผู้ที่อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดีเกื้อกูลแก่กัน^๙

จากหลักการดังกล่าวเมื่อวิเคราะห์แล้วพบว่าศิลปภาวนาเป็นศีลที่อยู่ในหลักไตรสิกขา^{๑๐} ตามที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์” ว่า ไตรสิกขา หมายถึง สิกขาสามหรือข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกสั้น ๆ ว่า ศิล สมาธิ และปัญญา^{๑๑} และยังหมายถึงการศึกษา การสำเนียง การฝึก การฝึกหัด ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมพัฒนากาย วาจา จิตใจ และ

^๘ ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๒๖๒ - ๒๖๔/๒๒๓.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๐.

^{๑๐} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงส์แพ่งจิตร), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๑๖.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๑.

ปัญญาให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้น หรือนิพพาน ดังนั้น ศิลปภาวนาจึงเป็นการฝึกอบรมกายใจเพื่อให้เกิดสมาธิและปัญญา

๔.๑.๒.๓ จิตตภาวนา

จิตตภาวนา คือ การเจริญจิต การพัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีความเมตตากรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อุตทน มีสมาธิ และสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส พร้อมด้วยความเพียร มีสติและสมาธิ^{๑๒}

นอกจากนี้แล้วการพัฒนาจิตยังเป็นการฝึกอบรมจิตด้วยการทำสมาธิที่เกิดจากการทำกรรมฐานเพื่อให้จิตสงบและให้เกิดปัญญา เป็นวิธีทำบุญในพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ การให้ทาน การรักษาศีล และการเจริญภาวนา การบำเพ็ญจิตตภาวนา เป็นการนั่งสมาธิแล้วภาวนาบทปริกรรมตามที่อาจารย์แนะนำหรือตั้งสติตามระลึกไว้ในอริยาบถและการกระทำของตนทุกอย่างมิให้สติผลอโผล่คิดออกนอกทาง จึงเป็นเหตุให้จิตสงบแล้วยังเป็นเหตุให้สติมั่นคงเกิดปัญญาสว่างไสวภายในอีกด้วย ผู้ที่ได้เจริญจิตหรือมีจิตที่ได้พัฒนาแล้วจะถือว่าผู้นั้นมีจิตใจที่สดใส เบิกบานร่าเริงใจ มีความศรัทธาเกิดความกตัญญูกตเวทิตะและรู้คุณค่าต่อผู้มีพระคุณ

๔.๑.๒.๔ ปัญญาภาวนา

ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญา การพัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญาให้รู้เข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา^{๑๓}

นอกจากนี้แล้วปัญญายังเป็นองค์ธรรมหนึ่งในหลักไตรสิกขาที่จะนำไปสู่ผู้ที่เจริญภาวนาเกิดความรู้ความเข้าใจในการบำเพ็ญภาวนา นำผู้นั้นไปสู่มรรค ผล นิพพานได้ ผู้ที่ได้เจริญปัญญาหรือผู้มีปัญญาที่พัฒนาแล้วจึงถือได้ว่าเป็นผู้ที่ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา คือให้รู้เข้าใจในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดขึ้นตามสภาพความเป็นจริง รู้เท่าทัน เห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะด้วยการใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาและดับทุกข์ได้ สามารถปลดปล่อยตนให้บริสุทธิ์ปลดปล่อยพ้นจากกิเลสทั้งหลายได้ และยังมีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาโดยมีจิตใจที่เป็นความอิสระสุขเกษมไร้ทุกข์

สรุปว่า การพัฒนาชีวิต เป็นการพัฒนามนุษย์ให้สู่ความเจริญงอกงามทั้งร่างกายและจิตสามารถจำแนกได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ ได้แก่ กายภาวนา เป็นการพัฒนาทางด้านร่างกายของมนุษย์เองที่เกี่ยวข้องกับทางโลกและสิ่งแวดล้อม และศีลภาวนา เป็นการพัฒนาทางด้านจิตใจที่ประกอบไปด้วยศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา ทั้งสองอย่างนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นทางด้านกายและวาจาในห้วงดงามด้วยการสำรวมอินทรีย์ให้ระมัดระวังในการกระทำทางกายและทางจิตใจ จึงเป็นเหตุให้มีบุคคลนั้นมีความเจริญงอกงามมากขึ้นและมีคุณภาพสูงกว่าความเป็นมนุษย์ ใดๆ ไป ยังทำให้เกิดปัญญาอีกด้วย

๔.๒ แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนก

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๗.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๐.

๔.๒.๑ การบำเพ็ญบารมีของพระมหาชนก

การบำเพ็ญบารมีของพระมหาชนกก็เพื่อจุดประสงค์ในการบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่การที่จะได้เป็นพระพุทธรูปเจ้านั้นจะต้องมีการสั่งสมบารมีไว้หลายภพหลายชาติ โดยหลักการและวิธีการสั่งสมหรือบำเพ็ญบารมี เพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก และพระอรหันตสาวิกามีความแตกต่างกันซึ่งในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน^{๑๔} อธิบายไว้ดังนี้

๑) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้า

พระพุทธรูปเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อุตรตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง และทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ ผู้จะเป็นพระพุทธรูปเจ้าจะต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ประการให้ครบบริบูรณ์ บารมี ๓๐ ประการ คือ บารมี ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา แต่ละประการต้องบำเพ็ญ ๓ ชั้น คือ (๑) ชั้นบารมี เช่น ทานบารมี (การให้วัตถุสิ่งของภายนอกกาย) (๒) ชั้นอุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี (การให้ของภายในเช่นอวัยวะ) (๓) ชั้นปรมัตถ-บารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี (การให้ชีวิต) แบ่งตามประเภทแห่งการสั่งสมบารมีเป็น ๓ ประเภท คือ

๑.๑) พระพุทธรูปเจ้าประเภทปัญญาธิกะ ทรงมากด้วยปัญญาในการบำเพ็ญพุทธการกธรรม อาศัยเหตุที่ทรงมีปัญญามาก มีปัญญาอินทรีย์แก่กล้า มีพระปัญญาในการพิจารณาบำเพ็ญพุทธการกธรรมมาก เป็นพระพุทธรูปเจ้าผู้เลิศด้วยปัญญา จึงใช้ระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมี อบรมนีสัย เพื่อโพธิญาณน้อยกว่าพระพุทธรูปเจ้าประเภทอื่น ๆ โดยทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนับแต่ที่ได้ตั้งความปรารถนาด้วยใจเป็นเวลา ๗ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจาเป็นเวลา ๙ อสงไขย และตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเวลา ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป รวมเวลาในการบำเพ็ญบารมี ๒๐ อสงไขยกับอีกแสนกัป

๑.๒) พระพุทธรูปเจ้าประเภทศีลธาติกะ ทรงมากไปด้วยศรัทธาในการบำเพ็ญพุทธการกธรรม อาศัยเหตุที่ทรงศรัทธามาก มีศรัทธาอินทรีย์แก่กล้า แต่มีพระปัญญาในการพิจารณาบำเพ็ญพุทธการกธรรมปานกลาง จึงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนานกว่าพระพุทธรูปเจ้าประเภทปัญญาธิกะ ๑ เท่าตัว ทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนับแต่ได้ตั้งความปรารถนาด้วยใจเป็นเวลา ๑๔ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจาเป็นเวลา ๑๘ อสงไขย และตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเวลา ๘ อสงไขยกับอีกแสนกัป รวมเวลาในการบำเพ็ญบารมี ๔๐ อสงไขยกับอีกแสนกัป

๑.๓) พระพุทธรูปเจ้าประเภทวิริยาธิกะ ทรงมากไปด้วยวิริยะ ในการบำเพ็ญพุทธการกธรรม อาศัยเหตุที่ทรงวิริยะมากเป็นพิเศษ มีวิริยาอินทรีย์แก่กล้า แต่พระปัญญาในการพิจารณาบำเพ็ญพุทธการกธรรมมีน้อย จึงทรงต้องใช้เวลาในการสร้างบารมีมากกว่าพระพุทธรูปเจ้าประเภทศีลธาติกะถึง ๑ เท่าตัว โดยทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนับแต่ที่ได้ตั้งความปรารถนาด้วยใจเป็นเวลา ๒๘ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจาเป็นเวลา ๓๖ อสงไขย และตั้งแต่ที่ได้รับพุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเวลา ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป รวมเวลาในการบำเพ็ญบารมีถึง ๘๐ อสงไขยกับอีกแสนกัป นับเป็นระยะเวลาอันนานมากดังนี้

^{๑๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/บทนำ/[๘ - ๑๐].

๒) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อนัตตธรรมสมาสมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง แต่เป็นการตรัสรู้เฉพาะตน ไม่ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ มี ๓ ประเภท เช่นเดียวกับพระพุทธรูปเจ้าและมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกันดังนี้

๒.๑) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๒.๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๒.๓) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภท “วิริยาธิกะ” จะต้องบำเพ็ญบารมีนายนกว่า ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวกและพระอรหันตสาวิกา

พระอรหันตสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามี ๓ ประเภท คือ (๑) พระอัครสาวก (๒) พระมหาสาวก และ (๓) พระปกตีสาวก

๓.๑) พระอัครสาวก หมายถึง พระสาวกผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งปวงในพระศาสนานี้ ได้แก่ พระสารีบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานเถระ ผู้ปรารถนาจะเป็นพระอัครสาวกจะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓.๒) พระมหาสาวก หมายถึง พระสาวกผู้ใหญ่ในพระศาสนานี้ ได้แก่ พระอสีติมหาสาวก ๘๐ รูป มีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ผู้ปรารถนาจะเป็นพระมหาสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓.๓) พระปกตีสาวก หมายถึง พระสาวกทั่วไปนอกจากพระอัครสาวกและ พระมหาสาวก ผู้ปรารถนาจะเป็นพระปกตีสาวก ถ้ามีอุปนิสัยพอ อาจใช้เวลาบำเพ็ญบารมี ๑๐๐ กัป หรือ ๑,๐๐๐ กัปก็ได้ ไม่มีเวลากำหนดแน่นอน ทั้งนี้ต้องขึ้นกับว่าเริ่มต้นสร้างสมบารมีตั้งแต่สมัยของพระพุทธรูปองค์ใด เช่น พระอนุเลปทายกเถระเริ่มสร้างสมสมัยพระพุทธรูปเจ้าอินทสิริจึงใช้เวลา ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

พระอรหันตสาวิกาก็พึงบำเพ็ญบารมีโดยเทียบเคียงกับพระอรหันตสาวก ๒ ประเภทหลัง การสั่งสม การบำเพ็ญบารมี ๓๐ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสรุปไว้ดังนี้ว่า

การบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑ และปรมัตถบารมี ๑๐ คือ (๑) การบำเพ็ญในภพที่เป็นพระสิริราชผู้ประเสริฐเป็นทานบารมี (๒) ในภพที่เราเป็นเวสสันดรและเวลามพราหมณ์เป็นทานอุปบารมี (๓) ในภพที่เราเป็นนิกิตติดาบสอดอาหารนั้นเป็นทานอุปบารมี (๔) ในภพที่เราเป็นพญาไก่ป่า สิวนาคและพญากระต่ายเป็นทานปรมัตถบารมี (๕) ในภพที่เราเป็นพญาวานร ช้างฉัททันต์และช้างเลี้ยงมารดาเป็นศีลบารมี การรักษาศีล (๖) ในภพที่เราเป็นจัมเปยยนาคราชและภุริทัตตนาคราชเป็นศีลอุปบารมี (๗) ในภพที่เราเป็นสังขपालบัณฑิตเป็นศีลปรมัตถบารมี (๘) ในภพที่เราเป็นยุธัญชัยกุมาร มหาโควินท

พราหมณ์คนเลี้ยงช้าง โอโยฆรรราชโอรส ภัลลาคี สุวรรณสาม มฆเทพและเนมิราช บารมีเหล่านี้ เป็นอุปบารมี (๙) ในภาพที่เราเป็นมโหสถ ผู้เป็นทริพยของรัฐ กุณฑล ตัณฑิละและนกกะทา บารมีเหล่านี้เป็นปัญญาอุปบารมี (๑๐) ในภาพที่เราเป็นวิธูรบัตติตสุริยพราหมณ์ มาตังค พราหมณ์ผู้เป็นศิษย์เก่าของอาจารย์ บารมีทั้ง ๒ นี้เป็นปัญญาบารมี (๑๑) ในภาพที่เราเป็นพระราชชา ผู้มีศีลมีความเพียร เป็นผู้ก่อเกิดสัตตภูตชาตก บารมีนี้แลเป็นปัญญาปรมัตถบารมี (๑๒) ในภาพที่เราเป็นพระราชชาผู้มีความบากบั่นเป็นวิริยปรมัตถบารมี (๑๓) ในภาพที่เราเป็นธรรมपालกุมาร เป็นขันติบารมี (๑๔) ในภาพที่เราเป็นธรรมิกเทพบุตร ทำสงครามกับอธรรมิกเทพบุตร เรียกว่า ขันติอุปบารมี (๑๕) ในภาพที่เราเป็นขันตีวาทีดาบสแสวงหาพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญขันติบารมี ได้ทำกรรมที่ทำได้ยากเป็นอันมากนี้เป็นขันติปรมัตถบารมี (๑๖) ในภาพที่เราเป็นสสबंधิตต นกคุ่ม ซึ่งประกาศคุณสัจจะทำให้ดับด้วยสัจจะนี้เป็นสัจจบารมี (๑๗) ในภาพที่เราเป็นปลาในน้ำได้ทำ สัจจะอย่างสูงทำฝนให้ตกทำใหญ่นี้เป็นสัจจบารมีของเรา (๑๘) ในภาพที่เราเป็นสุปารबंधิตต ผู้เป็นปราชญ์ ยังเรือให้ข้ามมหาสมุทรจนถึงฝั่งด้วยสัจจะจะเป็นกัณหาที่ปายนดาบส ระวังพิชได้ ด้วยสัจจะและเป็นวานรข้ามกระแสน้ำคองคาได้ด้วยสัจจะนี้เป็นบารมีของพระศาสดา บารมี นั้นเป็นอุปบารมี (๑๙) ในภาพที่เป็นสุดโสเมราชารักษาสัจจะอย่างสูง ช่วยปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ นี้เป็นสัจจปรมัตถบารมี (๒๐) อะไรที่เป็นความพอใจไปกว่าอริชฐานนี้เป็นอริชฐานบารมี (๒๑) ในภาพที่เราเป็นมาตังคชภูลและช่างมาตังคนี้เป็นอริชฐานอุปบารมี (๒๒) ในภาพที่เราเป็น มุคปักษกุมารเป็นอริชฐานปรมัตถบารมี (๒๓) ในภาพที่เราเป็นมหากัณหาฤาษีและพระเจ้าโสธนะ และบารมี ๒ อย่างคือ ในภาพที่เราเป็นพระเจ้าพรหมทัตต์และคณตติณฑกะที่กล่าวมาแล้วเป็น เมตตาบารมี และในภาพที่เราเป็นโสภณนันทबंधิตตผู้ทำความรักบารมีเหล่านั้นเป็นเมตตาบารมี (๒๔) ในภาพที่เราเป็นพระเจ้าเอกราช เป็นบารมีไม่มีของผู้อื่นเหมือนนี้เป็นเมตตาปรมัตถบารมี (๒๕) ในภาพที่เราเป็นนกแขกเต้า ๒ ครั้ง เป็นอุเบกขาบารมี (๒๖) ในภาพที่เราเป็นโลมห่งबंधิตต เป็นอุเบกขาปรมัตถบารมี (๒๗) บารมีของเรา ๑๐ ประการนี้ เป็นส่วนแห่งพระโพธิญาณอันเลิศ บารมีที่เกินกว่า ๑๐ ไม่มี และบารมีที่หย่อนกว่า ๑๐ บารมีก็ไม่มี เรบบำเพ็ญบารมีทุกอย่างไม่มียิ่ง ไม่หย่อน เป็นบารมี ๑๐ ประการฉะนี้แล^{๑๕}

จากการศึกษาพบว่า ในชาติที่เป็นพระมหาชนกได้บำเพ็ญวิริยบารมีอย่างแรงกล้าเป็นเหตุ พระองค์ได้รับอานิสงส์คือความสุข กล่าวคือเป็นวิริยบารมีสั่งสมได้เป็นพระพุทธเจ้าในภพต่อมา ตั้งใจความในอรรถกถาว่า “เราพิจารณาใคร่ครวญถึงอานิสงส์แห่งความเพียรแล้ว เราไตร่ตรอง อยู่ คือทราบอยู่ว่า ชื่อว่าความเพียรของบุรุษย่อมไม่สูญเปล่า ย่อมดำรงให้อยู่ในความสุข”^{๑๖}

๔.๒.๒ แนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยบารมีตามแบบอย่างของพระมหาชนก

พระมหาชนกได้ปฏิบัติตนด้วยวิริยบารมี ๔ ด้านด้วยกัน ได้แก่ การพัฒนาชีวิตด้านกาย การพัฒนาศีล การพัฒนาชีวิตด้านจิต และการพัฒนาชีวิตด้านปัญญา ทั้ง ๔ ด้านนี้ตรงตามหลักธรรม ของทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมผู้เป็นพระราชชาหรือผู้ปกครองใช้ปกครองแผ่นดินหรือบังคับบัญชา องค์กรต่าง ๆ ผู้วิจัยใคร่ศึกษาแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยวิริยบารมีตามแบบพระมหาชนก ดังนี้

^{๑๕} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/-/๗๗๖ - ๗๗๘.

^{๑๖} พุ.ชา.ม.อ. (ไทย) ๙/๑๒๔/๖๕.

๔.๒.๒.๑ การพัฒนาชีวิตด้านกายด้วยวิริยบารมี

ในการพัฒนาชีวิตด้านกายด้วยวิริยบารมี เป็นสร้างความเพียรขึ้นที่ทางกายของมนุษย์ให้แข็งแรงและความเจริญงอกงามพัฒนาขึ้น เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองด้วการใช้ความเพียร ดังเช่น เหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระมหาชนกทรงทราบว่าเรือกำลังจะจมจึงทรงคลุกเคล้าน้ำตาลกรวดกับเนยใส เสวยจนอิ่มแล้วเอาผ้าเนื้อเกลี้ยงมา ๒ ผืนชุบน้ำมันให้เปียกชุ่ม ทรงนุ่งผืนหนึ่ง ทรงคาดบั้นเอวผืนหนึ่ง ประทับยืนเกาะเสากระโดง เวลาที่เรือจมน้ำแล้ว ก็ทรงปีนป่ายขึ้นบนเสากระโดง ทรงมองไปรอบ ๆ ทรงกำหนดทิศทางของเมืองมิถิลาแล้วก็กระโดดจากเสากระโดง ตกลงไปในทะเลไกลจากเรือ ทำให้พันอันตรายจากพวกปลาร้าย ปลากินคน เมื่อลงไปในทะเลแล้ว พระมหาชนกก็ไม่รอช้า ทรงรีบว่ายน้ำตาม คลื่นไปพื้นที่การว่ายน้ำตามคลื่น ทำให้พระองค์ไม่ต้องการออกแรงมาก เพราะคลื่นช่วยพัดพาไปทำให้เกิดความหวังว่า คงจะรอดตาย และคงจะถึงฝั่งในไม่ช้านี้

พระมหาชนกได้ปฏิบัติเช่นนี้ถือว่าพระองค์ได้ปฏิบัติทางด้านกายภาวนา กล่าวคือพระองค์ใช้สิ่งของที่มีอยู่ในขณะนั้นช่วยเหลือตนเองให้หลุดพ้นจากความตายได้ จากกรณีดังกล่าวของพระมหาชนกที่ทรงคิดที่จะกระโดดน้ำหนีความตายจากเรือที่กำลังจะจมเพื่อว่ายน้ำเข้าฝั่งนั้น ถือได้ว่าเป็นการพัฒนาทางกายภาวนาที่พระองค์ได้รับรู้ทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ^{๑๗} กล่าวคือการพระองค์เห็นด้วยทวารทั้ง ๖ ด้วยตา หู . . .ใจของพระองค์เองว่าเสียงร้องคร่ำครวญ ร้องขอชีวิตจากพ่อค้าก่อนที่จะตายเป็นอย่างไร สลดใจแค่ไหน จิตใจของพระองค์ในขณะนั้นต้องการพ้นทุกข์ ต้องการหลีกเลี่ยงความตาย ด้วยการช่วยเหลือตนเอง จึงต้องหาวิธีทำอย่างไรจึงให้พ้นจากความตายนั้นได้ด้วยการกระโจนลงไปในมหาสมุทร และว่ายน้ำเข้าฝั่ง ถือได้ว่าเป็นความเพียรพยายาม สร้างวิริยบารมีทางกายของพระองค์ ถือได้ว่าเป็นการใช้ขั้น ๕ ในขณะนั้นสื่อสารสัมพันธ์กับโลกแห่งสิ่งแวดล้อมอย่างได้ผลดีอีกด้วย

วิริยบารมีหรือความเพียรทางกายภาวนาในการสร้างวิริยบารมีของพระมหาชนกในขณะนั้น เป็นความพยายามทางกายจนสุดกำลัง ซึ่งการกระทำดังกล่าวนี้เป็นกระทำพร้อมด้วยสุจริต ๓ คือ กายสุจริต (ความประพฤติชอบด้วยกาย) วาจาสุจริต (ความประพฤติชอบด้วยวาจา) และโมหสุจริต (ความประพฤติชอบด้วยใจ) ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างการกระทำสุจริตของพระมหาชนกพอสังเขปดังนี้

๑) ความเพียรทางกาย ได้แก่ การว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร การเรียนศิลปะศาสตร์ในวัยเยาว์ การเดินทางไปสู่สุวรรณภูมิ การทำงานประกอบการค้าขาย การกระทำในลักษณะนี้จัดเป็นความเพียรทางกาย ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องความเพียรในพระพุทธศาสนา ดังข้อความที่ว่า “ส่วนผู้ไม่คำนึงถึงความหนาวและความร้อนยิ่งไปกว่าการทำหน้าที่ของคนอยู่ย่อมไม่เสื่อมจากความสุข”^{๑๘}

๒) ความเพียรทางวาจา เช่น พระมหาชนกได้ตรัสว่า “เทพธิดา ท่านกำลังเห็นผลงานที่ประจักษ์แก่ตนเองแล้วมิใช่หรือ คนอื่น ๆ พวกนั้นจมน้ำแล้ว เราคนเดียวเท่านั้นพยายามข้ามอยู่และยังเห็นท่านอยู่ใกล้เรา ในท่ามกลางน้ำเราไม่เห็นฝั่งเลย นี่เป็นวิริยบารมีของเราดังนี้จัดเป็นปรมัตถบารมี”^{๑๙}

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๒๔.

^{๑๘} ตูรายละเอียดใน สถาบันบันลือธรรม, **พระมหาชนก**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๕๙ - ๖๐.

^{๑๙} ชุ.ช.ม. (ไทย) ๒๘/๑๓๐/๒๐๓.

๓) ความเพียรทางใจ คือ ความตั้งใจในการว่ายน้ำเข้าฝั่งให้ได้เพื่อไม่ต้องเสียชีวิตในกลางมหาสมุทร

จากการศึกษาแนวทางการพัฒนาชีวิตตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์แล้วสงเคราะห์กับหลักทศพิธราชธรรมแล้วพบว่าการบำเพ็ญวิริยบารมีด้วยทานบารมีของพระมหากษัตริย์มีความเกี่ยวข้องกับในทศพิธราชธรรมเพราะการที่พระมหากษัตริย์ได้สร้างบารมี เพื่อสาธารณประโยชน์หรือสังคมสงเคราะห์ให้เกิดคุณประโยชน์อุทิศตนและเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ดังนี้

๑) การบำเพ็ญเพียรด้วยการให้ทาน

๑.๑) การสร้างโรงงาน พระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญทานบารมีด้วยการสร้างความเจริญรุ่งเรืองแก่พระนคร พระองค์จึงทรงดำริว่าจักบริจาคทรัพย์นี้ในทานมุษ จึ่งโปรดให้สร้างศาลาโรงงาน ๖ หลัง คือ ท้ามกลางพระนครหนึ่งหลังที่ประตูพระนครทั้ง ๔ และที่ประตูพระราชานิเวศหนึ่งโปรดให้มีการทำทานวัตร (ประเพณีการทำทาน) จึงแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงบำเพ็ญวิริยบารมีเป็นหลักและในขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงบำเพ็ญทานบารมีมาพร้อมกันด้วย

๑.๒) การสอนธรรม การสอนธรรมจัดว่าเป็นธรรมทานชนิดหนึ่ง พระมหากษัตริย์ทรงปกครองประชาราษฎร์ด้วยธรรม โดยพระองค์ได้ยกตัวอย่างแนวทางหลักธรรมที่พระโพธิสัตว์กับนารถดาบสได้สนทนากัน อธิบายให้เหล่าพสกนิกรฟัง มีความตอนหนึ่งว่า

ข้าแต่พระชนก พระองค์ทรงละทิ้งช้าง ม้า ชาวพระนคร และชนบทเป็นอันมากเสด็จออกผนวช ทรงยินดีในบาตรดิน ชาวชนบท มิตร อำมาตย์ และพระญาติเหล่านั้นได้ทำความผิดอะไรให้แก่พระองค์หรือหนอ เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงชอบพระทัยบาตรดินนั้นพระโพธิสัตว์ตรัสว่า ท่านฤๅซี ข้าพเจ้ามิได้เคยเอาชนะพระญาติอะไร ๆ โดยส่วนเดียวในกาลไหน ๆ โดยอธรรมเลย แม้พระญาติทั้งหลายก็มีเคยได้เอาชนะข้าพเจ้าโดยอธรรม^{๒๐}

หลักธรรมที่พระองค์สอนนี้แสดงให้เห็นว่า การเอาชนะกันไม่เกิดประโยชน์อะไร ไม่ว่าจะเอาชนะกันของตนเองกับญาติหรือเพื่อนพ้องต่าง ๆ นั้นไม่ดี ไม่ควรกระทำเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะทำให้ไม่เกิดประโยชน์ และอีกตอนหนึ่ง พระมหากษัตริย์ได้สอนหลักธรรมแก่พระเมสีในเรื่องทรัพย์ว่า การไม่กังวลกับราชสมบัติทำให้มีความสุข ไม่ต้องกลัวไฟไหม้หรือโจรปล้นพระราชทรัพย์ เรื่องการอยู่คนเดียวไม่ก่อให้เกิดการทะเลาะวิวาท เหมือนกำไลอันเดียวไม่ก่อให้เกิดเสียง การอยู่ร่วมกันตั้งแต่สองคนขึ้นไปทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทได้ เหมือนกำไล ๒ อัน ทำให้เกิดเสียงได้ คำสอนเหล่านี้จัดเป็นส่วนหนึ่งของธรรมทานคือการให้ธรรมเป็นทาน

ในเรื่องการบำเพ็ญทานบารมีนี้ ผู้วิจัยขอนำตัวอย่างการบำเพ็ญทานบารมีที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ คือ พระเนมิราชจรียา เพื่อสนับสนุนการบำเพ็ญบารมีของพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จรียาปิฎก มีเรื่องเล่าไว้ดังนี้

^{๒๐} ขุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๒๖๒ - ๒๖๔/๒๒๓.

ในกาลที่เราเป็นมหาราชนามว่าเนมิ เป็นบัณฑิตต้องการกุศลอยู่ในกรุงมิถิลาที่อุดมสมบูรณ์ เราได้สร้างโรงงานจัตุรมุข ๔ แห่ง แล้วได้บำเพ็ญทานที่ศาลานั้นแก่หมู่เนื้อ นก และ คน เป็นต้น บำเพ็ญมหาทาน คือ เครื่องนุ่มห่ม ที่นอน ข้าว น้ำ และโภชนาไม่ขาดสาย เหมือนเสวกัปปิณายเพราะเหตุแห่งทรัพย์ย่อมแสวงหาหนายที่ตนพึงให้ยินดีได้ด้วยกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม ฉันทใด เราก็นั้นเหมือนกัน จักแสวงหาพระสัพพัญญุตญาณในภพทั้งปวง จึงให้สัตว์ทั้งหลายได้อิ่มหนำด้วยทานแล้ว ปรารถนาพระโพธิญาณอันอุดม ฉะนี้แล^{๒๑}

การสร้างบารมีการให้ทานของพระมหากษัตริย์นั้นเกี่ยวข้องกับทาน (คือการให้) ซึ่งอยู่ใน ข้อ ๑ และการบริจาค (ปาริจาต) ซึ่งอยู่ในข้อ ๓ ของทศพิธราชธรรม^{๒๒} เพราะเป็นหลักเบื้องต้นในการกระทำความดีด้วยการบริจาคการเสียสละสิ่งของของตนที่มีอยู่เพื่อยังให้ประโยชน์และความสุขแก่ผู้อื่น เช่น การให้เงินแก่คนขอทาน การให้ทุนการศึกษาแก่นักเรียนที่ขัดสน การมอบสิ่งของกับผู้ที่รับวาทภัย อุทกภัย เป็นต้น ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ฯ รัชกาลที่ ๙ ทรงพระราชทานความมตตาพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์มอบสิ่งของ น้ำ อาหาร เครื่องนุ่มห่มต่าง ๆ ให้แก่ประชาชนที่ได้ประสบกับเหตุการณ์ในขณะนั้น การให้ทานเหล่านี้เป็นทานบารมี ทานบารมีจึงเป็นกุศลซึ่งไม่ได้หวังสิ่งตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะไม่ได้ต้องการภพชาติ ไม่ได้ต้องการลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ไม่ต้องการแม้เพียงการคืนเคยสนิทสนม แต่ต้องเป็นไปด้วยการละการติดข้องในวัตถุทั้งปวง เพราะฉะนั้นทานของแต่ละคนก็สามารถจะพิจารณาได้ว่าเป็นแนวทางของการที่จะทำให้ละความติดข้อง และสามารถที่จะเจริญปัญญาที่จะเห็นโทษของการ ติดข้องแล้วก็อบรมทานบารมีเท่าที่สามารถจะกระทำได้^{๒๓}

๒) การบำเพ็ญบารมีด้วยขันติบารมี

การบำเพ็ญบารมีด้วยขันติบารมีของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ทรงเน้นบำเพ็ญวิริยบารมีด้วยขันติ (ความอดทนอดกลั้น) ด้วยดีเสมอมาตั้งแต่เยาว์วัย ถูกดูหมิ่นดูแคลนจากเด็กที่เล่นด้วยกันล้อเลียนว่าไม่มีพ่อบ้าง และจนกระทั่งออกไปค้าขายสินค้าจนเรือแตกล่มจมลง ในขณะนั้นพระองค์ทรงอดทนว่ายน้ำเพื่อจะเข้าฝั่งให้ได้ ด้วยความอดทนนี้ทำให้พระองค์ทรงฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ นานาได้สำเร็จทุกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ดังเช่นข้อความที่ยกมาสนับสนุนความเพียรสร้างขันติบารมีของพระมหากษัตริย์ที่ดังพรรณาน่าว่า

พระกุมารนั้นทรงเจริญวัยก็เล่นอยู่กับพวกเด็ก เด็กพวกใดรบกวณทำให้พระกุมารขัดเคือง พระกุมารก็จับเด็กพวกนั้นให้มันแล้วตี ด้วยพระองค์มีพระกำลังมากและด้วยความเป็นผู้กระด้างเพราะมานะ เพราะพระองค์เกิดในตระกูลกษัตริย์ที่ไม่เจือปน ต่อมาเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าพระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าอริยภูมิมหาชนในกรุงมิถิลาตั้งแต่นั้นมา แม้ใครว่าเป็นบุตรหญิงหม้าย พระกุมารก็ไม่กลัว การที่พระองค์ไม่กลัวเป็นการอดทนต่อคำพูดเสียดแทง จัดเป็นขันติบารมี^{๒๔}

^{๒๑} ขุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๔๐ - ๔๔/๗๓๒ - ๗๓๓.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๔๐.

^{๒๓} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ทศบารมี ทศพิธราชธรรม, หน้า ๒๕๓.

^{๒๔} คุรยละเอียดใน สถาบันบัณฑิตธรรม, พระมหากษัตริย์, หน้า ๔๕ - ๔๖.

อีกกรณีหนึ่งคือในการประกอบภาระงาน พระมหาชนกได้เดินทางไปด้วยเรือ และเรือได้อัปปางในมหาสมุทร พระองค์ทรงอดทนว่ายน้ำโดยไม่คำนึงถึงความลำบาก เพื่อต้องการจะว่ายเข้าฝั่งให้ได้ ดังข้อความที่ว่า “ภาระงานที่ให้ถึงฝั่งไม่ได้ปราศจากผล ก่อให้เกิดความลำบากและความตาย ย่อมมีได้เพราะทำการงานใดประโยชน์อะไรด้วยความพยายามในภาระงานนั้น พระโพธิสัตว์ตอบว่าเทพธิดาบุคคลใดรู้ว่างานสุดวิสัยเกินตัวแล้ว ไม่รักษาชีวิตของตนถ้าผู้้นคลายความเพียรเสียก็จะพึงรู้ผลของงานนั้น”^{๒๕}

การทำหน้าที่ในการงานของพระมหาชนกนี้จัดว่าเป็นชั้นติบารมีประการหนึ่ง ในพระชาติที่พระองค์เป็นพระมหาชนก จึงมีการบำเพ็ญบารมีทั้งบำเพ็ญวิริยบารมีและชั้นติบารมี ซึ่งเกี่ยวข้องกับความอดทน (ขันติ) ในข้อที่ ๙ ของทศพิธราชธรรม

ในชั้นติบารมีนี้ถึงแม้ว่าจะมีบารมี ๔ ประการดังที่กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้สามารถที่จะดับกิเลสได้ ต้องอาศัยบารมีอื่นประกอบอีกคือชั้นติบารมี เพราะความอดทนต่อความทุกข์ ความสุข ความยากลำบาก อดทนในการยกย่อง ในการดูหมิ่นของคนทั้งปวงได้เพื่อละความติดข้องในตัวตน เพราะว่าเมื่อยังมีเรา เราจึงก็ยังต้องติดข้องในคำสรรเสริญ ในการยกย่อง หรือว่ามีความขุ่นเคืองใจ เมื่อผู้อื่นดูหมิ่น เพราะฉะนั้นความอดทนต้องอดทนทุกอย่างในชีวิต ทั้งสุข และทุกข์ ทั้งในความยากลำบากต่าง ๆ อุปมาเหมือนกับแผ่นดินซึ่งต้องอดทนต่อสิ่งที่เขาทิ้งลงมาทั้งของที่สะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง เพราะฉะนั้นชีวิตของทุกท่านในระหว่างที่มีชีวิตอยู่จึงต้องมีความอดทนที่จะต้องเพียรต่อไปในสังสารวัฏฏ์ ไม่ว่าจะในชาติไหน จะได้รับสุข ทุกข์อย่างไร หรือว่าจะมีความทุกข์ยากต่าง ๆ อย่างไร

ตัวอย่างความอดทน (ขันติ) ที่เห็นได้ชัดเจน คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ รัชกาลที่ ๙ พระองค์ทรงเป็นแบบอย่างที่ดีเกี่ยวกับเรื่องความอดทน พระองค์ทรงอดทนต่อความยากลำบากหลายอย่าง เช่น พระองค์ต้องเสด็จพระราชดำเนินรอนแรมไปตามภูเขาบ้าง ถิ่นทุรกันดารบ้าง พระองค์เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาทของพระองค์เองบ้าง ด้วยยานพาหนะบ้าง ถึงแม้จะมีฝนตกมาอย่างไร ค่ำคืนอย่างไร พระองค์ก็ทรงเสด็จไปเพื่อช่วยเหลือพสกนิกรของพระองค์ เช่น พวกชาวเขา ชาวกระเหรี่ยงเผ่าต่าง ๆ ทางภาคเหนือให้ปราศจากความยากจน ให้รู้จักทำมาหากินอย่างเศรษฐกิจที่พอเพียง เลิกการทำไร่ปลูกฝิ่นหันมาทำการเกษตรอย่างพอเพียงตามโครงการของพระองค์ เป็นต้น จึงเห็นได้ว่าพระองค์ทรงนำแบบอย่างของพระมหาชนกไปใช้เป็นต้นแบบของพระองค์ที่ดูแลทุกข์สุขของประชาชนคนไทย

๓) การบำเพ็ญเพียรด้วยเมตตาบารมี

การบำเพ็ญเมตตาบารมีของพระมหาชนกนั้น พระองค์ทรงใช้ความเมตตาตามหลักธรรม ที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาทั้งในระดับพื้นฐาน คือทำให้คนทั้งหลายเอื้อเฟื้อซึ่งกันและกัน ไม่ทำลายไม่เบียดเบียนกันและกัน อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขเป็นเบื้องต้น ส่วนระดับกลางคือช่วยพัฒนาจิตให้สะอาดบริสุทธิ์ หมดลตกิเลส ลดปัญหา ขจัดความทุกข์ให้เบาบาง มีความเห็นแก่ตัวน้อยลง ก่อประโยชน์ให้เกิดแก่ตนและสังคมส่วนรวมระดับสูง คือทำให้คนหมดตัวตนหมดกิเลสหมด

^{๒๕} พุ.ช.ม. (ไทย) ๒๘/๑๒๗/๒๐๓.

ปัญหา ไม่มีอาสวะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในจิตใจ หมายถึง การบรรลุพระนิพพาน และยังได้กล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งเมตตา คือ ทางกาย วาจาและใจ เมตตาอาจก่อให้เกิดโทษได้หากถูกกิเลสครอบงำหรือปราศจากปัญญาควบคุม พร้อมทั้งกล่าวถึงอานิสงส์ที่จะได้จากการเจริญเมตตาต่อเนื้อเรื่องทั้งในขณะที่มีชีวิตอยู่และหลังจากตายไปแล้ว เช่นไปบังเกิดในพรหมโลก เป็นต้น^{๒๖}

ในเรื่องนี้พระมหาชนกทรงมีความเมตตา พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่อยู่ในธรรมครองราชย์สมบัติโดยธรรมนับตั้งแต่วันขึ้นครองราชย์เรื่อยมา ทรงตั้งพระหทัยทะนุบำรุงบ้านเมือง เอาใจใส่ดูแลปวงประชาราษฎร์ด้วยทศพิธราชธรรมอย่างดียิ่ง พระองค์ทรงสนพระทัยในการบุญกุศล ได้ทรงอุปถัมภ์ บำรุงพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอย่างดี โดยทรงนิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้ามาฉันอาหารในพระราชวังเป็น^{๒๗} แสดงให้เห็นว่าพระมหาชนกพระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยเมตตาบารมีที่ได้สั่งสมมากับวิริยบารมี

การสร้างเมตตาบารมีของพระมหาชนกนี้มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมในทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๕ ความอ่อนโยน (มททว) ข้อที่ ๗ ความไม่โกรธ (อกุโธ) และข้อที่ ๘ ความไม่เบียดเบียน (อวิหิงสา) เพราะพระองค์ทรงให้เมตตาแก่พสกนิกรเปรียบเสมือนเพื่อนมนุษย์ เพื่อนสรรพสิ่งที่มีชีวิต พระองค์ทรงลงมาหาประชาชนของพระองค์ด้วยความรักใคร่ ด้วยความเมตตา ประารถนาให้เขาพ้นจากทุกข์ ให้ความเกื้อกูล ไม่มีการเบียดเบียนให้ผู้อื่นได้รับความทุกข์ พระองค์ทรงใช้ความอ่อนโยนกับทุก ๆ สรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยใจที่ประกอบไปด้วยความเมตตาธรรม

เมตตาบารมีนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากจิตใจที่ประกอบด้วยความเมตตา แต่จะเกิดบ่อยมากน้อยแค่ไหนก็ขึ้นอยู่กับบุคคลคนนั้น สภาพจิตจริง ๆ ในขณะนั้นว่า เมื่อเป็นสิ่งที่ดี เป็นสิ่งที่ควรที่จะมีความเมตตา คือ มีความเป็นเพื่อน มีความหวังดีที่จะเกื้อกูลบุคคลอื่น ชีวิตประจำวันเป็นอย่างนี้บ้าง หรือเปล่า หรือว่าเป็นเพียงสิ่งซึ่งใช้คำนี้ให้ทุกคนมีเมตตาต่อกัน ให้ทุกคนมีแต่ว่า ในขณะที่ตนเองกำลังประสบกับบุคคลหนึ่งบุคคลใด ก็อาจจะลืมนึกพิจารณาว่า ขณะนั้นมีเมตตาหรือเปล่า

แต่สิ่งหนึ่งที่ทุกคนจะพิจารณาก็คือว่า ถ้ามีการเมตตากับคนที่เป็นคนดี มีประโยชน์เกื้อกูลก็ไม่ยาก แต่ว่าการที่จะมีเมตตาต่อคนที่ไม่มีประโยชน์เกื้อกูล คนที่ไม่ดีนั้นรู้สึกว่าจะทำได้ยาก แต่เมตตาไม่ควรจะจำกัด เพราะว่าผู้ที่อบรมเจริญเมตตาก็จะต้องเมตตาไปหมดไม่ว่าคนนั้นจะเป็นคนดี หรือว่าเป็นคนชั่ว ไม่ใช่ว่าเป็นคนชั่วแล้วก็ไม่เมตตา เมตตาแต่เฉพาะคนดี ถ้าอย่างนั้นก็จะเป็นบารมี เพราะว่าไม่สามารถจะชำระความขุ่นเคืองใจของตนเองได้ ในขณะที่ไม่เมตตาคนอื่น ขณะนั้นก็ยังคงมีความขุ่นเคืองในบุคคลนั้น อุปมาเหมือนกับน้ำที่ย่อมเอิบอาบ ทำความเย็นแก่ที่ ๆ น้ำผ่านไป บุคคลใดก็ตามที่มีความเมตตาแก่คนทั้งปวง ไม่ว่าจะพบเห็นบุคคลใด ทั้งคนดีและคนชั่ว ขณะนั้นจึงจะเป็นเหมือนกับน้ำที่เอิบอาบ ทำความเย็นแก่ทุกคนที่ผ่านไปในชีวิต ซึ่งขณะนั้นก็ทำให้จิตคลายจากอกุศลคือโทษ เพราะถ้าขณะใดที่เมตตาไม่เกิด ขณะนั้นก็อาจจะขุ่นเคืองในบุคคลอื่นได้

^{๒๖} พระมหาบุญเรือน ปวงกโร (พิลาพันธ์), “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), บทคัดย่อ.

^{๒๗} คุรยละเอียดใน สถาบันบันลือธรรม, พระมหาชนก, หน้า ๑๖๓ - ๑๖๕.

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ รัชกาลที่ ๙ พระองค์ทรงพระเมตตาแก่ปวงประชาราษฎร์ไทยเป็นอย่างมาก เช่น ทรงจัดตั้งโครงการต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนอยู่ดีกินดี มีความสุข ไม่ขัดสนและยากจน สร้างเขื่อนเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในยามหน้าแล้ง เวลาไปพบกับชาวบ้านต่าง ๆ พระองค์แสดงความอ่อนโยน พระองค์ทรงไม่พิโรธเลยถึงแม้ว่าจะตากฝน จะดำเนินไปถามความเป็นอยู่ต่าง ๆ ของพสกนิกรก็ตาม พระองค์ไม่ทรงเบื่อ ไม่แสดงอาการโกรธเกรี้ยวให้เห็นเลยแต่สิ่งที่ประชาชนได้เห็นนั้น พระพักต์ของพระองค์มีแต่ความอímเอิบใจ ดวงพระเนตรส่องใส และช่วยบรรเทาคลายทุกข์ไม่พสกนิกรของพระองค์ เป็นต้น ด้วยพระเมตตาของพระองค์นี้ก็เกิดจากพระทัยของพระองค์เปลี่ยมล้นไปด้วยเมตตาซึ่งเป็นบารมีที่พระองค์ทรงสั่งสมไว้ตามแบบของพระมหาชนกทั้งสิ้น

๔) การบำเพ็ญด้วยอุเบกขาบารมี

การบำเพ็ญด้วยอุเบกขาบารมีของพระมหาชนกนี้ ในเรื่องนี้มีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจากการสนทนาระหว่างพระนางสิวลีกับพระมหาชนก โดยพระนางสิวลีได้กราบทูลกับพระมหาชนกว่า เปลวไฟนรกแล้ว ไหม้ท้องพระคลังตามลำดับ คือ เงิน ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์มากมายแก้วมณี สังข์ แก้วมุกดา ผ้า จันทน์เหลือง หนังสัตว์ เครื่องงาช้าง ทองแดงและเหล็กเป็นอันมากที่ไฟไหม้และอ้างว่าโจรบุกปล้นพระราชวัง แล้วเชิญพระองค์ให้เสด็จกลับจากการออกบวชเนกขัมมะ แต่พระมหาชนก ตรัสว่า

เราผู้ไม่มีความกังวลอยู่เป็นสุขสบายดีหนอ เมื่อกรุงมิถิลาถูกเพลิงเผาผลาญ เรามิได้มีอะไรจะไหม้ . . . เราผู้ไม่มีความกังวลอยู่เป็นสุขสบายดีหนอเมื่อแคว้นถูกพวกโจรปล้นเรามิได้มีอะไรจะให้ปล้นเลย เราผู้ไม่มีความกังวลอยู่เป็นสุขสบายดีหนอเราจักมีปิติเป็นอาหารเหมือนเหล่าเทพชั้นอาภัสสรพรหม ในเรื่องนี้สอดคล้องกับแนวคิดของการวางอุเบกขาที่พระสารีบุตรอธิบายไว้ในคัมภีร์นิตเทสว่า บุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขามิ่งค์ ๖ เห็นรูปทางตาแล้วก็ไม่ตั้งใจไม่เสียใจ เป็นผู้วางเฉยมีสติสัมปชัญญะอยู่ ฟังเสียงทางหู . . . ตมกลิ่นทางจมูก . . . ลิ้มรสทางลิ้น . . . ถูกต้องโภจภูตัพพะทางกาย . . . รู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้วก็ไม่ตั้งใจไม่เสียใจ เป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะอยู่^{๒๘}

การที่พระมหาชนกทรงวางเฉยไม่แสดงความกังวลแม้จะถูกขอร้องให้กลับไปครองราชย์สมบัติ ในกรณีนี้แสดงถึงการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนกที่สัมพันธ์กับอุเบกขาบารมี

หากเมื่อนำการบำเพ็ญอุเบกขาบารมีมาเทียบกับทศพิธราชธรรมแล้วมีส่วนที่เกี่ยวข้องกันคือความเที่ยงธรรม (อวิโรธน์) ข้อ ๑๐ ในทศพิธราชธรรม เพราะอุเบกขาบารมีเป็นสิ่งที่เพิ่มความยากขึ้น เป็นความไม่หวั่นไหว เห็นว่าสุขและทุกข์ก็เหมือนกัน เป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป ไม่มีใครเป็นเจ้าของความสุขและความทุกข์ได้เลย เพราะทุกอย่างเป็นธรรมะ สำหรับผู้ที่มีอุเบกขาที่เสมอกับผู้ที่ถือตาชั่ง ซึ่งสุขและทุกข์ และตราชั่งนัยก็ตรงกัน คือ เสมอกัน ไม่ว่าจะเป็สุขหรือเป็นทุกข์ ตัวอย่างเช่น ตุลาการศาลจำเป็นที่จะต้องมีความเที่ยงธรรมต่อการตัดสินรูปคดีต่าง ๆ เพื่อหาความถูกต้อง ใครทำผิดก็ว่ากันตามความผิดในกระบวนการศาล ตามข้อต่อบทกฎหมายกำหนดไว้ การลงโทษทัณฑ์ที่ปราศจากมิมีมูลถือว่าเป็นความอคติไม่เที่ยงตรง ไม่เที่ยงธรรม เราจะเห็นได้ว่าในปัจจุบัน

^{๒๘} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๙๐/๒๘๐.

ยังมีอยู่มากมายที่คนไม่ผิด ต้องเป็นแพะผู้รับบาป เพราะเจ้าหน้าที่ที่ถือกฎหมายในบ้านเมืองยังขาดในสิ่งนี้ ดังนั้นผู้ปกครองหรือผู้ถือกฎหมายจึงต้องมีความเที่ยงธรรม

อีกตัวอย่างหนึ่งให้เห็นชัดเจนคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ ๙ เมื่อครั้งที่ประเทศเกิดการจลาจล ประชาชนออกมาเดินขบวนเรียกร้องความเป็นประชาธิปไตย มีการชนฆ่ากันระหว่างรัฐบาลกับประชาชน เป็นเหตุให้ประชาชนล้มตายเป็นจำนวนมาก พระองค์ทรงวางพระองค์เองเป็นกลางไม่เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่พระองค์ทรงใช้ปัญญาบารมีของพระองค์โดยยุบสภาและแต่งตั้งให้องคมนตรี (นายสัญญา ธรรมศักดิ์) ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรี ถือว่าพระองค์ทรงกระทำตนเป็นกลาง วางอุเบกษาได้ และเป็นการบริหารประเทศด้วยพระปัญญาของพระองค์เอง ประชาชาติในขณะนั้นจึงได้ผ่านวิกฤตไปได้ จากตัวอย่างที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ ๙ ทรงนำแบบอย่างอุเบกษาบารมีของพระมหากษัตริย์มาใช้ในการปกครองประชาชนคนไทยด้วยทศพิธราชธรรม

ในสังคมปัจจุบันที่มองเห็นภาพได้ชัดเจนที่ได้ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างให้กับคนไทยได้ ประจักษ์ก็คือครอบครัวมหิดลที่พระราชชนนีเลี้ยงดูพระราชโอรสและพระธิดาของพระองค์เมื่อยามเยาว์วัยให้มีความเพียรช่วยเหลือตนเอง รับผิดชอบตนเอง สอนให้ออกกำลังกาย พัฒนาร่างกายให้แข็งแรงรวมทั้งจิตใจที่งดงามอีกด้วย อีกทั้งยังใช้สิ่งของอย่างประหยัด ใช้ของอย่างคุ้มค่าและสอนให้มีจิตใจโอบอ้อมอารีย์ช่วยเหลือผู้อื่นด้วยจิตใจอันงดงาม จึงเห็นได้ว่าพระราชอัธยาศัยและพระราชจริยวัตรของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในฐานะทรงเป็นพระพรหมของพระราชธิดาพระราชโอรสทรงเป็นต้นแบบให้พระราชธิดาพระราชโอรสทรงดำเนินรอยตามทั้งในส่วนพระราชจริยวัตรและพระราชกรณียกิจ^{๒๙}

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างในกรณีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ รัชกาลที่ ๙ พระองค์ทรงมีวิริยบารมีด้านกาย คือ บำเพ็ญทาน การเสียสละบริจาคทรัพย์ ความซื่อสัตย์ซื่อตรง ความอ่อนน้อมถ่อมตนความไม่โกรธ ดังนี้

๑) ทรงบำเพ็ญทาน การบำเพ็ญทานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ ๙ นั้น พระองค์ทรงพระราชทานที่ดินส่วนพระองค์ให้แก่พสกนิกรที่ไม่มีที่ทำกิน^{๓๐} และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชดำริให้จัดตั้งโครงการศูนย์ศึกษาการพัฒนาขึ้นที่ตำบลเขาหินซ้อน อำเภอพนมสารคาม จังหวัดฉะเชิงเทรา เพื่อศึกษาหาวิธีการพัฒนาที่ดินที่ทำกินของราษฎรให้มีความอุดมสมบูรณ์ขึ้น ด้วยการพัฒนาที่ดิน พัฒนาแหล่งน้ำ พัฒนาสุขภาพป่า ใช้หลักวิชาการการเกษตรสมัยใหม่ในการวางแผนการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ศูนย์นี้ดำเนินงานโดยคณะกรรมการบริหารซึ่งมาจากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องใช้เงินจากผู้บริจาคและจากผู้ที่มีจิตศรัทธาเป็นทุนดำเนินการ และจะเป็นตัวอย่างให้เกษตรกรทั่วไปและเจ้าหน้าที่ฝ่ายพัฒนาได้เยี่ยมชมศึกษาการสาธิตเกี่ยวกับเกษตรกรรม^{๓๑}

^{๒๙} นววรรณ พูนวสุพลฉัตร “การศึกษาพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๘ - ๑๒๑.

^{๓๐} ดุราลัยเอียด ทรงวิทย์ แก้วศรี, **ทศพิธราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๗๒ - ๗๕.

^{๓๑} ดุราลัยเอียดใน กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และทรงวิทย์ แก้วศรี, **พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับงานด้านเกษตร**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๙), หน้า ๑๘๘ - ๑๙๒.

๒) ทรงบำเพ็ญปริจจาคะ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ รัชกาลที่ ๙ มิได้ทรงย่อท้อต่อความเหนื่อยยากตรากตรำในการดูแลทุกข์สุขของประชาชน พระองค์ทำงานอย่างหนักเสียสละเพื่อประชาชนของพระองค์ พระองค์จึงทรงนับว่าเป็นผู้มีความเสียสละหรือมหาปริจจาคะตามแนวทางแห่งพระพุทธศาสนาเพื่อยังพระบารมีข้อบริจาคนี้ให้เป็นแจ้ง นับตั้งแต่พระองค์ขึ้นครองราชย์ โดยพระองค์ทรงปกครองแผ่นดินโดยธรรมได้ทรงพระวิริยะอุตสาหะตรากตรำบำเพ็ญพระราชกรณียกิจเพื่อประโยชน์สุขแห่งปสกนิกร ทรงเอื้ออาทรค้ำนึ่งในทุกข์สุขของทวยราษฎร์ เสมอเหมือนทุกข์สุขแห่งพระองค์ ด้วยพระมหากรุณาธิคุณยิ่งวันยิ่งทวี ประดุจดวงประทีปชีवाल ดุจดั่งมหาสมุทรอันไพศาลมิเคยเหือดแห้งแม้ในบางครั้งบ้านเมืองเกิดความขัดแย้งอันอาจนำไปสู่ความจลาจลวุ่นวายก็ทรงแผ่พระบรมเดชานุภาพระงับดับเรื่องร้ายคลี่คลายปัญหา นำสันติสุขและความร่มเย็นคืนสู่สยามรัฐสีมาด้วยเดชพระมหาบารมีและพระปรีชาสามารถ^{๓๒}

ในเรื่องนี้พระองค์ทรงสอนให้พสกนิกรรู้จักทำมาหากินในรูปแบบเศรษฐกิจพอเพียง ดังที่บวรศักดิ์ อูวรรณโณ ได้กล่าวไว้ในเรื่อง “ในหลวงกับประชาชน : เอกลักษณ์ประชาธิปไตยไทย” ว่า

ในหลวงทรงมีแนวพระราชดำริเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงมาหลายสิบปีแล้ว แต่ไม่ทรงมีพระราชดำรัสแก่สังคมไทยตรง ๆ ในทฤษฎีการพัฒนาแบบพอมีพอกินและพึ่งตนเองได้ซึ่งเป็นกระแสการพัฒนาที่แตกต่างจากสิ่งที่ปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติอันเป็นกระแสหลักในสังคมไทยมาหลายสิบปี กระแสนี้เน้นการที่ทรงนำเสนอโดยเหมาะสมแก่กาลเวลาโดยแท้ ยิ่งกว่านั้นทรงเห็นว่าการเชื่อและศรัทธาของคนไทย ในวิถีแห่งพระพุทธศาสนาเป็นสาระที่จะเปลี่ยนกระบวนทัศน์หรือแม่บทความคิดได้ยาก ด้วยการพูดหรือสอนธรรมดา ดังนี้ จึงทรงมีพระเมตตาทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระมหาชนกซึ่งเน้นคุณธรรมสำคัญของสังคมอุตสาหกรรม นั่นก็คือ ความเพียร^{๓๓}

๓) ทรงบำเพ็ญอาชวธรรม พระองค์ทรงเป็นผู้มีอัธยาศัยซื่อตรง ไม่ประพฤติหลอกลวงหรือหลีกเลียงแอบแฝง คนที่อยู่ร่วมกันเป็นหมู่ ถ้าปฏิบัติไม่ตรงในงานตามหน้าที่ ไม่ซื่อตรงต่อกันและกันจะเกิดความแตกร้าวยู่เป็นสังคมที่สงบสุขมิได้ พระมหาภคชัตริย์จะต้องมีพระราชอัธยาศัยประกอบด้วยความเที่ยงตรงต่อประชาชนโดยทั่วไป ไม่ทรงคิดลวงหรือประทุษร้ายผู้ใด^{๓๔} พระองค์ในฐานะทรงเป็นประมุขของชาติทรงเป็นศูนย์รวมใจไทยทั้งชาติ เป็นที่สมัครสมานสามัคคีของทุกหมู่เหล่า ทรงวางพระองค์เป็นกลาง ตั้งอยู่ในหลักพรหมวิหารธรรม ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขกับราษฎร์ มีพระราชอัธยาศัยซื่อตรงต่อบุคคลทั้งปวงทุกหมู่เหล่ามิได้ทรงแสดงอคติลำเอียงให้ปรากฏ ในฐานะพระมหาภคชัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญก็ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจอย่างครบถ้วนเป็นที่เกิดทุนสัการะของพสกนิกรทั่วหน้า เช่น ทรงศาลสถิตยุติธรรมซึ่งกระทำการตัดสินในพระปรมาภิไธยก็ยังเป็นที่ยอมรับนับถือของประชาชนโดยทั่วไป

^{๓๒} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๕๖ - ๕๗.

^{๓๓} บวรศักดิ์ อูวรรณโณ, **เอกลักษณ์ประชาธิปไตยไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘ - ๑๙.

^{๓๔} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๓๙.

ว่าบริสุทธิ์ยุติธรรม แม้แต่บุคคลผู้ประกอบเป็นองค์คณะผู้พิพากษาก็ยังได้รับความยกย่องให้เป็นผู้ประกอบด้วยอาชวธรรมและสัจจะความจริงใจ^{๓๕}

๔) ทรงบำเพ็ญมัททธรรม มัททวะ คือ ความเป็นผู้อ่อนโยน ไม่ดื้อดึง มีความอ่อนอ่อน มีสัมมาคารวะอ่อนน้อมต่อท่านผู้ใหญ่ผู้เจริญ อ่อนโยนต่อบุคคลที่เสมอกันและต่ำกว่าวางตนสม่าเสมอไม่กระด้างดูหมิ่นผู้อื่นด้วยอำนาจมานะเพราะชาติโคตรยศทรัพย์ เป็นต้น ผู้ที่เป็นพระมหากษัตริย์จำเป็นต้องมีความอ่อนโยนไม่ดื้อดึงเมื่อมีผู้มากราบทูลด้วยข้อความที่ประกอบด้วยเหตุผลก็จะนำมาพิจารณาให้ถ้วนถี่ ถ้าดีก็จะรับมาปฏิบัติและทรงอ่อนน้อมต่อผู้ที่เจริญวัยและเจริญโดยคุณ^{๓๖}

ราชธรรมมัททวะ ได้แก่ ทรงมีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยนมีสัมมาคารวะต่อผู้ใหญ่ อ่อนโยนต่อผู้เสมอกันและต่ำกว่าวางพระองค์เสมอดันเสมอปลายไม่ทรงกระด้างดูหมิ่นผู้อื่น พระบรมฉายาลักษณ์ขณะที่เสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยมและทรงสักการะพระเถระผู้ใหญ่ยังพระอารามต่าง ๆ นั้น ก่อให้เกิดความประทับใจแก่ผู้พบเห็นทุกคนทุกครั้ง เช่น ภาพทรงสักการะหลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ วัดดอยบัง จังหวัดเชียงใหม่ และภาพทรงประคองพระราชสังวราภิมณฑล (หลวงปู่โต๊ะ) วัดประดู่ฉิมพลี กรุงเทพมหานคร กลับจากงานพระราชพิธีในพระราชฐาน เป็นต้น^{๓๗}

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๙) ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกทรงสนับสนุนปกป้องทุกศาสนา จะเห็นได้ชัด มีวัด มีโบสถ์คริสต์ มีมัสยิด มีโบสถ์พราหมณ์ ทุกอย่างอยู่และอยู่ใกล้ ๆ กันนี้ก็เพื่อให้ทุกศาสนาอยู่ร่วมกันได้ดี ไม่ทะเลาะแวงแวงกันซึ่งเป็นชื่อเสียงของประเทศมาผู้คนเวลาพบกันถึงแม้จะต่างศาสนาก็ทักทายกันด้วยความยิ้มแย้มแจ่มใส^{๓๘}

น้ำพระทัยของพระองค์เป็นที่ปรากฏในการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรและโครงการตามพระราชดำริต่างๆ เกิดขึ้นก็ด้วยน้ำพระทัยอันอ่อนโยนทรงเห็นและปฏิบัติต่อราษฎรทั้งมวลเช่นบิดาต่อบุตร ทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเข้าร่วมในงานต่าง ๆ ของสถาบันและองค์กรต่าง ๆ ทรงวางพระองค์อย่างสม่าเสมอและเป็นที่ประทับใจของชนทั้งหลายก็ด้วยน้ำพระทัยอันอ่อนโยนนี้จากพระบรมฉายาลักษณ์ที่พบเห็นพระเจ้าอยู่หัวอาจทรงเครียดกับงาน แต่ไม่เคยปรากฏพระพักตร์บึ้งตึงกับผู้ใดแม้ในการเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศก็ทรงวางพระองค์ได้ถูกต้อง ไม่ว่าประเทศที่เสด็จนั้นจะเป็นประเทศเล็กหรือใหญ่ มีพระราชอิทธิหรือพระราชินีปกครอง ทรงเป็นที่รักขอบใจแห่งประมุขของประเทศทั้งปวง ซึ่งจะเห็นได้จากการถวายการต้อนรับอย่างอบอุ่นจากประเทศนั้น ๆ^{๓๙}

พระองค์ปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ทรงกตัญญูกตเวทีต่อพระพุทธศาสนา และเพื่อยังประโยชน์พสกนิกรผู้น้อยของพระองค์ด้วยความอ่อนโยน เพื่อยังประโยชน์ให้แก่สัตว์โลก

^{๓๕} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา” *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, หน้า ๕๙.

^{๓๖} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, หน้า ๑๓๙.

^{๓๗} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, หน้า ๖๑.

^{๓๘} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, หน้า ๖๓.

^{๓๙} อ้างแล้ว.

ความกตัญญูทเวที เป็นความตระหนักรู้ในคุณของบุคคล สัตว์ และประโยชน์สิ่งของอื่นที่มีต่อตนเองทั้ง โดยตรงและโดยอ้อม แล้วประกาศและตอบแทนคุณนั้นตามความเหมาะสมเพื่อให้บุคคลรุ่นหลังได้ แสดงออกต่อบุพการีและหรือพระอรหันต์ในการที่ได้เลี้ยงดูมาและเพื่อความตระหนักถึงในบุญคุณของท่าน^{๕๐}

๕) ทรงบำเพ็ญอักษะกรรม อักษะ คือ กิริยาที่ไม่แสดงโกรธให้ปรากฏตลอดจนถึงไม่ พยาบาทมุ่งร้ายคนอื่น แม้จักต้องลงโทษผู้ทำผิดก็ทำตามเหตุผลไม่ทำด้วยอำนาจความโกรธ พระมหากษัตริย์จะต้องทรงมี พระอภัยค้ำประคบด้วยพระเมตตา ไม่ปรารถนาจะก่อเวรก่อภัยใน ผู้ใดผู้หนึ่งไม่พิโรธด้วยเหตุอันไม่ควรแม้มีเหตุให้ทรงพระพิโรธก็ทรงข่มเสียได้^{๕๑}

เรื่องทศพิธราชธรรมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ได้กล่าวถึงพระราชกรณียวัตรข้ออักษะไว้ว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปี่ยมไปด้วยพระราชธรรมอักษะข้อนี้ แม้แต่ข้าราชการที่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณอย่างใกล้ชิดมานับเป็นสิบปี ก็ไม่เคยประสพพระราชอภัยค้ำประคบแสดงพระโทสจริตเกรี้ยวกราดผู้หนึ่งผู้ใด”^{๕๒}

ความไม่โกรธนี้เป็นพระคุณธรรมอันประเสริฐของพระเจ้าแผ่นดิน เพราะหากทรงมีอคติอยู่ในพระทัยแล้วย่อมสามารถบันดาลโทษแก่ผู้อยู่ใต้พระบารมีเป็นอย่างมาก อีกประการหนึ่งพระองค์ทรงอยู่ในฐานะบิดาโดยมีพสกนิกรเป็นบุตร ธรรมดากฎาบุตรทำผิดบิดา มารดาอย่าความเมตตาเอ็นดูไม่โกรธบุตร แม้บางครั้งอาจต้องลงโทษบ้างก็เพื่อสั่งสอนและให้หลาบจำดังพุทธภาษิตที่ว่า มารดาบิดา ย่อมรักษาบุตรฉันใด ขอพระราชทานทั้งหลายจงทรงรักษาประชาชนโดยธรรมทุกเมื่อฉันนั้น^{๕๓}

พระเมตตาคุณอันเกิดจากอักษะธรรมนี้ยังแผ่คลุมไปถึงผู้ต้องโทษ ซึ่งมีสิทธิ์จะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้ ซึ่งเรื่องนี้ ฯพณฯ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ ประธานองคมนตรี ได้กล่าวไว้ในการอภิปรายเรื่อง “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับความยุติธรรม” ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๐ ความตอนหนึ่งว่า

ฎีกานักโทษที่ขอพระราชทานอภัยโทษมานั้น ประธานองคมนตรีจะจ่ายสำนวนในห้วงคมนตรีที่เป็นนักกฎหมายมาก่อน เพราะคุ้นเคยสำนวนคดีมาก่อนรับไปตรวจสอบสำนวนอย่างที่เคยทำที่ศาลและเขียนร่างความเห็นขึ้น เพื่อจะนำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา จากนั้นก็เข้าที่ประชุมใหญ่องคมนตรีอีกครั้งเพื่อขอความเห็นและขอมติซึ่งส่วนมากก็เป็นเอกฉันท์ หลายคราวความเห็นขององคมนตรีแตกแยกและก็นำความกราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงชี้ขาดลงมาคือพระบรมราชภารกิจในเรื่องฎีกานักโทษ ประธานองคมนตรีกล่าวย่ำว่า ผู้ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาไม่ต้องกลัวว่าเรื่องฎีกาอภัยโทษ

^{๕๐} โกวินท์ ราชวงค์, “หลักคำสอนเรื่องความกตัญญูทเวทีในพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษาทัศนะของคณาจารย์ด้วยการถอดทักขิภากรในสังคมไทยพุทธ”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^{๕๑} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต*, หน้า ๑๓๙.

^{๕๒} ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, *ทศพิธราชธรรมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ เมติคัลมีเดีย, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑๖.

^{๕๓} สุขาภิทยานาคา, *สวดมนต์แปล*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๙.

นั้นจะไม่ถึงพระเนตรพระกรรณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาความเห็นหรือเหตุผลในฎีกา นักโทษอย่างละเอียดซึ่งรู้ได้เลย เพราะว่าบางเรื่องที่กราบบังคมทูลขึ้นไป พระองค์ท่านทรงย้อนกลับมาว่า ในสำนวนปากนั้นๆ ทำไมเขาว่าอย่างนั้น ด้วยเหตุอะไร ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทรงอ่านแม้แต่คำพยานในสำนวนเรื่องนั้นๆ ซึ่งมีบทสรุปคำพิพากษาแนบมาด้วยและความคิดเห็นที่กราบบังคมทูลขึ้นไปนั้น ใ้ว่าจะทรงเห็นชอบทุกเรื่องไป บางเรื่องไม่ทรงเห็นด้วยก็มี พระองค์ท่านทรงงานละเอียดมาก เพราะทรงเห็นว่าเป็นทุกข์สุขของอาณาประชาราษฎร์จริงๆ พร้อมกันนี้ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ ได้ยกตัวอย่างฎีกาอภัยโทษของนักโทษหญิงคนหนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงชี้ขาดให้ปล่อยตัวเด็กคนหนึ่งในพระราชอำนาจอภัยโทษ^{๔๔}

พระองค์ทรงซื่อสุจริต ๓ คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ว่าเป็นศัตรูของคน คนนี้ต่างกับสัตว์อย่างไร คนเราได้เปรียบสัตว์เพราะเรามีสมอง เราคิดพิจารณาได้สิ่งใดที่เราจะกระทำเราคิดเสียก่อน อย่างนี้ไม่มีการยุยงที่จะตะแคงเราได้ทุกคน รู้สึกว่ารักชาติ ไม่อยากให้ชาติเป็นอย่างอื่น อยากรักษาเป็นอิสภาพ อยากรักษาเป็นไทย แต่ว่าเราต้องป้องกันชาติ โดยไม่ฟังคำยุยง หรือเมื่อโดนยุยงแล้วต้องพิจารณา เราไม่ตกหลุม การยุยงนี้มีสองประเภท ประเภทภายนอก คือศัตรู คือบุคคล ประเภทที่สองคือประเภทภายใน ภายในเราเอง คือความโลภ ความโกรธ และความหลง นั้นเป็นศัตรูเหมือนกันเป็นยุยง แต่ว่าจะแก้ไขได้เช่นเดียวกันทั้งนั้นต้องแก้ไขด้วยการพิจารณา การยั้งคิดก่อนปฏิบัติงานใด ๆ นี้จะเป็นผลให้เราประชาชนคนไทยได้อยู่เป็นสุข มีสิทธิเสรีภาพตามที่เรต้องการ เพื่อที่จะขจัดการยุยงนี้ก็ยังมีความสามัคคี สามัคคีมีได้ อยู่ในคณะอยู่ในสถาบัน เช่น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและในชาติ สามัคคีสำคัญที่สุดคืออะไร ก็คือ สามัคคีในชาติ ไม่ใช่ว่า ความสามัคคีในคณะไม่ดี แต่ต้องระวัง ถ้าสามัคคีกัน แต่ว่าไปก้าวก้าวหรือทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนในสถาบันก็เป็นความผิด ถ้าสามัคคีในสถาบันไปทำให้คนอื่นเสียหายหรือเดือดร้อนก็ไม่ดี เพราะทำให้เสียหายต่อสามัคคีของชาติ^{๔๕}

การพัฒนาชีวิตด้านกายมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งมากเนื่องจากว่าเป็นการพัฒนาขั้นพื้นฐานก่อนที่จะพัฒนาไปยังด้านอื่น ๆ เช่น ด้านศีล ด้านสมาธิ (จิต) และด้านปัญญา หากกายไม่ดีและไม่สมบูรณ์พร้อมที่จะพัฒนาได้แล้ว การที่จะไปรักษาศีล การที่จะสภาพของจิตใจที่ดีนั้นย่อมกระทำได้อีก อีกทั้งยังไม่สามารถที่จะทำให้เกิดปัญญาได้อีกด้วย

๔.๒.๒.๒ การพัฒนาชีวิตด้านศีลด้วยวิริยบารมี

การพัฒนาชีวิตด้านศีลด้วยวิริยบารมี เป็นเหตุการณ์เมื่อครั้งพระมหาชนกทำ ความเพียรรักษาอุโบสถศีล พระมหาชนกทรงว่ายน้ำเรื่อยไปไม่หยุดหย่อน ทรงตั้งพระทัยไม่ยอมจมอยู่ในทะเล แต่จะอาศัยกำลังพระพหุ (แขน) ให้เข้าถึงฝั่งจนได้พระองค์ทรงว่ายอยู่อย่างนั้น จนกาลเวลาผ่านไปได้ ๗ วัน ก็ทรงกำหนดรู้ว่าวันนี้เป็นวันอุโบสถ ศีล เป็นวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ ถึงเวลาที่จะต้องสมาทานอุโบสถศีลแล้ว จึงทรงบ้วนพระโอษฐ์ด้วยน้ำเค็ม สงบพระทัยตั้งจิตสมาทานอุโบสถศีล อุโบสถศีล คือ ศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ศีล ๘ ที่อุบาสิกาสมาทานรักษา เป็นการจำศีลในวันพระ คือ ขึ้นและแรม ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ในเดือนชาดก็จะเป็นแรม ๑๔ ค่ำ

^{๔๔} สัญญา ธรรมศักดิ์, **ทศพิชราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมติคัลมีเดีย, ๒๕๓๐), หน้า ๑ - ๙.

^{๔๕} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**, หน้า ๗๐ - ๗๑.

ศีล แปลว่า ความประพฤติดีทางกายและวาจา หรือข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม^{๔๖} แปลว่า ปกติ สงบเย็น ในทางปฏิบัติศีล หมายถึง การงดเว้นจากการประพฤติผิดทางกายและวาจา การควบคุมกายวาจาให้เรียบร้อยงดงามให้ปราศจากความมัวหมอง ไม่ผิดปกติธรรมดา คือ ไม่ทำผิดไม่พูดผิด^{๔๗} เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นต้น

พระมหากษัตริย์ได้ปฏิบัติศีลภาวนา (พัฒนาศีล) ด้วยวิธี ๓ ได้แก่ สัมปัตตวิธี สมาทานวิธี และสมุจเฉทวิธี

(๑) สัมปัตตวิธี คือ การงดเว้นเฉพาะหน้า เช่น เว้นการฆ่าสัตว์เพราะด้วยความสงสาร เป็นต้น ซึ่งเป็น การงดเว้นที่ไม่เกี่ยวกับการสมาทานศีล เพราะในขณะที่พระองค์ว่ายน้ำอยู่นั้นได้พบกับสัตว์น้ำเป็นจำนวนมากแต่พระองค์ไม่ได้กระทำการบาปด้วยการคิดจะฆ่าสัตว์เหล่านั้นเพื่อประทังชีวิตของพระองค์เองเลย

(๒) สมาทานวิธี คือ การงดเว้นด้วยการสมาทาน คือตั้งเจตนาไว้ก่อนหรือโดยการรับศีลแล้วงดเว้นตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า เจตนาวิธี เพราะพระองค์มีเจตนาในการรักษาศีลไว้ก่อนแล้ว ในขณะที่ว่ายน้ำด้วยการคิดที่จะรักษาศีลในขณะนั้นไปด้วย

(๓) สมุจเฉทวิธี คือ การงดเว้นด้วยการตัดขาด ไม่มีความคิดล่วงละเมิดใดได้อีก เพราะกิเลส ที่ทำให้คิดละเมิดถูกละได้แล้ว วิธีนี้เป็นของพระอริยเจ้า เพราะพระองค์คิดว่าตนเองคงจะต้องตายแน่นอนจึงไม่คิดที่จะละเมิดหรือขาดจากศีลเพื่อมิให้ต่างพร้อยจากจิตใจของพระองค์เองในขณะนั้นและตลอดไป

ในเรื่องของศีลกับวิริยบารมีแล้วหากพิจารณาให้ดีเราจะเห็นว่าพระมหากษัตริย์ปฏิบัติตามหลักสัมมาอาชีวะ (การทำงานชอบ) ในการประกอบอาชีพในวัยหนุ่ม วัยหนุ่มเป็นวัยที่มีกำลังมาก เมื่อเรียนจบไตรเพทและศิลปศาสตร์ภายในพระชนม์ ๑๖ ปีแล้ว^{๔๘} ต่อมาพระมหากษัตริย์ขออนุญาตพระมารดาเดินทางไปค้าขายที่สุวรรณภูมิ แม้พระมารดาจะห้ามปรามว่าการเดินทางไกลทางทะเลมีอันตรายมาก แต่พระมหากษัตริย์ก็เห็นว่าการที่จะชิงเอาราชบัลลังก์ของพระราชบิดากลับมานั้นจำเป็นต้องใช้ทรัพย์สินจำนวนมาก การประกอบอาชีพค้าขายเท่านั้นที่จะสร้างรายได้มากโดยไม่เบียดเบียนหรือทำร้ายผู้อื่น และพระมหากษัตริย์มีความประสงค์จะไปค้าขายที่สุวรรณภูมิ โดยการใช้ทรัพย์สินที่พระมารดานำติดตัวมาตอนเมื่อครั้งหนีออกจากวัง พร้อมกับพ่อค้าประมาณ ๗๐๐ คนเพราะเป็นทางลัดที่สามารถจะรวบรวมทรัพย์สินได้มากและรวดเร็วทันต่อเหตุการณ์และวัยหนุ่ม พระองค์จึงทรงมุ่งมั่นที่จะไปสุวรรณภูมิ แม้จะมีอันตรายมากก็ตาม^{๔๙} ภายหลังจากเดินทางมาได้ไม่นาน ในมหาสมุทรก็เกิดคลื่นใหญ่เป็นเหตุให้เรือล่มจนลงในมหาสมุทร พระมหากษัตริย์ก็ต้องช่วยเหลือตนเองเพราะพ่อค้าทุกคนได้จมน้ำตายหมดแล้วพระมหากษัตริย์จึงได้สมาทานอุโบสถศีล

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๙๑.

^{๔๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**, หน้า ๙๖๖.

^{๔๘} ไตรเพท หมายถึง พระเวท ๓ อย่าง เป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ ฤคเวท (ปนะมวบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า) ยชุรเวท (ประกอบด้วยบทสวดอันตรายนในพิธีบูชาผู้ต่าง ๆ) และ สามเวท (ประมวลเพลงขับสำหรับสวดสวดหรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชาผู้), สถาบันบันลือธรรม, **พระมหากษัตริย์**, หน้า ๔๗.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน สถาบันบันลือธรรม, **พระมหากษัตริย์**, หน้า ๖๐ - ๖๑.

การพัฒนาชีวิตด้านศิลปด้วยวิริยบารมีของพระมหากษัตริย์ในขณะนั้นถือว่าเป็นการรักษาศิลปอุโบสถไปด้วย ผู้วิจัยของยกตัวอย่างบุคคลที่สำคัญคือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชที่ทรงบำเพ็ญศิลปเป็นแบบอย่างที่ดีให้ประชาชนชาวไทยได้ประพฤติปฏิบัติตามตลอด พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงเป็นพุทธมามกะด้วยดีเสมอมาตามที่ประชาชนคนไทยได้เห็นเป็นประจักษ์แก่สายตาทุก ๆ ท่านจนตราบเท่าชีวิตของพระองค์ ทรงเสริมให้พสกนิกรของพระองค์จะทำอะไรก็ให้ใช้สติและปัญญา ไม่ตั้งอยู่ในความประมาท และพระองค์ยังจัดให้มีการศึกษาในหลักธรรมและรักษาศิลปเจริญภาวนาทุกวันในวันพระอีกด้วย จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ทรงเป็นผู้ตั้งมั่นในศิลป และแนะนำประชาชนให้มีศิลปเพราะศิลปนำมาซึ่งความสุขและความสงบทำให้มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ดำรงตนอยู่ในวินัยและอาชีพที่สุจริตมีความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เกื้อกูล สร้างสรรค์และส่งเสริมสันติสุข นั่นคือ คบหาเป็น เข้าสังคมเป็น พูดเป็น สื่อสารเป็นกับบุคคลอื่นในทางที่ดีงาม และเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อยู่ใกล้ และไกล^{๕๐}

การพัฒนาชีวิตด้านศิลปด้วยวิริยบารมีนั้นด้วยการหลักอริสสิลสิกขาตามหลักที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตามที่พระสารีบุตรอธิบายไว้ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทส ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศิลป สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ สีสันต์เล็ก สีสันต์ใหญ่ ศิลเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่า อริสสิลสิกขา^{๕๑}

การบำเพ็ญวิริยบารมีด้วยศิลปบารมีพระมหากษัตริย์ปฏิบัติตามหลักสัมมาอาชีพะ (การงานชอบ) ในการประกอบอาชีพในวัยหนุ่ม วัยหนุ่มเป็นวัยที่มีกำลังมาก เมื่อเรียนจบไตรเพทและศิลปศาสตร์ภายในพระชนม์ ๑๖ ปีแล้ว แล้วก็ขออนุญาตพระมารดาเดินทางไปค้าขายที่สุวรรณภูมิ แม้พระมารดาจะห้ามปรามว่าการเดินทางไกลทางทะเลอันตรายมาก แต่พระมหากษัตริย์ก็เห็นว่าสิ่งที่จะชิงเอาราชบัลลังก์ของพระราชบิดากลับมานั้น จำเป็นต้องใช้ทรัพย์สินจำนวนมาก การประกอบอาชีพค้าขายเท่านั้นที่จะสร้างรายได้มากโดยไม่เบียดเบียนหรือทำร้ายผู้อื่น และพระมหากษัตริย์มีความประสงค์จะไปค้าขายที่สุวรรณภูมิ โดยการใช้ทรัพย์สินที่พระมารดานำติดตัวมาตอนเมื่อครั้งหนีออกจากวังพร้อมกับพ่อค้าประมาณ ๗๐๐ คนเพราะเป็นทางลัดที่สามารถจะรวบรวมทรัพย์สินได้มากและรวดเร็วทันต่อเหตุการณ์และวัยหนุ่ม พระองค์จึงทรงมุ่งมั่นที่จะไปสุวรรณภูมิ แม้จะมีอันตรายมากก็ตาม^{๕๒}

ภายหลังจากเดินทางมาได้ไม่นาน ในมหาสมุทรก็เกิดคลื่นใหญ่เป็นเหตุให้เรือล่มจนลงในมหาสมุทร พระมหากษัตริย์ก็คิดว่าจะต้องช่วยเหลือตนเองเพราะพ่อค้าทุกหมัดได้จมน้ำตายหมดแล้ว พระมหากษัตริย์จึงได้สมาทานอุโบสถศิลป ดังความในอรรถกถาว่า

^{๕๐} นวลวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๕๕ – ๕๖.

^{๕๑} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘.

^{๕๒} คุรยละเอียดใน สถาบันบัณฑิตธรรม, พระมหากษัตริย์, หน้า ๖๐ – ๖๑.

จำเดิมแต่นั้นพระมหาสัตว์เป็นไปอยู่ในคลื่นซึ่งมีสีดั่งแก้วมณี เหมือนท่อนต้นกล้วยทองข้ามมหาสมุทรด้วยกำลังพระพาหา (แขน) พระมหาโพธิสัตว์ทรงว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรอยู่เจ็ดวัน เหมือนว่ายน้ำวันเดียว พระองค์ทรงสังเกตเวลานั้นว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ จึงบ้วนพระโอษฐ์ด้วยน้ำเค็มทรงสมาทานอุโบสถศีล^{๕๓}

การประกอบอาชีพเพื่อสร้างฐานะในวัยหนุ่มถือเป็นการบำเพ็ญวิริยบารมีที่เหมาะสมกับวัยหนุ่มของพระมหาชนกและเป็นการปฏิบัติสอดคล้องกับหลักศีลบารมี ดังนั้น ศีลจึงเป็นสีลสัมปทา คือถึงพร้อมด้วยศีล^{๕๔} และยังจัดว่าเป็นเนกขัมมะเพราะการออกบวชถือเป็นการสำรวมในกามฉันทะด้วย เนกขัมมะ^{๕๕} การที่พระมหาชนกออกบวช (เนกขัมมะ) จึงจัดเป็นการบำเพ็ญศีลบารมีด้วยอย่างหนึ่ง การบำเพ็ญวิริยบารมีในมหาชนกชาติจึงเป็นการบำเพ็ญศีลบารมีด้วย จากหลักฐานดังกล่าวมาแสดงว่าพระมหาชนกมิได้ทรงบำเพ็ญเฉพาะวิริยปรมัตถบารมีเท่านั้น แต่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญวิริยบารมีควบคู่กับศีลบารมี

การบำเพ็ญศีลบารมียังมีเรื่องเล่าที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเพื่อสนับสนุนการบำเพ็ญบารมีของพระมหาชนก ผู้วิจัยจึงขอนำมาเป็นแบบอย่างคือเรื่องของมาตุโปสกจรรยาว่าด้วยจริยาของพญาช้างตัวเลี้ยงมารดา โดยมีเรื่องเล่าดังนี้

ในกาลครั้งหนึ่ง มีช้างกฤษณะเชือกหนึ่งเลี้ยงมารดาอยู่ในป่าใหญ่ ครั้งนั้นในแผ่นดินนี้ไม่มีอะไรที่จะเสมอด้วยคุณ (ศีล) ของเรา พรานป่าพาเราในป่าใหญ่แล้ว ได้กราบทูลแต่พระราชว่าข้าแต่มหाराช ช้างมงคลซึ่งสมควรแก่พระองค์อยู่ในป่าใหญ่ อันการจับช้างนั้นไม่ต้องขุดคุ้ย แม้การปักเสาตะลุง (เสาสำหรับผูกช้าง) การขุดหลุมพรางก็ไม่ต้อง ในขณะที่จับที่วงเท่านั้น ช้างนั้นก็จะมา ณ ที่นี้เองพระเจ้าข้า ฝ่ายพระราชได้สดับคำของพรานป่านั้นแล้วก็ทรงดีพระทัย ทรงส่งความญ้างซึ่งเป็นอาจารย์ผู้ฉลาดศึกษาดีแล้วไป ความญ้างนั้นไปแล้วได้พบช้างกำลังถอนเหง้าบัวอยู่ในสระบัวหลวงเพื่อเลี้ยงมารดา ความญ้างรู้คุณคือศีลของเรา พิจารณาคุณลักษณะแล้วกลางว่า มานี้แน่ลูก แล้วได้จับที่วงของเรา ครั้งนั้น กำลังของเราที่มีอยู่ในกายตามปกติอันใด วันนี้กำลังของเรานั้นเสมอเหมือนด้วยกำลังของช้างหลายพันเชือก ถ้าเราโกรธความญ้างเหล่านั้น ผู้เข้ามาใกล้เพื่อจับเรา เราก็สามารถเหยียบเขาเหล่านั้นให้แหลกละเอียดได้ แม้จนถึงราชสมบัติของมนุษย์ อีกอย่างหนึ่ง แม้เขาจะผูกข้าพเจ้าไว้ที่เสาตะลุง เราก็ไม่ทำความเสียใจ เพราะรักษาศีลเพื่อบำเพ็ญศีลบารมีให้บริบูรณ์^{๕๖}

จากความเพียรในศีลบารมีของพระมหาชนกนั้นมีความเกี่ยวข้องการศีล (สีล) ซึ่งอยู่ในข้อ ๒ ของทศพิธราชธรรม เพราะผู้ปกครองที่ดีนั้นจะต้องดำรงอยู่ในศีลธรรม ทำถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ฯ รัชกาลที่ ๙ ทรงดำรงอยู่ในศีลวัตรเป็นประจำ ถืออุโบสถศีลทุกวันพระและทรงละเว้นศีลข้อที่ ๓ คือพระองค์ทรงมีพระมเหสี (คือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ) พระองค์เดียว ในทำนองเดียวกันคนทุกคนพึงถือครองเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น ไม่ควรนอกใจในคู่ครอง

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**, หน้า ๑๐๙๓.

^{๕๔} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒/๒.

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔.

^{๕๖} จุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑ - ๑๐/๗๔๖ - ๗๔๗.

ของตนเอง จึงกล่าวได้ว่า ศิลบารมีนี่เป็นการละเว้นกายวาจาที่ทำให้คนอื่นเป็นทุกข์ เดือดร้อน ซึ่งศีลเป็นที่ตั้งของกุศลทุกอย่าง เพราะว่าขณะใดที่เป็นกุศล ขณะนั้นก็ไม่ได้ทำความเดือดร้อนให้กับบุคคลใดทั้งสิ้น มีแต่จะนำประโยชน์สุขเกื้อกูลแก่บุคคลอื่นซึ่งเป็นกุศลประการอื่น ๆ ต่อไป

นอกจากนี้แล้วยังมีการบำเพ็ญบารมีด้วยสัจจบารมีของพระมหาชนกนี้พระมหาชนก มีความหวังอยู่รำไป แล้วตั้งใจในการบำเพ็ญเพียรจนกว่าจะสำเร็จดังที่หวังไว้จัดเป็นสัจจะ คือความจริงใจในการทำงานดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหาชนกชาดกว่า

บุรุษผู้เป็นบัณฑิตพึงหวังรำไปไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองได้เป็นพระราชชาติตามทีตนปรารถนา
 บุรุษผู้เป็นบัณฑิตพึงหวังรำไปไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองถูกอุ้มจากน้ำขึ้นบกแล้ว บุรุษผู้เป็น
 บัณฑิตพึงพยายามรำไปไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองได้เป็นพระราชชาติตามทีตนปรารถนา บุรุษผู้
 เป็นบัณฑิตพึงพยายามรำไป ไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองถูกอุ้มจากน้ำขึ้นบกแล้ว^{๕๗}

จากข้อความในข้างต้นจะเห็นได้ว่าพระมหาชนกมีความเพียรด้วยการใช้วิริยบารมีกับสัจจ บารมี เพื่อในการกอบกู้ราชบัลลังก์ตามที่ได้ให้สัญญาไว้กับพระมารดาตามที่ได้ตั้งใจไว้ตั้งแต่เริ่มต้น เมื่อได้ทราบข่าวจากเรื่องราวที่พระมารดาเล่าให้ฟัง ดังนั้น ในพระชาติที่พระองค์เป็นพระมหาชนกจึงมีการบำเพ็ญบารมีทั้งวิริยบารมีและสัจจบารมี

สัจจบารมีที่พระมหาชนกทรงบำเพ็ญเพียรนี้มีความเกี่ยวข้องกับความจริง (อาชชว) ซึ่งอยู่ในข้อ ๒ คือ ศีล (ศีล) และ ข้อ ๔ ของทศพิธราชธรรม คือพระองค์ตั้งสัจจะว่าจะรักษาอุโบสถศีลในขณะวายน้ำใกล้กำลังจะหมดสติไป และตั้งสัจจะว่าจะออกบวชเนกขัมมะเพื่อสร้างบารมีและเพื่อจำกัดทำลายกิเลส บารมีทั้งสองนั้นพระองค์ก็กระทำได้สำเร็จดังใจปรารถนา

สัจจบารมีนี้เป็นผู้ที่มีความตรงและเป็นทีจริงจัง ไม่ทำและพูดสิ่งที่ผิดจากความจริง เวลาที่ทำความดีกับใครก็ไม่หวังสิ่งใดตอบแทน เพราะว่าเป็นเรื่องความจริงของการที่ทำดี จริง ๆ ไม่ใช่ทำเพื่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด ไม่ใช่ว่าหลอกลวงหรือเสแสร้ง เพราะว่าถ้าเป็นการกระทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อคนอื่น แต่ทำไปด้วยความต้องการสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ใช่ด้วยความจริงใจ ในขณะนั้นก็เหมือนการเสแสร้งหรือเป็นการหลอกลวง เพราะว่าเป็นการทำเพื่อหวังประโยชน์ของตนเองไม่ใช่เพื่อหวังประโยชน์ของคนอื่นเรื่องของสัจจะความเป็นผู้ตรงมีข้ออุปมาว่าเหมือนยาชนิดใดก็แก้โรคชนิดนั้น ไม่ว่าจะป็นขิง หรือดีปลี ก็รักษาตรงต่อโรคนั้น ๆ ไม่ออกนอกทางไปทางอื่นคือแล้วแต่ว่าเป็นยาประเภทใดก็รักษาตามลักษณะของโรคประเภทนั้น ๆ เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดที่หวังจะให้กุศลเป็นบารมี การทำกุศลก็ต้องเป็นการตรงเพื่อกุศลจริง ๆ ไม่ใช่เพื่อเหตุอื่น

นอกจากสัจจบารมีแล้วยังมีการบำเพ็ญเพียรอีกประการหนึ่งคือการบำเพ็ญอุชิฐฐานบารมีของพระมหาชนกในชาตินี้ พระองค์มีจิตน้อมไปในการออกบวชบรรพชา การออกจากเนกขัมมะเพื่อกำจัดกิเลส โดยเฉพาะกำจัดนิวรณ์ที่จัดว่าเป็นอุปสมะหรืออุปสมานิฐฐาน การใช้ปัญญาในการแก้ปัญหา จัดว่าเป็นปัญญาหรือปัญญาธิฐฐาน การถวายทานด้วยการสร้างโรงงานจัดเป็นจาคะหรือจาคาธิฐฐาน และการที่พระองค์ทรงสมาทานอุโบสถศีลในวันอุโบสถจัดเป็นสัจจะหรือสัจจาธิฐฐาน เพราะการสมาทานเป็นการถือน้ำและการรับเอาเป็นที่พึงที่ระลึกเป็นสัจจะประการหนึ่ง

^{๕๗} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๓ - ๑๓๖/๒๐๕.

ในเรื่องอริษฐานบารมีของพระมหาชนกนี้ มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับทาน (ทาน) ข้อ ๑ ศิล (ศีล) ข้อ ๒ และความเพียร (ตป) ของทศพิธราชธรรม เพราะอริษฐานบารมีถือว่าเป็นผู้ที่มีมั่นคงในการเจริญกุศลในการขัดเกลากิเลส เพื่อรู้แจ้งอริยสัจธรรม ซึ่งบางคนอาจจะมีความคิดที่จะเจริญปัญญาหรือว่ามีความตั้งใจว่าชาตินี้หรือชีวิตนี้จะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์อย่างไร แต่ถ้ามีอกุศลเกิดขึ้นเมื่อไร ความมั่นคงของกุศลนั้นก็คลอนแคลนได้ แต่ถ้าเป็นผู้ที่มีความมั่นคงจริง ๆ ในชีวิตที่ตั้งใจไว้ว่าจะทำกุศลประเภทใด ก็เป็นผู้ที่ไม่คลอนแคลนในการที่จะให้ชีวิตดำเนินไป ตามความต้องการที่จะขัดเกลากิเลสซึ่งในข้อนี้อุปมาว่า ถึงแม้มลมจะพัดมากระทบผิวกายทุกทิศทางก็ตาม ผู้ตั้งใจอริษฐานไว้ก็จะไม่ คลอนแคลนกับลมที่พัดนั้น เพราะเป็นผู้ที่มีความตั้งใจที่มั่นคง ฉะนั้นในเรื่องนี้จึงเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาด้วยตนเองจริง ๆ ในเรื่องของการขัดเกลากิเลส ในเรื่องของการที่จะถึงฝั่ง คือ การดับกิเลส

จากเรื่องนี้ผู้วิจัยขอนำตัวอย่างการสร้างวิริยบารมีด้านจิตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช ฯ รัชกาลที่ ๙ มาเป็นตัวอย่าง ซึ่งพระองค์ทรงอยู่ในพระราชจริยาวัตรในด้านศีลด้วยดีเสมอมา ดังนี้

๑) ทรงบำเพ็ญศีล การบำเพ็ญศีลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ รัชกาลที่ ๙ พระองค์ทรงใช้หลักศีลคู่กับธรรม ศีลเป็นข้อห้ามและธรรมเป็นข้อปฏิบัติ ศีลธรรมจึงเป็นเครื่องค้ำจุนโลก และเป็นประทีปส่องทางชีวิต พระองค์ทรงอนุศาสน์หลักศีลธรรมไว้เสมอ^{๕๘} คนเรานั้นจะว่าไปก็เป็นสัตว์ชนิดหนึ่งในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย แต่มีความแตกต่างกันหลายประการ ประการที่สำคัญที่สุดก็คือความรู้ สัตว์อื่นทั้งหลายที่เกิดมาได้รับการฝึกสอนจากพ่อแม่ก็เพียงให้รู้ถึงวิธีดำเนินความเป็นอยู่อย่างธรรมดาของสัตว์ หรืออาศัยสัญชาตญาณที่มีอยู่ในตัวตนนั้นส่วนคนนั้นนอกจากความรู้ที่ได้รับมาตามธรรมชาติแล้ว ยังมีสติปัญญาที่จะค้นคว้าหาความรู้สืบต่อกันมาแต่บรรพบุรุษมีตำรับตำราเป็นอันมากซึ่งได้เขียนไว้ให้คนชั้นหลังได้เรียนรู้ถึงวิชาการและขนบธรรมเนียมประเพณีอันชอบด้วยศีลธรรมปัญญานี้แหละเป็นสิ่งสำคัญที่คนจะต้องนำไปใช้ในทางที่ดีที่ชอบประกอบกับตำราและขนบธรรมเนียมประเพณีอันมีมาแต่โบราณกาล แต่ถ้าเอาปัญญาไปใช้ในทางที่มีชอบ ปราศจากศีลธรรม คนก็จะเลวกว่าสัตว์^{๕๙}

๒) ทรงบำเพ็ญตบธรรม ตบะเป็นชื่อของความเพียร หมายถึง การตั้งใจกำจัดความเกียจคร้าน และการผัดหน้าที่ยุ่ง ทำกิจอันเป็นหน้าที่พึงทำอันเป็นกิจดีกิจชอบ ทางลัทธิพราหมณ์ถือว่าตบะของพระมหากษัตริย์คือการคุมครองไพร่ฟ้าประชาชน ฉะนั้น พระมหากษัตริย์ผู้มีตบะจะมีความสง่า เป็นที่ยำเกรงของคนทั่วไป เมื่อคนรวมกันเป็นหมู่ต่างจะต้องรู้หน้าที่ของตน พระมหากษัตริย์จะต้องมีความเพียรทำหน้าที่โดยไม่เกียจคร้าน เทียบได้กับวิริยบารมี^{๖๐}

ในฐานะที่ทรงเป็นองค์พระประมุขของชาติ พระองค์ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก คือ พระองค์ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูศาสนาทุกศาสนา แต่สำหรับพระพุทธศาสนานั้นนับว่าทรงมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษเพราะทรงเป็นพุทธมามกะคือทรงนับถือพระพุทธศาสนาหรือพูดอย่างภาษาชาวบ้านก็คือทรงเป็น

^{๕๘} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา” *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, หน้า ๕๕.

^{๕๙} อ้างแล้ว.

^{๖๐} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, หน้า ๑๓๙.

ชาวพุทธ ฉะนั้น จึงเท่ากับทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นพระประมุขของชาวพุทธในบ้านเมืองหรือทรงเป็นพระประมุขของพุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์เช่นเดียวกับที่สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นพระประมุขของพุทธบริษัทฝ่ายบรรพชิตในพระราชอาณาจักร เพราะฉะนั้นพระราชกรณียกิจและพระราชจริยาวัตรเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาจึงมีมากทั้งในด้านส่วนพระองค์และในทางหน้าที่ราชการสรุปได้ดังนี้

ในด้านที่เป็นการส่วนพระองค์นั้นก็ทรงปฏิบัติพระองค์ยึดมั่นอยู่ในคุณธรรมของพระพุทธศาสนา มีราชธรรมเป็นต้นดังกล่าว ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาและทรงนำไปปฏิบัติอย่างจริงจังทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการส่วนพระองค์ในโอกาสต่าง ๆ อยู่เป็นนิตย์ ตลอดถึงพระราชทาน พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์บำรุงพระอารามต่างๆและบำรุงพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นจำนวนมากมิได้ขาด พระราชกรณียกิจส่วนพระองค์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่นับว่าสำคัญยิ่งนั้นก็คือการเสด็จออกผนวชเป็นภิกษุเมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๙ และเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารนี้ เป็นเวลา ๑๕ วัน นับว่าได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในฐานะที่ทรงเป็นพุทธมามกะ และทรงเป็นพระประมุขแห่ง พุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์ในพระราชอาณาจักรอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่ง และในฐานะที่ทรงเป็นพระบรมชนกนาถที่เป็นพุทธมามกะก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรส คือสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ในปัจจุบันแสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเจริญพระชนมพรรษาครบที่จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุได้ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผนวชเป็นพระภิกษุเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารนี้เช่นกัน เป็นเวลา ๑๕ วัน เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๑^{๖๑}

ส่วนตบธรรมในแง่ของวิริยะความเพียรนั้นพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ย่อมเป็นเครื่องแสดงออกซึ่งพระวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างดี ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าพระเจ้าแผ่นดินของไทยไม่ว่ายุคสมัยใดล้วนทรงไว้ซึ่งความรักใคร่ในอาณาประชาราษฎร์เสมอด้วยบุตรเช่นกันอันความรู้สึกที่สอดคล้องต้องกันทั้งฝ่ายราษฎรและพระเจ้าแผ่นดินเช่นนี้จึงทำให้บังเกิดความสะดวกในงานปกครองประเทศเป็นอย่างดี สภาพการณ์ต่าง ๆ ที่สูงส่งและมหัศจรรย์ ซึ่งแวดล้อมฐานะแห่งพระมหากษัตริย์ไทยดังกล่าวหาได้เป็นกำแพงกันขวางความสมัครสมานสามัคคีและความรักใคร่กลมเกลียวร่วมมือร่วมใจกันสร้างชาติให้มั่นคงไม่ยิ่งไปกว่านั้นพระมหากษัตริย์ไทยกลับทรงพระกรุณามหาธิคุณต่อประชาชนในการที่มีได้ทรงคิดจะรวบรวมอำนาจอันเป็นสิทธิโดยชอบธรรมไว้แต่เพียงพระองค์เดียว

ในเรื่องการใช้ตบะในการบำเพ็ญนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ (รัชกาลที่ ๙) ทรงบำเพ็ญเพียรเจริญธรรมเป็นประจำเพื่อเดินทางไปสู่พรหมโลกตามแนวทางการปฏิบัติทฤษฎีต่าง ๆ ของพระอาจารย์หลายสำนักเพื่อสำเร็จสมบัติ^{๖๒} เพื่อปฏิบัติพระองค์เองเดินทางได้อยู่ถูกต้องในการดำรงชีพในขณะที่ยังมีพระชนม์ชีพอยู่ ดังเช่นพระกรุณามหาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ ผู้ทรงทำการปฏิวัติเปลี่ยนระบบการปกครองและบริหารประเทศให้ทันสมัยอย่างชนิดที่เรียกว่ากลับหน้ามือเป็นหลังมือทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์สุขและความเจริญรุ่งเรืองของชาติเป็นประการ

^{๖๑} นวลวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานินพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, หน้า ๖๔ - ๖๕.

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน ธนิต อยู่โพธิ์, *ทฤษฎีว่าด้วยการปฏิบัติเพื่อเดินทางไปพรหมโลก*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), บทคัดย่อ.

สำคัญ ทั้งที่ทรงตระหนักในฐานะและพระราชอำนาจอันสูงส่งของพระองค์ซึ่งอยู่เหนือประชาชนทั้งปวง ดังพระบรมราชาธิบายที่ทรงแถลงให้บรรดาข้าราชการในสมัยนั้นได้ประจักษ์

๓) ทรงบำเพ็ญอวิโรชนธรรม อวิโรชนะ หมายถึง การไม่ทำผิดจากทำนองคลองธรรม พระมหากษัตริย์ทรงตั้งอยู่ในชัตติยราชประเพณีไม่คลาดจากความยุติธรรม อุปถัมภ์ยกย่องคนที่ควรยกย่อง ลงโทษคนที่กระทำความผิดไม่กระทำการใดด้วยอคติ ๔ ประการ^{๖๓}

ทองตอ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ได้กล่าวถึงคุณธรรมข้อนี้ในพระราชจรรยาวัตรในเรื่องทศพิธราชธรรม ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ ว่า

กรณีตัวอย่างที่เกิดขึ้นในประเทศไทยคือเมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๑๖ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยได้เป็นผู้นำประชาชนดำเนินการประท้วงรัฐบาลในสมัยนั้น เรียกร้องให้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญจนถึงขั้นเกิดการจลาจลเผาที่ทำการรัฐบาล เช่นสำนักงานสลากกินแบ่งสำนักงานคณะกรรมการปราบปรามการทุจริตและหลักเล็งภัยอาชีพอากร และกองบัญชาการตำรวจนครบาล ผ่านฟ้า รัฐบาลได้นำทหารเข้ามาปราบปรามจลาจล มีผู้คนล้มตายหลายคน และกำลังขยายเป็นเหตุใหญ่ถึงเลือดนองท่วมแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้พระบารมีพระเมตตา พระปรีชาญาณ และความจงรักภักดีของประชาชนที่มีต่อพระองค์ทรงแก้ไขสถานการณ์เลวร้ายนั้นให้ดีขึ้น โดยทรงปรากฏพระวรกายทางวิทยุโทรทัศน์ พระราชทานพระราชดำรัสเตือนสติและปลอบโยนแก่ทุกฝ่ายดังตอนหนึ่งว่า”ขอให้ทุกฝ่ายทุกคนจงระงับเหตุแห่งความรุนแรง ด้วยการตั้งสติยับยั้ง เพื่อให้ชาติบ้านเมืองคืนสู่สภาพปกติโดยเร็ว”

นอกจากนี้ยังได้ทรงปรามฝ่ายรัฐบาลมิให้ทำร้ายประชาชนของพระองค์ว่าขอให้ทางฝ่ายรัฐบาลอย่าได้ทำร้ายแก่นักเรียน นิสิต นักศึกษา ประชาชน เป็นอันขาดไม่ว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลจะถูกยั่วโทษะอย่างไร และถึงแม้จะมีการทำร้ายตำรวจทหารก่อนด้วยมีด ไม้หรือแม้แต่ระเบิดขูดก็ขออย่าได้ทำร้ายตอบ เมื่อเกิดปะทะกันขึ้น ประชาชนหมดที่พึ่ง ก็พากันกรูเข้าไปในสวนจิตรลดาอันเป็นที่ตั้งของพระตำหนักที่ประทับ เพื่อขอพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมเป็นที่พึ่งสุดท้ายมีพระบรมราชโองการให้ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ทุกคน ถอดกระสุนปืนเก็บให้หมด และทรงต้อนรับประชาชนเหล่านั้นให้หน่วยแพทย์หลวงรักษาพยาบาลผู้ได้รับบาดเจ็บ ในครั้งนั้นประวัติศาสตร์ได้จารึกพระปรีชาญาณและพระบารมีไว้ตลอดไปว่า หากปราศจากพระมหากษัตริย์เสียแล้ว ไม่มีผู้ใดจะพยากรณ์ได้ว่าประเทศไทยจะรอดตลอดมาจนบัดนี้หรือไม่ นอกจากนั้นจะเห็นได้ว่าเมื่อทรงเข้าแก้ไขวิกฤตการณ์ของชาติเรียบร้อยแล้วก็ทรงคืนเข้าสู่พระราชฐานะเดิม คือทรงอยู่เหนือการเมือง และทรงเป็นกลางทางการเมืองอีกวาระหนึ่ง โดยทรงมอบภาระให้รัฐบาลเป็นผู้บริหารบ้านเมืองต่อไป^{๖๔}

การปฏิบัติไม่ให้ผิดปฏิบัติตรงก็ชื่อว่า อวิโรชนะ การตั้งตัวและตั้งใจให้เป็นกลางไม่หวั่นไหวไม่สะทกสะท้านด้วยอคติความลำเอียงด้วยความโกรธความหลง รวมทั้งอามิสเครื่องล่อใจทั้งปวง อันเป็นต้นเหตุใหญ่ที่มักทำให้บุคคลเสียความเป็นกลางและเสียคน ถ้าควบคุมรักษาใจให้หนัก

^{๖๓} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๔๐.

^{๖๔} ทองตอ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, ทศพิธราชธรรมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ เมติคัลมีเดีย, ๒๕๒๙), หน้า ๘๖ - ๘๗.

แน่นเป็นกลางได้สำเร็จ ความคิดพิจารณาที่จะกระจ่างชัด จะวินิจฉัยตัดสินกรณีต่าง ๆ ก็สามารถกระทำได้ตรงไปตรงมาตามเป็นจริงอย่างกล้าหาญ มั่นใจและภาคภูมิใจ ความใส่ใจให้พร้อมตั้งนี้เป็นรากฐานรองรับประคับประคองพร้อมทั้งส่งเสริมให้สามารถปฏิบัติภารกิจทุกอย่างได้อย่างราบรื่นจนบรรลุความสำเร็จความเจริญในราชการในที่สุด^{๖๕}

๔.๒.๒.๓ การพัฒนาชีวิตด้านจิตด้วยวิริยบารมี

การพัฒนาชีวิตด้านจิตด้วยวิริยบารมีเป็นเหตุการณ์เมื่อพระมหาชนกทรงดำริว่าเมื่อพระองค์ไต่ตรองเห็นธรรมนิยมแห่งโลก และผลของความเพียรขณะนั้น ถึงจะมองไม่เห็นฝั่ง พระองค์ก็ต้องพยายามว่ายต่อ เมื่อได้เพียรพยายามแล้วถึงจะตายก็ชื่อว่าตายอย่างไม่เป็นหนี้ใคร ไม่มีข้อผิดพลาดให้ใครติเตียนได้ ไม่ว่าในหมู่ญาติ หมู่เทวดา หรือว่าพระพรหมทั้งหลาย เมื่อทำหน้าที่ของลูกผู้ชายแล้วไม่ต้องเดือดร้อนใจภายหลัง ดังปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิบาตชาดก ว่า “บุคคลผู้ทำหน้าที่ของลูกผู้ชายอยู่ จะไม่ถูกหมู่ญาติ เทวดา และพรหมทั้งหลายนินทา ทั้งจะไม่เดือดร้อนในภายหลัง”^{๖๖}

พระมหาชนกได้ปฏิบัติจิตตภาวนา (พัฒนาจิตใจ) เป็นการพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคง มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสติ มีสมาธิ เจริญงอกงามด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตากรุณาและสดชื่นเบิกบาน ผ่องใส มีความสุข จิตตภาวนานี้เป็นการพัฒนาที่มโนทวารซึ่งเป็นจุดรวมที่บรรจบของทวาร ซึ่งเป็นที่ทำงานของภาวนา คือ กายภาวนาและศีลภาวนา ซึ่งกายภาวนานี้เป็นการพัฒนาการด้วยการใช้การสัมผัส และศีลภาวนาเป็นการสัมผัสด้วยการใช้กรรมทวารก็คือกายกรรม วจีกรรมและมโนกรรม

การพัฒนาชีวิตของพระมหาชนกด้านจิตด้วยวิริยบารมีนั้น พระองค์ที่บำเพ็ญด้วยการอธิษฐานธรรม ๔ ประการ ได้แก่ ปัญญา (ความรู้ หรือการหยั่งรู้) สัจจะ (ความจริง) จาคะ (การเสียสละ) และอุปสมะ (ความสงบใจ)^{๖๗}

๑) ปัญญา คือ ความรู้ชัด หยั่งรู้ในเหตุผล เข้าใจในสภาวะความจริงของสิ่งทั้งหลาย ความรู้เข้าใจอย่างชัดเจนในสิ่งดีชั่ว คุณและโทษ มีประโยชน์และไม่ไม่มีประโยชน์อย่างไร และยังรู้อีกด้วยว่าจะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการให้บรรลุผลลวงพ้นจากปัญหานั้นอย่างไร ปัญญาในที่หมายถึง ปัญญาในข้อ ๔ ในบามิ ๑๐ ปัญญาสามารถเกิดขึ้นได้ ๓ วิธีด้วยกัน ดังนี้

(๑) ปัญญาที่เกิดจากการสดับตรับฟังปัญญาที่เกิดจากการเล่าเรียน ปัญญาเป็นปัญญาปัญญาจากปรโตโฆสะ เรียกว่า สุตมยปัญญา

(๒) ปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา เป็นปัญญาที่เกิดจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง เรียกว่า จินตามยปัญญา

^{๖๕} ทรงวิทย์ แก้วศรี, **บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๕.

^{๖๖} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๖/๒๐๓.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๔๘๔.

(๓) ปัญหาที่เกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญภาวนาจนเกิดญาณอันที่เกิดขึ้นได้จาก ผู้ที่อาศัย จินตามนยปัญญาหรือทั้งสุตตมยปัญญาและจิตตามยปัญญา ชะมักเข้มนมนสิการในสภาวะธรรม ทั้งหลาย เรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๖๘}

ปัญญาที่ได้เล่าเรียนมาตั้งแต่เยาว์วัย หรือจากการเรียนรู้ในปัจจุบัน หรือจากประสบการณ์ ในฐานะต่าง ๆ เราก็สามารถนำมาใช้ในการพัฒนาชีวิตได้เช่นกัน เช่น ใช้ในการแก้ปัญหาเมื่อเกิด สถานการณ์วิกฤตและหรือคับขันได้เฉพาะหน้าได้ เป็นต้น

๒) สัจจะ คือ ความจริง ความจริงใจ^{๖๙} ความซื่อสัตย์ ความจริงใจ ความมีสติซื่อตรง คือ ความมีจิตใจตรงไม่คึกคด ไม่คิดโกหกหลอกลวง รักษาคำมั่นสัญญา และมั่นคง^{๗๐} ผู้มีสัจจะจึงเป็นผู้ทำให้เกิดความไว้วางใจ ให้มีความบริสุทธิ์ใจต่อกันและรักษาสันติภาพ รักษาไมตรี และรักษาความสามัคคีกัน ไว้ได้^{๗๑} ความจริงทำให้เกิดความตั้งมั่นในความจริงที่รู้ด้วยปัญญา และเป็นความจริงที่เกิดขึ้นจากทาง วาจาจนถึงปรารถนาสัจจะ ตัวอย่างที่เห็นได้เช่นการที่พระมหาชนกมีความหวังอยู่รำไป แล้วตั้งใจในการ บำเพ็ญเพียรจนกว่าจะสำเร็จดังที่หวังไว้จัดเป็นสัจจะ คือ ความจริงใจในการทำงาน ดังข้อความที่ปรากฏ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิเทศชาดกว่า

บุรุษผู้เป็นบัณฑิตพึงหวังรำไปไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองได้เป็นพระราชาตามที่ตน
ปรารถนา บุรุษผู้เป็นบัณฑิตพึงหวังรำไปไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองถูกอุ้มจากน้ำขึ้นบกแล้ว บุรุษ
ผู้เป็นบัณฑิตพึงพยายามรำไปไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองได้เป็นพระราชาตามที่ตนปรารถนา
บุรุษผู้เป็นบัณฑิตพึงพยายามรำไป ไม่พึงเบื่อหน่ายเราเห็นตนเองถูกอุ้มจากน้ำขึ้นบกแล้ว^{๗๒}

๓) จาคะ คือ ความสละ สละสิ่งอันเคยชิน ข้อที่เคยยึดถือไว้และสิ่งทั้งหลายอันผิดพลาดจากความ
ความจริงเสียได้ เริ่มแต่สละอามิสจนถึงสละกิเลส^{๗๓} จาคะยังเป็นการเสียสละสิ่งของและความสุขส่วนตัว
เพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น และหมายรวมถึงการสละทั้งกิเลส ละความโลภ ความเห็นแก่ตัว ความตระหนี่
ความใจแคบ และการเลิกละนิสัย ตลอดถึงความประพฤติน่าเกลียดที่ทำให้เกิดความเสียหาย ก่อให้เกิด
ความบาดหมางทะเลาะเบาะแว้งกัน จาคะเป็นคุณธรรมที่เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติมองเห็นและ เอื้ออาทรต่อ
ความทุกข์ยากและความต้องการของคนอื่น นำให้เป็นคนไม่คับแคบ ไม่เห็นแก่ตัวแล้วให้ความช่วยเหลือ
เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ด้วยความเห็นอกเห็นใจ เป็นคนชอบให้ ชอบแบ่งปันคิดถึงคนอื่นมากกว่าตัวเอง ดังเช่นที่
พระมหาชนกได้ทรงเสียสละทรัพย์สิน พระมเหสีและสนมแล้วออกบวช^{๗๔} เป็นต้น

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๑ – ๒๓๒.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๒.

^{๗๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๖๘.

^{๗๑} อ่างแล้ว.

^{๗๒} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๓ - ๑๓๖/๒๐๕.

^{๗๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, หน้า ๑๕๗.

^{๗๔} คุรยละเอียดใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๕/๒๐๗.

๔) อุปสมะ คือ ความสงบ ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองวุ่นวายอันเกิดจากกิเลสทั้งหลาย แล้วทำจิตใจให้สงบ^{๗๕} หรือความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความสงบ การทำใจให้สงบ สภาวะอันเป็นที่สงบ คือ นิพพาน^{๗๖}

จากเหตุการณ์เมื่อพระมหาชนกทรงดำริว่า เมื่อพระองค์ไตร่ตรองเห็นธรรมนิยมแห่งโลก และผลของความเพียร ฉะนั้น ถึงจะมองไม่เห็นฝั่งพระองค์ก็ต้องพยายามว่ายน้ำต่อ เมื่อได้เพียรพยายามแล้ว ถึงจะตายก็ชื่อว่าตายอย่างไม่เป็นหนี้ใครไม่มีข้อติดค้างให้ใครติเตียนได้ ไม่ว่าในหมู่ญาติ หมู่เทวดาหรือว่าพระพรหมทั้งหลาย เมื่อทำหน้าที่ของลูกผู้ชายแล้ว ไม่ต้องเดือดร้อนใจภายหลังถือว่าเป็นการพัฒนาชีวิตด้านจิตด้วยวิริยบารมี และอีกเรื่องหนึ่งของพระมหาชนกคือเมื่อครั้งพระมหาชนกทรงครองราชย์สมบัติด้วยทศพิธราชธรรม ทรงสร้างความสำเร็จมั่นคงและประชาชนก็อยู่เย็นเป็นสุข ต่อมาทรงถือเพศบรรพชา เสด็จลงจากปราสาท แม้พระมเหสีจะทูลอ่อนวอนและยกเรื่องมาอ้างว่าไฟไหม้ปราสาทพระราชวังบ้าง โจรบุกปล้นบ้าง ก็ไม่ยอมเสด็จกลับทรงมุ่งมั่นพระทัยในการออกเนกขัมมะ

แรงบันดาลใจสำคัญที่ทำให้พระมหาชนกทรงมองเห็นโลกที่ถูกกิเลสครอบงำ คือ การได้เห็นต้นมะม่วงที่กำลังมีผลอยู่ภายนอกกำแพงถูกพวกมนุษย์ผู้ที่ต้องการผลพาดกระจัดกระจายย่อยยับ ส่วนมะม่วงอีกต้นหนึ่งที่ไม่มีผลกลับมีสีเขียวข่มุน่าพอใจ ไม่ถูกทำลาย ทรงถือเอาต้นมะม่วงที่มีผล และไม่มีผลทั้ง ๒ ต้นนั้นเป็นครูสอนตน ทรงพิจารณาว่าศัตรูทั้งหลายจักกำจัดแม้พวกเรา ผู้เป็นอิสระผู้มีเสี้ยนหนามมาก เหมือนต้นมะม่วงที่มีผลถูกมนุษย์ทั้งหลายเบียดเบียนแล้ว เสือเหลืองถูกฆ่าเพราะหนัง ช้างถูกฆ่าเพราะงาคนมีทรัพย์ถูกฆ่าเพราะทรัพย์ใครเล่าจักฆ่าคนที่ไม่มีที่อยู่ (สมณะ) ที่ไม่มี ความคุ้นเคย ทรงเห็นว่า การบรรพชาหรือเนกขัมมะเป็นทางที่ปลอดภัย ไม่ประมาทจึงเสด็จออกผนวช ต่อมาทรงบำเพ็ญฌานให้เกิดขึ้นและเมื่อดับขันธ แล้วก็ได้ไปสู่พรหมโลกถือว่าเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าเป็นการพัฒนาจิตเพื่อสร้างบารมีได้อย่างดี

การบำเพ็ญบารมีด้วยเนกขัมมบารมี เป็นการสร้างบารมีประการหนึ่งที่สูงขึ้นกว่าการให้ทานและการรักษาศีล พระมหาชนกได้เสด็จออกบรรพชาเพราะพระองค์เกิดความสังเวชในความมีประโยชน์ของต้นมะม่วง ๒ ต้นในอุทยาน โดยพระองค์ทรงเปรียบไว้ว่า

ต้นมะม่วงที่ยังดีอยู่ มีใบหนาแน่นเป็นเพราะไม่มีดอกไม้ออกผล ส่วนต้นมะม่วงที่ย่อยยับไปนี้ เป็นเพราะให้ดอกไม้ออกผลนั่นเอง ราชสมบัติก็เปรียบเหมือนกับต้นไม้ไม่มีผล จะถูกทำลายลงเมื่อใด ก็ได้ แม้ไม่ถูกทำลายก็ก่อให้เกิดความกังวลในการรักษาภัยย่อมเกิดแก่ผู้มีความกังวล ส่วนการบวชเปรียบเหมือนต้นมะม่วงไร้ผลที่ใคร ๆ ไม่สนใจ ไม่มีใครอยากได้ จึงไม่ถูกทำลาย นอกจากจะไม่ถูกทำลายแล้ว ก็ยังไม่สร้างความกังวลให้ ภัยย่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ความกังวล ฉะนั้น เราจะไม่เหมือนต้นไม้ไม่มีผล แต่จะทำตนเป็นเหมือนต้นไม้ไร้ผล เราจะสละราชสมบัติออกบรรพชา^{๗๗}

^{๗๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์, หน้า ๑๔๙.

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๖๗.

^{๗๗} คุรยละเอียดใน สถาบันบัณฑิตธรรม, พระมหาชนก, หน้า ๒๓๖ - ๒๓๗.

จากการพิจารณาของพระมหากษัตริย์พระองค์ทรงมองเห็นว่าโลกนี้ถูกกิเลสครอบงำอยู่ พระองค์ทรงพิจารณาว่าศัตรูทั้งหลายจักกำจัดแม้พวกเราผู้เป็นอิสระ ผู้มีเสียหนามมาก เหมือนต้นมะม่วงที่มีผลถูกมนุษย์ทั้งหลายเบียดเบียนแล้ว เสื่อเหลืองถูกฆ่าเพราะหนัง ช้างถูกฆ่าเพราะงาคนมีทรัพย์ถูกฆ่าเพราะทรัพย์ใครเล่าจักฆ่าคนที่ไม่มีที่อยู่ (สมณะ) ที่ไม่มีความคุ้นเคยทรงเห็นว่าการบรรพชาหรือเนกขัมมะเป็นทางที่ปลอดภัย ไม่ประมาทจึงเสด็จออกผนวช ต่อมาทรงบำเพ็ญฌานให้เกิดขึ้นและเมื่อดับขันธแล้วก็ได้ไปสู่พรหมโลก การบำเพ็ญวิริยบารมีในการออกบรรพชาของพระมหากษัตริย์จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงอานิสงส์ของเนกขัมมะด้วยวิริยะปรมัตถบารมี

ในเรื่องการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีนี้ มีเรื่องเล่าที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่พอจะสนับสนุนการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีเพื่อยกเป็นตัวอย่างได้จากเรื่องพระจริยาของพระเจ้าเอกราช โดยมีเรื่องเล่าว่า

ในกาลครั้งหนึ่งมีพระราชาปรากฏนามว่า เอกราช ครั้งนั้นเราอธิษฐานศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งปกครองแผ่นดินใหญ่ สมทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ประพฤติโดยไม่มีเศษ สงเคราะห์มหาชนด้วย สังคหวัตถุ ๔ ประการ^{๗๘} เมื่อเราเป็นผู้ไม่ประมาทประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์โลกหน้าด้วย อาการอย่างนี้พระเจ้าโกศลพระนามว่า ทัพพเสน มาซึ่งเอานครของเราไป ทรงทำข้าราชการชาวนิคมพร้อมด้วยทหาร ชาวนบพทให้อยู่ในเงื้อมพระหัตถ์หมดแล้ว ตรัสสั่งให้ฝังเราเสียในหลุม เราเห็นหมู่อำมาตย์ที่แย่งชิงสมบัติที่มั่งคั่งภายในนครเราไป เหมือนบุตรที่รักบุคคลมีเมตตาเสมอเราไม่มี นี่เป็นเมตตาบารมีของเรา ฉะนั้นแล^{๗๙}

จากความเพียรในเนกขัมมบารมีของพระมหากษัตริย์นั้นมีความเกี่ยวข้องกับความเพียร (ตป) ในข้อที่ ๖ ของทศพิธราชธรรม เพราะการออกบวชหรือออกบรรพชาถือว่าเป็นการบำเพ็ญเนกขัมมบารมี และเป็นเส้นแบ่งแยกระหว่างแนวคิดของการดำเนินชีวิตแบบโลกียะกับแนวคิดของการดำเนินชีวิตแบบโลกุตระในคำสอนของพระพุทธศาสนา สำหรับบุคคลทั่วไปหากมีอุปนิสัยยังไม่กล้าแข็งนัก พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงอนุบุพพิกาให้มีความสอดคล้องกับแนวคิดของคนในสังคมยุคนั้น ได้แก่ ทานกถา (พรรณนาทาน) สีลกถา (พรรณนาศีล) สัคคกถา (พรรณนาสวรรค์คือความสุขที่พึงพร้อมด้วยกาม) กามาทีนวกถา (พรรณนาโทษของกาม) และเนกขัมมานิสังสกถา (พรรณนาอานิสงส์แห่งการออกจากกาม)^{๘๐} พระมหากษัตริย์ชาดกทรงถือประโยชน์ของการออกบวชว่าเป็นการบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น เรียกว่า อุภยัตถ หรืออุภยัตถประโยชน์^{๘๑}

ในเรื่องเนกขัมมบารมีนี้ ถือว่าเป็นการออกจากด้วยความติดข้องในกาม เพราะถึงแม้ว่าจะให้ทานแล้ว แต่ก็ยังมีการติดข้องในสิ่งต่าง ๆ แล้วถึงแม้ว่าจะมีศีล มีการละเว้นทุจริต ไม่ทำให้กายวาจาของตนเองทำให้อื่นเดือดร้อน แต่ก็ยังติดข้องอยู่ในสิ่งต่างๆ เพราะฉะนั้นก็จะเห็นได้ว่า ถ้าไม่เห็นโทษว่ามีความติดข้องมาก โดยที่ทานและศีลก็ไม่สามารถจะทำความติดข้องนั้นหมดไป ก็

^{๗๘} สังคหวัตถุ ๔ ประการ คือ (๑) ทาน (๒) เปยยวัชชะ (๓) อัถถจริยา (๔) สมานัตตา, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๔๑๒.

^{๗๙} ขุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๑๑๔ - ๑๑๘/๗๗๓ - ๗๗๔.

^{๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๔๙๑.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๒.

จะมีการเพียรพยายามที่จะค่อย ๆ ละ ค่อย ๆ คลาย จากการติดข้องในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโณภูฏัพพะในธรรมอื่น ๆ ทั้งหลาย เช่น ในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ตามกำลังที่จะเป็นไปได้ ก็จะเป็นไปได้ทีละเล็กทีละน้อย ไม่ใช่ใครสามารถจะหมดความติดข้องในทุกสิ่งทุกอย่างได้โดยรวดเร็ว ถึงแม้ว่าจะออกจากเรือนเป็นบรรพชิต ซึ่งเป็นเนกขัมมะอย่างสูง คือการสละอาคารบ้านเรือน แต่ถ้าปัญญาไม่ได้อบรมพอและบารมีทั้งหลายไม่อบรมพอ ก็ไม่สามารถที่จะคลาย ความติดข้องได้ ซึ่งความติดข้องกันมานานแสนนาน กว่าที่จะละได้ก็ต้องใช้เวลาที่นานมาก ในการจะละความติดข้องได้ เพราะว่าผู้ที่จะละความติดข้อง ในทุกสิ่งทุกอย่าง ในภพ ในชาติ ในการเกิด ต้องเป็นผู้ที่เห็นโทษของความติดข้องในรูปที่กำลังปรากฏทางตา ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโณภูฏัพพะ ซึ่งเป็นเช่นนี้มาตลอดทุกภพทุกชาติ ติดข้องอยู่ตลอดถ้าไม่มีปัญญาหรือบารมีที่ได้อบรมมาจริง ๆ ก็เป็นไปไม่ได้เลยที่จะละความติดข้องได้

ถ้าตราบไต่ยังไม่มีความรู้สึกรู้ว่า ความติดข้องในภพ ในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในโณภูฏัพพะ ในทุกสิ่งทุกอย่าง เหมือนกับคนที่อยู่ในที่คุมขัง ซึ่งไม่มีทางที่จะออกไปจากความติดข้องในสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้เลยก็จะไม่มีการพากเพียรที่จะอบรมบารมีที่จะออกจากสังสารวัฏฏ์ได้ เพราะฉะนั้นก็เป็นเรื่องละเอียด เป็นเรื่องใหญ่ที่พุทธศาสนิกชนต้องฟัง แล้วใคร่ครวญพิจารณาด้วยความละเอียดจริง ๆ

ตัวอย่างเช่นการออกบวชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ รัชกาลที่ ๙ มีปีพุทธศักราช ๒๔๙๙ พระองค์ออกบวชนั้นพระองค์ทรงเจริญธรรมด้วยการเจริญกรรมฐานกับสมเด็จพระสังฆราชตลอดมา อีกตัวอย่างหนึ่งคือการที่สมเด็จพระบรมราชาชนนีทรงเจริญกรรมฐาน (วิปัสสนากรรมฐาน) กับพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙)^{๘๒} ถือว่าพระองค์ท่านทั้งสองพระองค์ทรงเป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่พสกนิกรและประชาชนทั่ว ๆ พึงควรที่จะต้องปฏิบัติเพื่อเพียรเผาผลาญ ทำลายและกำจัดกิเลสที่อยู่ในตัวของตนเอง

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ทรงบำเพ็ญ อวิหิงสา คือพระองค์ทรงไม่เบียดเบียนผู้อื่น ทรงใช้พรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ในการแสดงออกปกครองพสกนิกรของพระองค์ ทำให้พสกนิกรอยู่อย่างเปี่ยมล้นในพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๙)^{๘๓} พระองค์ทรงใช้หลักธรรม เช่น ขันติ ทรงอดทนต่อความยากลำบากต่าง ๆ นานา^{๘๔} อวิโรธนะ การไม่ทำผิดจากทำนองคลองธรรม^{๘๕}

คุณสมบัติของจิตแม้ที่สุตประณีตก็ยังติดอยู่กับจิต ยังอยู่ในข้างของความรู้สึก เมื่อขาดปัญญา ไม่รู้ความจริง จิตจะเก่งก็มีคุณสมบัติอื่นแค่นั้น ก็อยู่แค่ระดับรู้สึก ชีวิตของตัวและโลกที่ตัวอยู่อาศัย เป็นไปต่าง ๆ ถ้าถูกใจ ก็ชอบใจ เป็นสุข ถ้าไม่ถูกใจ ก็ไม่ชอบใจ เป็นทุกข์ แล้วแต่มันขึ้นต่อมัน แต่พอมมีปัญหา รู้จักตัวเอง รู้จักโลก เข้าถึงความจริงของมันแล้ว ก็ปฏิบัติจัดการโลกและชีวิตได้ จัดปรับแก้

^{๘๒} ธรรมสภา, **ชีวประวัติ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙)**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯนคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๑), หน้า ๕.

^{๘๓} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, หน้า ๗๑.

^{๘๔} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๑๓๘.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

ไชววงจิตของตัวให้เข้าที่ถูกต้องทาง กระทั่งเป็นอิสระได้ จึงเป็นแนวทางที่ทำให้เกิดการพัฒนาด้านจิตเพื่อให้เกิดวิริยบารมี

ผู้วิจัยขอนำตัวอย่างของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ฯ รัชกาลที่ ๙ มาเป็นตัวอย่างเพิ่มเติมเกี่ยวกับวิริยบารมีด้านจิตตภาวนา ดังนี้

๑) ทรงบำเพ็ญอวิหิงสาธรรม อวิหิงสา หมายถึง ความไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีพรหม-วิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นเครื่องแสดงออก ซึ่งมีอยู่อย่างเปี่ยมล้นในพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชการลที่ ๙) อวิหิงสาก็จะไขควบคู่กับคำว่าวิตก จึงมักใช้คำว่า “อวิหิงสาวิตก” ที่แปลว่า ความตรึงตรึงในทางไม่เบียดเบียน ความตรึงด้วยอำนาจกรุณา ไม่คิดทำความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น คิดแต่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากทุกข์^{๘๖}

ในพระบรมราโชวาทที่พระราชทานแก่ผู้พิพากษาทรงเน้นให้เห็นถึงความยุติธรรม ซึ่งเป็นเหตุให้คนไม่ต้องเบียดเบียนกัน ดังพระราชดำรัสในโอกาสที่นายภิญโญ ธรนิตี ประธานศาลฎีกา นำผู้พิพากษาเข้าเฝ้าฯ ถวายสัตย์ปฏิญาณก่อนเข้ารับหน้าที่ครั้งแรก ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน เมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม ๒๕๒๘ ความตอนหนึ่งว่า

งานของผู้พิพากษานั้นเป็นงานที่ยากลำบากและซับซ้อน ไม่ได้เป็นงานที่เฉพาะต้องรู้จักจิตใจของคนและรู้จักชีวิตของคน ซึ่งถ้ามาพิจารณาว่าทำไมต้องมีผู้พิพากษา ทำไมจึงต้องมีกระบวนการยุติธรรมก็เพราะว่ามีการเบียดเบียน ซึ่งไม่มีใครชอบเบียดเบียนกัน แต่ก็อดไม่ได้ที่จะเบียดเบียนกัน เพราะมีความต้องการที่จะเอาเปรียบกันบ้าง มีความต้องการที่จะตามใจตนเองบ้าง ซึ่งเป็นธรรมดาซึ่งมีอยู่ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง งานของผู้พิพากษานี้ก็เป็นการทำหรือเป็นการบรรเทาความเดือดร้อนที่มีข้อพิพาทต่างๆมีเบียดเบียนต่าง ๆ ด้วยการให้ปรองดองกันบ้าง ปรามกันบ้าง หน้าที่ปราบปรามเป็นหน้าที่ของตำรวจแต่หน้าที่จะให้ความยุติธรรมเป็นหน้าที่ของผู้พิพากษา หน้าที่นี้ยากเพราะว่าความเดือดร้อนความยุ่งยากที่เกิดขึ้นมา ก็เกิดมาจากอคติของผู้อื่นนั่นเอง ฉะนั้นที่ผู้พิพากษาจะต้องมีความบริสุทธิ์ใจอย่างแท้จริง และความปราศจากอคตินั้น ก็เพราะว่าเราจะต้องมีหน้าที่ไปดับอคติดับความไม่บริสุทธิ์นั้นเอง ถ้าเราไม่ตั้งมั่นอยู่ในความไม่บริสุทธิ์ใจไม่ตั้งอยู่ในความปราศจากอคตินั้นก็จะดับไม่ได้ ไม่มีทาง^{๘๗}

การที่จะประกอบกิจใด ๆ ให้เจริญเป็นผลดีนั้นย่อมต้องอาศัยความอดุสาหะพากเพียรและความซื่อสัตย์สุจริตเป็นรากฐานสำคัญประกอบกับจะต้องเป็นผู้มีจิตใจเมตตากรุณาไม่เบียดเบียนผู้อื่นและพร้อมที่จะบำเพ็ญประโยชน์ให้เกิดแก่ส่วนรวมตามโอกาสอีกด้วย ถ้าปฏิบัติได้ดังนี้การงานของท่านก็จะสำเร็จตามความปรารถนาทุกประการ

ความไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกันนั้นเกิดเฉพาะความอบรมนี้ได้รับจากพระศาสนาซึ่งหมายถึงความไม่เบียดเบียนกันระหว่างศาสนาด้วยรักกัน ด้วยไมตรีและด้วยความจริงใจฉันมิตรแก่กัน คุณธรรมอันแสดงถึงความไม่เบียดเบียนกัน แต่ให้รักใคร่ปรองดองกัน ได้แก่ ความสามัคคี สามัคคีธรรม

^{๘๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๙ - ๕๒๐.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

นี้เป็นกำลังสำคัญที่ทำให้เรามีแต่ความสุข ทั้งนี้เพราะพระองค์เป็นที่ยึดเหนี่ยวและทุกคนเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทในคุณธรรมข้อนี้

ลักษณะพิเศษของพระเจ้าแผ่นดินไทย คือทรงตั้งอยู่ในฐานะบิดากับบุตรระหว่างพระองค์กับราษฎร ทรงทำหน้าที่อนุศาสน์ คือทรงสั่งสอนราษฎรให้ตั้งอยู่ในคุณธรรมตั้งบิดาสอนบุตรและครูอาจารย์สอนศิษย์ คือ เมตตา ฉะนั้นพระราชจริยาวัตรข้อนี้ปรากฏอย่างเด่นชัดในพระเจ้าแผ่นดินไทยเท่านั้น ซึ่งประวัติศาสตร์ก็ได้จารึกไว้ว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยแต่โบราณโปรดให้ชวนกระดิ่งไว้ที่ประตูพระราชวัง เพื่อให้ราษฎรผู้มีทุกข์ร้อน หรือได้รับความไม่เป็นธรรมมาสั่งกระดิ่งร้องทุกข์ต่อพระเจ้าแผ่นดินด้วยตัวเองได้ แม้แต่ในปัจจุบันนี้ ผู้มีความเดือดร้อนก็สามารถจะทูลเกล้าฯ ถวายฎีการ้องทุกข์ได้ทุกโอกาสในบางกรณีที่ศาลชั้นต้น ศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาตัดสินไปแล้ว ผู้ต้องโทษก็ยังมิสิทธิทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาได้ ทั้งนี้ก็ด้วยพระบารมีแห่งเมตตาธรรมและอวิหิงสาธรรมนั่นเอง^{๘๘}

๒) ทรงบำเพ็ญขันติธรรม ขันติ หมายความว่า กิริยาที่อดทนต่อโลภะ โทสะ โมหะ ไม่แสดงกิริยาวาจาอันชั่วร้ายตามอำนาจโลภะ โทสะ โมหะ และอดทนต่อทุกขเวทนา อดทนต่อถ้อยคำที่มีผู้กล่าวชั่วไม่เป็นที่ชอบใจ พระมหากษัตริย์จะต้องมีพระราชหฤทัยกล้าหาญ สามารถรักษาพระราชหฤทัยและพระอาการทางกาย วาจา ให้สงบเรียบร้อย จึงจะปกครองอาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เป็นสุขได้^{๘๙}

ความอดทนทางกาย วาจา และใจ ในทางกายนั้นเห็นได้ง่าย เช่น ความอดทนต่อหน้าทีการงานและอดทนต่อความเหนื่อยยากในทางพระพุทธศาสนา ท่านถือว่าขันติเป็นธรรมอย่างยอดเยี่ยม การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรานั้น ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทั้งปวงได้สำเร็จ ไม่หวาดหวั่นต่อความเหนื่อยยากก็ด้วยอาศัยขันติธรรมนี้เป็นประการหลัก

ตัวอย่างเช่นในการอภิปรายเรื่อง “พระเจ้าอยู่หัวของเรา” ซึ่งจัดโดยสมาคมนักเรียนทุนรัฐบาลไทย สำนักงาน ก.พ. เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๓๐ พลตำรวจเอกวิเศษ เดชกุญชร ได้อภิปรายเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจตอนหนึ่งว่า

ความประทับใจอันหนึ่งที่เกิดขึ้นกับตัวผมเอง นั่นคือความมีพระสติที่มั่นคงในวิกฤตการณ์ในระหว่างที่ผมรับราชการอยู่ใกล้พระยุคลบาทนั้นมีอย่างน้อย ๒ ครั้งที่ผมได้แลเห็นตัวอย่างอันชัดเจนของพระสติที่มั่นคง คือเมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ซึ่งหลายท่านในที่นี้คงจะจำได้ว่าเกิดวิกฤตการณ์ขึ้นในเมืองไทยถึงขนาดที่ว่า รัฐบาลไทยวางลงโดยในรัฐธรรมนูญไม่ได้บัญญัติเอาไว้ว่าจะตั้งรัฐบาลแทนกันโดยวิธีใด ขณะนั้นผู้ที่มีอำนาจวาสนาอยู่ในบ้านเมืองเต็มไปด้วยความหวั่นไหวท้อแท้ตกใจ จนกระทั่งหลายคนรู้สึกว้าวุ่นเมืองไทยกำลังจะถึงที่สุด พระองค์ไม่ได้รู้สึกหวั่นไหวตามคนอื่นไปด้วย เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะที่คนกำลังฆ่ากันอยู่ข้างนอกพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ขณะนั้นทรงคิดอยู่ตลอดเวลาว่าจะทรงแก้ไขปัญหานี้อย่างไร ในครั้งนั้นพระองค์ได้โปรดเกล้าแต่งตั้งให้ ท่านอาจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เพื่อมาแก้ไขปัญหาของบ้านเมืองและมีการเปลี่ยนแปลงของรัฐบาลเท่าที่แล้วมา หรือจะ

^{๘๘} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, หน้า ๗๓.

^{๘๙} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, หน้า ๑๓๘.

มีต่อไปในอนาคต จึงเป็นเรื่องที่คนไทยทนได้แล้วในที่สุดผลก็ปรากฏอย่างที่เราเห็นในปัจจุบันนี้ คือความอยู่รอดของเมืองไทย^{๙๐}

การทรงมีพระขันตคุณแม้ในทางวาจาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๙) ไม่ปรากฏว่าได้เคยทรงแสดงความวิพากษ์วิจารณ์ด้วยวิจิตรกรรมให้ผู้ใดเห็น มีแต่พระราชดำรัสและพระบรม-ราชโองการอันเป็นธรรมที่ทรงอนุสาสน์พสกนิกรของพระองค์ อาจารย์ภาวนาส บุนนาค เคยกล่าวไว้หลายแห่งว่าในหลวงไม่เคยกล่าวร้ายผู้ใดหรือโทษใครไม่เป็น อันนี้ก็ด้วยพระขันตคุณคือความอดกลั้นและสงบระงับวาจา^{๙๑}

๔.๒.๒.๔ การพัฒนาชีวิตด้านปัญญาด้วยวิริยบารมี

การพัฒนาชีวิตด้านปัญญาด้วยวิริยบารมี เป็นเหตุการณ์เมื่อครั้งพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม คือ ธรรมของพระราชราชาหรือกษัตริย์ที่พระเจ้าแผ่นดินร่วมประพบัติ มี ๑๐ อย่าง^{๙๒} คือ

- ๑) ทาน คือ การให้ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือราษฎร
- ๒) ศีล คือ ความประพฤติดีงาม เป็นส่วนรวมกายและวจีหวาร ประกอบแต่งกายสุจริตรักษา กิตติคุณ ให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นทีเคารพนับถือของประชาราษฎร
- ๓) ปริจจาคะ คือ การบริจจาค เสียสละความสุขสำราญ เป็นต้น
- ๔) อาชชวะ คือ ความซื่อตรง เป็นความซื่อตรงทรงสัตย์ไว้มารยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจไม่หลอกลวงประชาชน
- ๕) มัททวะ คือ ความอ่อนโยน เป็นคนมีอัธยาศัยไมเยอหยิ่งหยาบคายกระด้างถือองศ์ มีความงามสง่าเกิดแต่ท่วงกิริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ความรักภักดี แต่มีขาดยำเกรง
- ๖) ตบะ คือ ความทรงเดช เป็นคนที่แผดเผากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำ ย่ำยีจิต ระวังยับยั้งข่มใจได้ ไม่ยอมให้หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความ เป็นอยู่สม่าเสมอ หรืออย่างสามัญ
- ๗) อักโกธะ คือ ความไม่โกรธ ไม่กริ้วกราดลุอำนาจความโกรธ จนเป็นเหตุ ให้วินิจฉัยความ และกระทำการต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจําใจไว้ระงับความเคือง ขุ่น วินิจฉัยความและกระทำการด้วยจิตอันราบเรียบ เป็นต้น
- ๘) อวิหิงสา คือ ความไม่เบียดเบียน ไม่บีบบั่นกดขี่ เช่น เก็บภาษีขูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเริงอำนาจ ขาดความกรุณาหาเหตุเบียดเบียนลงโทษ อาชญาแก่ประชาราษฎร์ผู้ใด เพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง

^{๙๐} วิสิษฐ เดชกุญชร และคณะ, พระเจ้าอยู่หัวของเรา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมดิคัลมีเดีย, ๒๕๓๐), หน้า ๑๑ - ๑๒.

^{๙๑} นवलวรรณ พูนวสุพลฉัตร, “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่องด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์คุณุภีบัณฑิต, หน้า ๗๕.

^{๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๔๐.

๙) ขันติ คือ ความอดทน อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ท้อถอย ถึงจะถูกย่ำถูกเหยียดด้วยคำเสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หมัดกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้งกรณีย์ที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม

๑๐) อวิโรธนะ คือ ความไม่คลาดธรรมดา เป็นการวางองค์ธรรมให้เป็นหลักหนักแน่นในธรรมคองที่ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ร้าย ลากสักการะหรืออิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ ใด ๆ สติมั่นในธรรมทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรมก็ดี นิติธรรม คือระเบียบแบบแผนหลักการปกครองตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามก็ดี ไม่ประพฤतिकเลือนคลาดวิบัติไป

พระมหาชนกก็ทรงมองเห็นสัจธรรม เมื่อทอดพระเนตรเห็นต้นมะม่วง ถูกขว้างปาบ้าง กิ่งไม้ที่หักบ้าง ผิดกับอีกต้นหนึ่งที่ไม่มีผล ก็ไม่มีใครไปทำลายไปยังหนาเขียวชอุ่มอยู่ พระมหาชนกทรงรำพึงถึงแต่เรื่องการออกบวชเรื่อยมา ทรงดำริว่า การเป็นบรรพชิตประเสริฐกว่าการเป็นพระราช เพราะฉะนั้น เราจะละทิ้งตำแหน่งพระราช ละทิ้งเพศคฤหัสถ์แล้วออกบวชเป็นบรรพชิต พระองค์ทรงอยู่ลำพังพระองค์เดียว ทรงเปลื้องเครื่องกษัตริย์ออกแล้วทรงนุ่งผ้าอ้อมผาดผืนหนึ่ง ทรงห่มผ้าอ้อมผาดผืนหนึ่ง ทรงพาดผืนหนึ่ง ที่พระอหังสา สวมบาตรดินในถูงคล้องพระอังสาทรงธารพระธร (ถือไม้เท้า) สำหรับคนแก่ ทดลองเดินจงกลมไปมาอยู่บนตำหนักด้วยสีลาท่วงท่าแบบพระปัจเจกพุทธเจ้าทรงทำอย่างนี้อยู่ประมาณ ๔ - ๕ วันก็ทรงรู้สึกว่าเป็นสุขจริง ๆ ผู้ออกบวชด้วยความปราถนาอย่างแรงกล้า หรือผู้ที่ใช้ชีวิตมาอย่างโชกโชนแล้วทดลองบวช จะได้สัมผัสกับความสุขอย่างแท้จริง จนถึงกับเปลี่ยนอุทานหรือรำพึงออกมาคล้าย ๆ กันว่า การบวชเป็นความสุข การบวชจึงเป็นความสุข เพราะการบวชเป็นการออกไปจากความทุกข์ธรรมดาว่าคนเราเมื่อออกจากทุกข์ได้ ก็ย่อมเป็นสุข พระมหาชนกได้ปฏิบัติปัญญาภาวนา ถือว่าเป็นการพัฒนาปัญญา รู้และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันโลกและชีวิต เห็นแจ้งชัดสรรพสังขารตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยพ้นจากทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา

ปัญญาจึงเป็นตัวปลดปล่อยแก้ไข ทำให้หลุดพ้นเป็นอิสระเรื่อยขึ้นไปในทุกชั้น ตั้งแต่ชั้นกายภาวนา ในระดับของการรับรู้ทางผัสสทวาร มองเห็น ได้ยิน ฯลฯ แล้ว ไม่ติดกับดักของความรู้สึก ชอบใจ ไม่ชอบใจ ปัญญาพาขึ้นเหนือความชอบใจ ไม่ชอบใจไป เป็นการเรียนรู้ แก้ไขความรู้สึกขัดเคืองให้กลายเป็นความเข้าใจ สงสาร เห็นใจได้ พบเรื่องร้าย มองเห็นมุมดี หรือแ่งที่จะใช้ประโยชน์

พระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ (รัชกาลที่ ๙) ทรงดำเนิน พระชนมชีพตามแบบอย่างเช่นเดียวกับพระมหาชนกด้วยวิริยบารมี โดยมีการพัฒนาชีวิตและนำมาประยุกต์ใช้ทั้งในด้านกาย ด้านศีล ด้านจิตและด้านปัญญา อย่างงดงามบริบูรณ์ นำความผาสุกยิ่งมาให้แก่ประชาชนชาวไทย พระองค์ทรงเป็นแบบอย่างที่คนไทยทั้งประเทศควรเจริญตาม ดังสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) ตรัสว่า

การบำเพ็ญบารมี ทั้ง ๓ นั้น คือ บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี โดยให้ความหมายของบารมีทั้ง ๓ อย่างว่า บารมีที่เป็นปกติสามัญ บารมีที่ยิ่งใหญ่กว่าปกติสามัญและบารมีที่ถึงที่สุดบารมี ๑๐ และราชธรรมต้องปฏิบัติให้สัมพันธ์กันถึงจะสมบูรณ์จะขาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ได้ พระโพธิสัตว์ทำได้ ก็สั่งสม

บารมีเป็นพระพุทธรูปเจ้าได้ พระราชาทำได้ก็จะทำให้พระราชาที่มีความประเสริฐที่สุดในโลกทั้งบารมี และทศพิธราชธรรม ทุกคนสามารถปฏิบัติได้เหมือนกันหมด^{๙๓}

การสั่งสมบารมีทั้ง ๑๐ ประการนี้ถือว่าเป็นความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก จะเห็นได้ว่าพระมหาชนกมีความกล้าหาญ มุ่งมั่นในการบำเพ็ญบารมีของตนเป็นอย่างดี แม้ต้องเผชิญกับความยากลำบากอย่างที่สุด การที่พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญ ในการเผชิญกับความยากลำบาก เพราะมีความต้องการที่จะได้เป็นพระพุทธรูปเจ้าเป็นแรงจูงใจ แม้ว่าการกระทำของพระโพธิสัตว์บางโอกาสจะเป็นสถานการณ์ขัดแย้งทางศีลธรรม แต่พระโพธิสัตว์ก็สามารถดำรงตนอยู่ในการบำเพ็ญบารมีอย่างมั่นคงและคุณธรรมสำคัญที่ทำให้พระโพธิสัตว์มีความกล้าหาญ ในการบำเพ็ญบารมีได้อย่างต่อเนื่อง คือ ปัญญาและกรุณา รวมทั้งความอดทนไม่หวั่นไหวและมีความเพียรพยายาม^{๙๔}

การบำเพ็ญบารมีด้วยปัญญาของพระมหาชนกนี้ พระองค์ทรงบำเพ็ญวิริยบารมีควบคู่กับปัญญาในหลายกรณี คือ ประการแรก พระองค์ทรงบำเพ็ญวิริยบารมีด้วยการเรียนรู้ให้เกิดปัญญาในปฐมวัย ด้วยการศึกษาดูไตรเพท (ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท) และศิลปศาสตร์ (ศิลปวิทยาชั้นต่ำ ได้แก่ วิชาช่างจักสาน วิชาช่างหม้อ วิชาช่างหูกวิชาช่างหนัง วิชาช่างกลบกรวมทั้งศิลปวิทยาที่คนดูหมิ่นและไม่นับถือกันในท้องถิ่นนั้น ๆ และศิลปวิทยาชั้นสูง ได้แก่ วิชาขับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน รวมทั้งศิลปวิทยาที่คนไม่เหยียดหยาม ไม่นับถือในท้องถิ่นนั้น ๆ) จนกระทั่งพระชนมายุได้ ๑๖ ปี ประการที่สอง พระองค์ยังทรงบำเพ็ญวิริยบารมีด้วยการแก้ไขสถานการณ์วิกฤตในขณะที่เรือกำลังจะจมลงด้วยก็เสวยอาหารจนอึดหน้า ทรงนำผ้ามาชุบน้ำมันจนชุ่ม แล้วนุ่งผ้าแน่นหนาเมื่อเรือจมลงเหล่าพ่อค้ากลาสีเรือทั้งปวงก็จมน้ำ กลายเป็นอาหารของสัตว์น้ำไปหมดแต่พระมหาชนกทรงมีกำลังจากอาหารที่เสวยมีผ้าชุบน้ำมันช่วยไล่สัตว์น้ำและช่วยให้ลอยตัวอยู่ในน้ำได้ดี จึงทรงแหวกว่ายอยู่ในทะเลได้นานถึง ๗ วัน และประการสุดท้ายทรงบำเพ็ญวิริยบารมีเพื่อแก้ปัญหา ๑๖ ข้อที่พระเจ้าโปลชนกผู้เป็นพระเจ้าอาซึ่งไม่มีพระราชโอรสมีแต่พระธิดา พระองค์ทรงรับสั่งไว้ก่อนสวรรคตว่าถ้าผู้ใดรู้ปริศนาธรรม ๑๖ ข้อ และทำให้พระราชธิดาสิวลีของเราพอพระทัยได้ จึงได้อภิเษกกับพระนางสิวลีและได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติสืบไป

ความเพียรของพระมหาชนกที่ได้เรียนรู้ไตรเพทและศิลปะศาสตร์ดังกล่าวมานี้ พระองค์ได้ใช้ความเพียรจากการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระองค์มาพัฒนาใช้ได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์ต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีและทันต่อเหตุการณ์ในขณะนั้น จึงมีคุณสมบัติอันดีต่อพระมหาชนกเป็นอย่างดี

จากความเพียรในปัญหาบารมีของพระมหาชนกนั้นมีความเกี่ยวข้องกับความเพียร (ตป) ในข้อที่ ๖ ของทศพิธราชธรรม เพราะปัญญาเป็นสภาพธรรมที่เห็นได้ เข้าใจอย่างถูกต้อง รู้ถูกต้องตามสภาพความเป็นจริงของสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ แต่ว่าสภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนี้ ปัญญาจะมีได้อย่างไรนั้น ถ้าไม่มีความเพียรแล้วความพยายามก็ไม่สำเร็จลงไปได้ ตัวอย่างเช่น การที่จะได้ฟังธรรม

^{๙๓} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๕๓.

^{๙๔} พระมหาจุ่มล้อม ชูเลื่อน, “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

ของพระอริยสงฆ์ให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งนั้น ผู้ฟังพึงจะต้องพยายามตั้งใจฟังนั้นแล้วโยนิโสมนสิการเข้าไปพิจารณาอย่างแยบคายในหลักธรรมที่ได้ฟังนั้น

การที่พระอริยสาวกได้เข้าไปสดับฟังพระธรรมจากพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอริยสาวกจะต้องมีความเพียรของผู้ที่เป็นสาวกในการฟังเป็นอย่างมากเพราะผู้ที่จะมีความเพียรเพื่อต้องการที่จะเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นจะต้องเพียรอย่างแรงกล้าเช่นเดียวกับพระมหาชนก เพราะผู้ที่จะเป็นพระพุทธรูปเจ้านั้นจะต้องสั่งสมบารมีมาเป็นลำดับ ๆ ไป ดังนี้

๑) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูปเจ้า

พระพุทธรูปเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้อรหันตสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง และทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ ผู้จะเป็นพระพุทธรูปเจ้าจะต้องบำเพ็ญบารมี ๓๐ ประการให้ครบบริบูรณ์ บารมี ๓๐ ประการ คือ บารมี ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา แต่ละประการต้องบำเพ็ญ ๓ ชั้น คือ (๑) ชั้นบารมี เช่น ทานบารมี (การให้วัตถุสิ่งของภายนอกกาย) (๒) ชั้นอุปบารมี เช่น ทานอุปบารมี (การให้ของภายในเช่นอวัยวะ) (๓) ชั้นปรมัตถบารมี เช่น ทานปรมัตถบารมี (การให้ชีวิต) แบ่งตามประเภทแห่งการสั่งสมบารมีเป็น ๓ ประเภท คือ

๑.๑) พระพุทธรูปเจ้าประเภท ปัญญาธิกะ ทรงมากด้วยปัญญาในการบำเพ็ญพุทธการกธรรม อาศัยเหตุที่ทรงมีปัญญามาก มีปัญญาอินทรีย์แก่กล้า มีพระปัญญาในการพิจารณาบำเพ็ญพุทธการกธรรมมาก เป็นพระพุทธรูปเจ้าผู้เลิศด้วยปัญญา จึงใช้ระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมี อบรมนิสัยเพื่อประโพธิญาณน้อยกว่าพระพุทธรูปเจ้าประเภทอื่น ๆ โดยทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนับแต่ที่ได้ตั้งความปรารถนาด้วยใจเป็นเวลา ๗ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจาเป็นเวลา ๙ อสงไขย และตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเวลา ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป รวมเวลาในการบำเพ็ญบารมี ๒๐ อสงไขยกับอีกแสนกัป

๑.๒) พระพุทธรูปเจ้าประเภทศรัทธาธิกะ ทรงมากไปด้วยศรัทธาในการบำเพ็ญพุทธการกธรรม อาศัยเหตุที่ทรงศรัทธามาก มีศรัทธาอินทรีย์แก่กล้า แต่มีพระปัญญาในการพิจารณาบำเพ็ญพุทธการกธรรมปานกลาง จึงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนานกว่าพระพุทธรูปเจ้าประเภทปัญญาธิกะ ๑ เท่าตัว ทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนับแต่ได้ตั้งความปรารถนาด้วยใจเป็นเวลา ๑๔ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจาเป็นเวลา ๑๘ อสงไขย และตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเวลา ๘ อสงไขยกับอีกแสนกัป รวมเวลาในการบำเพ็ญบารมี ๔๐ อสงไขยกับอีกแสนกัป

๑.๓) พระพุทธรูปเจ้าประเภทวิริยาธิกะ ทรงมากไปด้วยวิริยะในการบำเพ็ญพุทธการกธรรม อาศัยเหตุที่ทรงวิริยะมากเป็นพิเศษ มีวิริยาอินทรีย์แก่กล้า แต่พระปัญญาในการพิจารณาบำเพ็ญพุทธการกธรรมมีน้อยจึงทรงต้องใช้เวลาในการสร้างบารมีมากกว่าพระพุทธรูปเจ้าประเภทศรัทธาธิกะถึง ๑ เท่าตัว โดยทรงใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีนับแต่ที่ได้ตั้งความปรารถนาด้วยใจเป็นเวลา ๒๘ อสงไขย ตั้งความปรารถนาด้วยวาจาเป็นเวลา ๓๖ อสงไขย และตั้งแต่ที่ได้รับพุทธพยากรณ์จนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเวลา ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป รวมเวลาในการบำเพ็ญบารมีถึง ๘๐ อสงไขยกับอีกแสนกัป นับเป็นระยะเวลาอันนานมากดังนี้

๒) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้เองโดยอิสระโดยไม่มีพระอรหันต์ช่วยพระองค์เอง แต่เป็นการตรัสรู้เฉพาะตน ไม่ทรงสามารถเทศน์สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามได้ มี ๓ ประเภท เช่นเดียวกับพระพุทธรูปเจ้า และมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกันดังนี้

๒.๑) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทปัญญาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๒.๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทสัทธาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๒.๓) พระปัจเจกพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ จะต้องบำเพ็ญบารมีนานกว่า ๒ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓) การสั่งสมบารมีเพื่อเป็นพระอรหันตสาวกและพระอรหันตสาวิกา

พระอรหันตสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามี ๓ ประเภท คือ (๑) พระอัครสาวก (๒) พระมหาสาวก และ (๓) พระปกตีสาวก

๓.๑) พระอัครสาวก หมายถึง พระสาวกผู้เลิศกว่าพระสาวกทั้งปวงในพระศาสนานี้ ได้แก่ พระสารีบุตรเถระและพระมหาโมคคัลลานเถระ ผู้ปรารถนาจะเป็นพระอัครสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓.๒) พระมหาสาวก หมายถึง พระสาวกผู้ใหญ่ในพระศาสนานี้ ได้แก่ พระอสีติมหาสาวก ๘๐ รูป มีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ผู้ปรารถนาจะเป็นพระมหาสาวก จะต้องบำเพ็ญบารมีนาน ๑๐๐,๐๐๐ กัป

๓.๓) พระปกตีสาวก หมายถึง พระสาวกทั่วไปนอกจากพระอัครสาวกและพระมหาสาวก ผู้ปรารถนาจะเป็นพระปกตีสาวก ถ้ามีอุปนิสัยพอ อาจใช้เวลาบำเพ็ญบารมี ๑๐๐ กัป หรือ ๑,๐๐๐ กัป ก็ได้ ไม่มีเวลากำหนดแน่นอน ทั้งนี้ต้องขึ้นกับว่าเริ่มต้นสร้างสมบารมีตั้งแต่สมัยของพระพุทธรูปเจ้าพระองค์ใด เช่น พระอนุโลปทายกเถระเริ่มสร้างสมสมัยพระพุทธรูปเจ้าอโนมทัสสี จึงใช้เวลา ๑ อสงไขย กับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป

พระอรหันตสาวิกาก็พึงศึกษาเปรียบเทียบกับพระอรหันตสาวก ๒ ประเภทหลัง

การสั่งสมการบำเพ็ญบารมี ๓๐ นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสสรุปไว้ดังนี้ว่าการบำเพ็ญบารมีอันเป็นธรรมเครื่องบ่มพระโพธิญาณเหล่านี้จัดเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ คือ (๑) การบำเพ็ญในภพที่เป็นพระสิริราชผู้ประเสริฐเป็นทานบารมี (๒) ในภพที่เราเป็นเวสสันดรและเวลามพราหมณ์เป็นทานอุปบารมี (๓) ในภพที่เราเป็นอกิตติดาบสอดอาหารนั้นเป็นทานอุปบารมี (๔) ในภพที่เราเป็นพญาไก่ป่าสีวนาคและพญากระต่ายเป็นทานปรมัตถบารมี (๕) ในภพที่เราเป็นพญาวานร ช้างฉัททันต์และช้างเลี้ยงมารดาเป็นศีลบารมี (๖) การรักษาศีลในภพที่เราเป็นจัมเปยนนคราชและภริยัตตนาคราชเป็นศีลอุปบารมี (๗) ในภพที่เราเป็นสังขपालบัณฺฑิตเป็นศีลปรมัตถบารมี (๘) ในภพที่เราเป็นยอุธัญชัยกุมารมหาโควินทพราหมณ์ คนเลี้ยงช้างอโยธยราชโอรส ภัลลภาติ สุวรรณสาม มขเทพและเนมิราช บารมีเหล่านี้เป็นอุปบารมี (๙) ในภพที่เราเป็นมโหสถ ผู้เป็นทรัพย์ของรัฐ กุณฑล ตัณฑิละและนกกระทา บารมี

เหล่านี้เป็นปัญญาอุปบารมี (๑๐) ในภาพที่เราเป็นวิชรุบัณฑิตสุริยพราหมณ์ มาคชตั้งคพราหมณ์ผู้เป็นศิษย์เก่าของอาจารย์ บารมีทั้ง ๒ นี้เป็นปัญญาบารมี (๑๑) ในภาพที่เราเป็นพระราชผู้มีศีล มีความเพียรเป็นผู้ก่อเกิดสัตตฤกษ์ศตชาดก บารมีนี้แลเป็นปัญญาปรมัตถบารมี (๑๒) ในภาพที่เราเป็นพระราชผู้มีความบากบั่น เป็นวิริยปรมัตถบารมี (๑๓) ในภาพที่เราเป็นธรรมपालกุมารเป็นขันตีบารมี (๑๔) ในภาพที่เราเป็นธรรมิกเทพบุตรทำสงครามกับอธรรมิกเทพบุตร เรียกว่า ขันตีอุปบารมี (๑๕) ในภาพที่เราเป็น ขันตีวาทีดาบสแสวงหาพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญขันตีบารมีได้ทำกรรมที่ทำให้ยากเป็นอันมากนี้เป็นขันตีปรมัตถบารมี (๑๖) ในภาพที่เราเป็นสสบัณฑิต นกคุ่ม ซึ่งประกาศคุณสัจจะทำให้ดับด้วยสัจจะ นี้เป็นสัจจบารมี (๑๗) ในภาพที่เราเป็นปลาในน้ำ ได้ทำสัจจะอย่างสูงทำฝนให้ตกทำให้ใหญ่นี้เป็น สัจจบารมีของเรา (๑๘) ในภาพที่เราเป็นสุปารบัณฑิตผู้เป็นปราชญ์ ยังเรือให้ข้ามมหาสมุทรจนถึงฝั่งด้วยสัจจะ เป็นกัณฑ์ที่ پایانดาบส ระวังบิษได้ด้วยสัจจะ และเป็นนวนารข้ามกระแสน้ำคองคาคได้ด้วยสัจจะนี้เป็นบารมีของพระศาสดา บารมีนั้นเป็นอุปบารมี (๑๙) ในภาพที่เป็นสุตโสมราชา รักษาสัจจะอย่างสูงช่วยปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ นี้เป็นสัจจปรมัตถบารมี (๒๐) อะไรที่เป็นความพอใจไปกว่าอธิษฐาน นี้เป็นอธิษฐานบารมี (๒๑) ในภาพที่เราเป็นมาตังคชภูริและข้างมาตังคะ นี้เป็นอธิษฐานอุปบารมี (๒๒) ในภาพที่เราเป็นมุกปักชกุมารเป็นอธิษฐานปรมัตถบารมี (๒๓) ในภาพที่เราเป็นมหากัณฑ์ฤกษ์และพระเจ้าโสธนะ และบารมี ๒ อย่างคือ ในภาพที่เราเป็นพระเจ้าพรหมทัตต์และคัณฑ์ดิณทกะที่กล่าวมาแล้วเป็นเมตตาบารมี และในภาพที่เราเป็นโสภณนันทบัณฑิตผู้ทำความรักบารมีเหล่านั้นเป็นเมตตาบารมี (๒๔) ในภาพที่เราเป็นพระเจ้าเอกราช เป็นบารมีไม่มีของผู้อื่นเหมือน นี้เป็นเมตตาปรมัตถบารมี (๒๕) ในภาพที่เราเป็นนกแขกเต้า ๒ ครั้งเป็นอุเบกขาบารมี (๒๖) ในภาพที่เราเป็นโลมห่งสบัณฑิตเป็นอุเบกขาปรมัตถบารมี (๒๗) บารมีของเรา ๑๐ ประการนี้ เป็นส่วนแห่งพระโพธิญาณอันเลิศ บารมีที่เกินกว่า ๑๐ ไม่มี และบารมีที่ หย่อนกว่า ๑๐ บารมีก็ไม่มี เราบำเพ็ญบารมีทุกอย่างไม่มียิ่งไม่หย่อน เป็นบารมี ๑๐ ประการฉะนี้แล^{๙๕}

จากการที่ได้ศึกษาวิริยบารมีของพระมหาชนกแล้ว พบว่าพระมหาชนกได้สั่งสมวิริยบารมีอย่างแรงกล้าในการที่จะบำเพ็ญเพียร เพื่อนำวิริยบารมีนี้ไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า เมื่อนำมาเทียบเคียงระหว่างวิริยบารมีกับความเพียรตามหลักพระพุทธศาสนาแล้ว ผู้วิจัยพบว่าความเพียรดังกล่าวจัดอยู่ในหลักสัมมปปธาน ๔

นอกจากการพัฒนาความเพียรด้วยกาย ศีล จิตและปัญญาแล้ว ยังมีความเพียรที่ปรากฏในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาให้ใช้หลักปฏิบัติ คือ สัมมปปธาน ๔

คำว่า “สัมมปปธาน” เป็นศัพท์สมาสที่มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ “สัมมา” + “ปธาน” “สัมมา” แปลว่า โดยชอบ “ปธาน” แปลว่า ความเพียร สัมมปปธาน ๔ จึงหมายถึง ความเพียรโดยชอบ คือ ความเพียรที่ต่อเนื่องไม่ลดละ ความเพียรที่ทำไปอย่างครึ่ง ๆ กลาง ๆ ทำแล้วหยุดทำ ไม่เรียกว่า สัมมปปธาน ความเพียรที่ทำอย่างต่อเนื่องไม่ลดละเท่านั้นจึงเรียกว่า สัมมปปธาน^{๙๖} นอกจากนี้แล้ว สัมมปปธาน ๔ เป็นองค์ธรรมที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดญาณและยังเป็นเรื่องของความเพียร ๔ หรือ สัมมาวายามะ ได้แก่ ความพยายามในทางที่ชอบ ซึ่งเป็นการปฏิบัติในขั้นของจิตใจคือในส่วนของ

^{๙๕} ชู.จริยา. (ไทย) ๓๓/-/๗๗๖ - ๗๗๘.

^{๙๖} พระคัมภีร์สาราถิวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙),

จิตตสิกขาในข้อธรรมนี้ได้แสดงไว้เป็น ๔ ประการ ได้แก่ สังวรปธาน ปหานปธาน ภาวนापธาน และ
อนุรักขนาปธาน^{๙๗}

๑) สังวรปธาน คือ เพียรระวังไม่ให้เกิดขึ้นภายในจิตใจ ในขั้นของการปฏิบัตินั้น
ทรงสอนให้ปลุกฝังความพอใจในการที่จะสำรวมระวัง เพื่อไม่ให้เกิดขึ้นภายในจิต กล่าวคือเป็น
เพียรระวังเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่

๒) ปหานปธาน คือ เพียรละบาปธรรมหรืออกุศลธรรมมีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสา
วิตก และอกุศลธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไปเสีย ในที่นี้หมายถึงการทำฉันทะให้เกิด พยายาม
ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) ภาวนापธาน คือ เพียรสร้างหรือเพียรเจริญ ในกุศลธรรมหรือความดี เช่นกุศล
กรรมบถ ๑๐ ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง และโพชฌงค์ ๗ มี สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ
อุเบกขา ให้เกิดขึ้น เพียรหากุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ในที่นี้หมายถึงการทำฉันทะให้เกิด พยายาม
ปรารภความเพียร ประคองจิตตั้งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) อนุรักขนาปธาน คือ เพียรรักษาและส่งเสริมในกุศลธรรมหรือความดีที่เกิดขึ้นแล้วใน
จิตใจ คอยถนอมสมาธิที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และกระทำในความดีให้เจริญงอกงามไพบุลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป
ในที่นี้หมายถึงการทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความ
ไม่หลงลืม เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

จากที่เราได้ทราบความหมายและลักษณะของสัมมปธาน ๔ ไปเรียบร้อยแล้วในข้างต้นแล้ว
ในตอนนี้อาจจะนำความเพียรทั้ง ๔ ไปใช้ในการพัฒนาชีวิตนั้นได้อย่างไร ความเพียรถือว่าเป็นสิ่งสำคัญ
สำหรับมนุษย์ทุกเพศทุกวัย เพราะความเพียรจะนำไปสู่ความสำเร็จในชีวิตของบุคคลคนนั้น ไม่ว่าจะเป็น
การดำรงชีวิต การประกอบอาชีพและหน้าที่การงานต่าง ๆ หรือในการบำเพ็ญเพียรก็ตามต้องใช้ความ
เพียรนี้ ทุก ๆ คนจึงต้องมีการพัฒนาความเพียรให้เจริญก้าวหน้าได้ดังนี้

๑) การพัฒนาชีวิตตามหลักสังวรปธาน

สังวรปธาน คือ เพียรระวังไม่ให้เกิดขึ้นภายในจิตใจ อันได้แก่การสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖
คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวลาเห็นรูปฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรสถูกต้อง โผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ
ไม่มีความยินดียินร้ายเกิดขึ้นครอบงำจิตได้ แต่การปฏิบัติเช่นนี้จะต้องอาศัยความพยายาม ปรารภความเพียร

^{๙๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๙/๙๖.

คือ มีการกระทำที่ติดต่อกันไป สามารถสำรวมได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใด ก็ประครองจิตไว้ คือ รักษาคุณภาพจิตไว้ในฐานะนั้น ๆ แล้วก็พยายามสำรวมระวังต่อไป

ตัวอย่างในพระมหาชนกประสบเหตุการณ์ครั้งหนึ่ง พระมหาชนกทรงบำเพ็ญบารมีด้วย ปรมัตถบารมี (เป็นบารมีขั้นสูงยิ่ง) คือการว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรเมื่อครั้งเรือจม ซึ่งการว่ายน้ำข้ามน้ำใน มหาสมุทรนั้นไม่ใช่วิสัยที่กระทำได้ง่าย ดังคำกล่าวของเทพธิดาว่า “ฝั่งสมุทรอันลึกประมาณไม่ได้ยังไม่ปรากฏ ความพยายามอย่างลูกผู้ชายของท่านย่อมเปล่าประโยชน์ยังไม่ทันจะถึงฝั่งเลย ท่านก็จกตาย แน่”^{๔๘}

จากเหตุการณ์ดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า คนอื่นบูชาเทพเจ้าบ้างร้องไห้คร่ำครวญ ส่วน พระมหาชนกมีความคิดว่าบุคคลที่รู้งานสุดวิสัยเกินตัวแล้วไม่รักษาชีวิตของตน ถ้าผู้นั้นคลายความเพียร เสียก็จะไม่รู้ผลของงานนั้น แต่คนในโลกนี้พิจารณาเห็นผลแห่งความมุ่งประสงค์ของตน จึงทำงานไม่ ว่างานนั้นจะสำเร็จหรือไม่ก็ตาม พระโพธิสัตว์ได้ยกตัวอย่างตนเองให้เทพธิดาเห็นประจักษ์ว่าความ เพียรพยายามในการว่ายน้ำนั้นมีผลทำให้ได้พบเทพธิดา ดังคำที่พระมหาชนกกล่าวกับเทพธิดาว่า “เทพธิดา ท่านกำลังเห็นผลงานที่ประจักษ์แก่ตนเองแล้วมิใช่หรือ คนอื่น ๆ พวกนั้นจมแล้วเราคนเดียวเท่านั้นพยายามว่ายน้ำอยู่และยังเห็นท่านอยู่ใกล้เรา จักทำความเพียรอย่างลูกผู้ชาย”^{๔๙} ด้วย เหตุการณ์อันสำคัญในการว่ายน้ำทั้ง ๆ ที่ไม่เห็นฝั่ง เป็นการใช้ความเพียรที่ไม่สามารถจะรู้ได้ว่าจะ สำเร็จหรือไม่แต่ก็พยายาม พระองค์ไม่ได้ไว้วางใจ ไม่เป็นดังเช่นกระต่ายตื่นตูม พระองค์ทรงใช้ สติสัมปชัญญะและคิดว่าจะทำอย่างไรให้มีชีวิตรอดปลอดภัยให้ถึงฝั่งให้ได้ พระองค์ทรงสำรวมทั้งกาย วาจาและใจ หาหนทางรอดชีวิตของตนเองรอดปลอดภัยด้วยสติสัมปชัญญะถึงแม้ว่าความหวังอาจจจะ ริบหรี่ก็ตามที พระองค์ก็มีความเพียรพยายามอย่างถึงที่สุด นี่ถือว่าเป็นการพัฒนาชีวิตตามหลักของ สังฆวรปธาน

ในเรื่องสังฆวรปธานนี้มีเทคนิคที่พระพุทธเจ้าทรงสอนเอาไว้สามารถนำมาพัฒนาชีวิตตาม หลักสังฆวรปธานได้คือการสำรวมระวังให้มากในอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ รักษาไว้ให้มั่น โดยอย่าไปจริงจังกับชีวิตในรายละเอียดให้มากนัก เพราะเรื่องต่าง ๆ อย่าไปยึดติดในนิमित อย่าไปยึด ติดในรายละเอียดปลีกย่อย หากยึดติดเมื่อใด จริงจังเมื่อใด ก็เลสจะเกิดมาก ถ้าเราเป็นคนตีมองโลก กว้าง ๆ ไม่จริงจังอะไรมากนัก ก็เลสก็จะลดลงได้โดยง่าย กันทางเข้าของกิเลส เราจะต้องมีสติเตรียม ตัวอยู่เสมอ ทำความรูสึกตัวอยู่เสมอ จะทำอะไรก็ต้องตั้งใจทำอย่างเช่นพระมหาชนกตั้งใจจะว่ายน้ำ ข้ามมหาสมุทร เป็นต้น

๒) การพัฒนาชีวิตตามหลักปธาน

ปธานปธาน คือ เพียรพยายามที่ละบาป ละอกุศล ซึ่งมีอยู่แล้วภายในจิตใจ โดยอาศัยการ พิจารณาเห็นโทษของบาป ของอกุศลที่มีอยู่ภายในจิตแห่งตนแล้ว ปลุกฝังความพอใจในอันที่จะละ บาปอกุศลเหล่านั้นไปจากจิต และใช้ความพยายาม พิจารณาความเพียรมีการกระทำติดต่อกันสามารถละ บาปอกุศลได้ จะมากหรือน้อยก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตเอาไว้ในจุดนั้น อย่างที่พระพุทธองค์ สอนไว้ว่าให้รักษาความดีไว้ เหมือนเกลือรักษาความเค็มฉะนั้น

^{๔๘} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๕/๒๐๓.

^{๔๙} คุรายะเอียดใน ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๐ - ๑๓๑/๒๐๒.

ปหานปธาน คือ การละในที่นี่หมายถึงการละความคิดหรือวิตก เพราะกิเลสต่าง ๆ เกิดกับความคิดนึก คิดอยากได้ ติดข้องเรื่องโน้นเรื่องนี้ รับเอาเรื่องนั้นเข้ามาไว้ในใจไม่ปล่อย กิเลสก็เพียงเลย ถ้าจะให้ดีที่สุดก็คือจะต้องไม่ยินดียินร้ายรับเอากามวิตก ไม่รับเอาเข้ามา ความคิดที่เกี่ยวข้องกับกามาเอา รับเอาเนกขัมมะเข้ามา รับเอาพระนิพพานเข้ามา

ในเรื่องนี้ผู้วิจัยของยกตัวอย่างในกรณีของพระมหาชนกที่ได้ทรงครองราชสมบัติที่เมืองมิลินา ได้ระยะเวลาหนึ่ง ทำให้พสกนิกรของพระองค์อยู่ดีมีสุข เจริญรุ่งเรืองมาก แต่ด้วยทรงพิจารณาว่าการที่ได้ครอบครองราชสมบัติต่าง ๆ นี้ พระองค์ทรงคิดจะที่สละราชสมบัติเพื่อออกบวชเนกขัมมะคงจะสำเร็จเพื่อในการออกจากกามที่เป็นเครื่องร้อยรัดต่าง ๆ นานา ทำให้พระองค์ไม่พ้นจากความทุกข์ไปได้ การออกจากทุกข์ได้นั้นจะต้องตัดกามทั้งหลาย เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นด้วยการบำเพ็ญเนกขัมมบารมีจะดีกว่า พระองค์ใช้ความวางเฉย (อุเบกขาบารมี) เช่น เมื่อพระนางสิวลีกราบทูลอ้อนต่อพระโพธิสัตว์ว่าเปลวไฟน่ากลัว ไหม้ห้องพระคลังตามลำดับคือ เงิน ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์มากมายแก้วมณี สังข์ แก้วมุกดา ผ้า จันทน์เหลือง หนังสัตว์ เครื่องงาช้าง ทองแดงและเหล็กเป็นอันมากที่ไฟไหม้ และอ้างว่าโจรบุกรปล้นพระราชวัง แล้วเชิญพระองค์ให้เสด็จกลับ แต่พระองค์ก็ไม่ใยดีแต่ประการใด

จึงเห็นได้ว่าการบำเพ็ญเพียรเนกขัมมบารมีของพระมหาชนกนี้เป็นตัวอย่างที่ช่วยในการพัฒนาชีวิตด้วยหลักปหานปธาน เพราะเป็นการตัด การสละ การละเครื่องร้อยรัดต่าง ๆ ที่ช่วยให้เราไม่ยึดติด ไม่ยินดียินร้าย ไม่รับเอากามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก วิตกหรือความคิดต่าง ๆ ที่จะแย้งชิงกับใคร ๆ เข้ามา ถ้ามันเกิดกับตัวเรา ๆ ก็ละมันเสียด้วยการเปลี่ยนแปลงอารมณ์ของตนเอง โดยการใช้หลักธรรมเข้าช่วย เพราะจิตมันเกิดทีละขณะ ถ้าจิตมันเกิดขึ้นด้วยการประกอบด้วยความพยาบาทอยู่เราก็เปลี่ยนจิตหรือเปลี่ยนความคิดนั้นเสีย ด้วยการเอานิพพานเป็นที่ตั้ง เอานิพพานเป็นตัวละกิเลสนั้นไม่ให้เข้ามา นี่คือวิธีการในการพัฒนาชีวิตตามหลักปหานปธาน

๓) การพัฒนาชีวิตตามหลักภาวนาปธาน

ภาวนาปธาน คือ เพียรพยายามที่จะกระทำให้กุศลเกิด ได้แก่ความดีทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น โดยไม่จำเป็นว่า กุศลความดีเหล่านั้นจะมากหรือน้อยก็ตาม ให้ปลูกฝังความพอใจในการที่จะเสริมสร้างกุศลคุณงามความดีให้บังเกิดขึ้น แล้วใช้ความพยายามในการสร้างกุศลโดยมีความเพียรที่ติดต่อกันไป ไม่ทำ ๆ หยุด ๆ เมื่อสามารถทำความดีได้มากน้อยแค่ไหนเพียงใดก็ตาม ก็พยายามรักษาคุณภาพจิตไว้สม่ำเสมอ

ภาวนาปธาน เป็นการใช้ความเพียรด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ ปิตติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุกเบกสัมโพชฌงค์ ซึ่งเป็นหลักธรรมแห่งการตรัสรู้ด้วยการอิงอาศัยวิเวกอิงอาศัยวิราคะอิงอาศัยนิโรธะ น้อมไปในทางสลัดออก การเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการนี้โดยอิงอาศัยนิพพานให้จิตโอนเอนเอียงไปทางนิพพาน นี้เรียกว่า ภาวนาปธาน จิตน้อมไปในทางสละ คุณงามความดี กุศลต่าง ๆ นี้ทำไปเพื่อนิพพานด้วยการอิงอาศัยไปในทางวิราคะ ชัดเกลา สลัดกิเลส ไม่ใช่ทำเพื่อตนเอง ไม่ใช่ทำเพื่อให้เราได้บุญ การทำนี้เป็นกรกระทำเพื่อกุศลธรรมฝ่ายปัญญาตรัสรู้

ตัวอย่างเช่นพระมหาชนกได้บำเพ็ญบารมีด้วยการออกบวช โดยพระองค์ทรงไม่ไยดีหรือแยแสต่อทรัพย์สินมบัติต่าง ๆ อีกทั้งยังต้องการที่จะทะเลาะกับพระประยูรญาติทั้งหลายอีกด้วย เพราะพระองค์ทรงต้องการทำจิตให้บริสุทธิ์ พ้นจากกองทุกข์ทั้งหลายทั้งหมด ดังข้อความในเรื่องพระมหาชนกที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

ข้าแต่พระชนก พระองค์ทรงละทิ้งช้าง ม้า ชาวพระนคร และชนบทเป็นอันมากเสด็จออกผนวช ทรงยินดีในบาตรดิน ชาวชนบท มิตร อำมาตย์ และพระญาติเหล่านั้นได้ทำความผิดอะไรให้แก่พระองค์หรือหนอ เพราะเหตุไร พระองค์จึงทรงชอบพระทัยบาตรดินนั้นพระโพธิสัตว์ตรัสว่าท่านฤๅ ข้าพเจ้ามิได้เคยเอาชนะพระญาติอะไร ๆ โดยส่วนเดียวในกาลไหน ๆ โดยอธรรมเลย แม้พระญาติทั้งหลายก็มีเคยได้เอาชนะข้าพเจ้าโดยอธรรม^{๑๐๐}

จากเรื่องราวที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่าการพัฒนาชีวิตด้วยหลักของภาวณาปธานนั้น เป็นหลักการที่สำคัญที่จะทำให้ชีวิตของมนุษย์มีความสะอาดและสงบ ปราศจากอกุศลทั้งหลาย ปราศจากกิเลสที่ทำให้เป็นเครื่องเศร้าหมอง เป็นการพัฒนาชีวิตไปในทางที่ดีต่อไป

๔) การพัฒนาชีวิตตามหลักอนุรักษนาปธาน

อนุรักษนาปธาน คือ การพยายามรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป ในขั้นนี้ก็มีนัยเช่นเดียวกัน คือต้องปลูกฝังความพอใจ ให้กุศลความดีมีอยู่ เป็นอยู่ภายในจิต และใช้ความพยายามที่จะรักษาไว้ โดยมีการกระทำสืบทอดกันไป และเมื่อปฏิบัติได้ถูกต้องสมบูรณ์เช่นนี้แล้วปริมาณของบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็จะถูกลดลงไปตามลำดับ ปริมาณของกุศลที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็จะดำรงอยู่ตลอดไป

ในการเจริญกรรมฐานนั้น อนุรักษนาปธาน เป็นการตามรักษาสมาธิชนิดที่ชัดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้วคือรักษาอารมณ์สมาธิต่าง ๆ ที่ปรากฏชัดเจนนดี ทำจิตให้มีความตั้งมั่นเบิกบาน ไร้กิเลสนิวรณ์ โดยแยกเป็นสัญญาความไม่สวຍไม่งามในร่างกาย มีความสำคัญในชาคคพเหลืออยู่แต่กระดูก เป็นต้น

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างในกรณีของมหาชนกชาคคพพบว่า เมื่อครั้งที่ก่อนเรือจะจมลงพระองค์ได้ขึ้นไปอยู่บนเสากระโดงเรือได้มองลงมาเห็นชาคคพพ้อค้ำลูกเรือมากมายต่างก็ว่ายน้ำบ้าง ตายอยู่เกลื่อนกลาดตามท้องทะเลบ้าง เลือดแดงฉานไปหมดเนื่องจากคคพเหล่านั้นถูกสัตว์นั้นกัดกิน แต่พระองค์ก็ไม่หวั่นไหวแต่ประการใดเลย พระองค์ก็กระโดดลงจากเรือข้ามเหล่าฝูงปลานั้นและว่ายน้ำในมหาสมุทรเพื่อหวังที่จะมีชีวิตรอด แต่ในขณะที่พระองค์จะหมดสตินั้นเพราะได้นึกถึงการรักษาศีลในวันอุโบสถศีล พระองค์พิจารณาและปรารถนาที่จะรักษาศีลก่อนที่พระองค์จะหมดลมหายใจหรือเสียชีวิต จะเห็นได้ว่าพระมหาชนกนั้นทรงรักษาศีลของพระองค์ไม่ให้ต่างพร้อยไปเลยถึงแม้ว่าตนเองใกล้จะหมดลมหายใจก็ตาม ถือพระองค์เป็นผู้ที่เพียรพัฒนาชีวิตของพระองค์อยู่ตลอดเวลา และอีกเรื่องหนึ่งนั้นพระองค์ทรงมีจิตเมตตาแก่ประชาชนของพระองค์ด้วยการตั้งโรงงาน สอนหลักธรรมให้อภัยแก่คนที่กระทำผิดต่าง ๆ นี้ถือว่าพระองค์ทรงประกอบด้วยคุณธรรม คือ พรหมวิหาร นั้นเอง

^{๑๐๐} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๖๒ - ๒๖๔/๒๒๓.

จากเหตุการณ์ที่ได้ยกตัวอย่างมานี้ จะเห็นได้ว่าการที่จะพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้าด้วยหลักอนุรักษณาปธาน เป็นการรักษาความดีงามของชีวิตโดยใช้วิธีระในการพัฒนาตนเองไม่ให้กิเลสนิวรณ์เข้ามาเกาะกลุ่มเราได้

ลักษณะปธานทั้ง ๔ ประการเหล่านี้เปรียบเหมือนกับน้ำในสระที่ขุ่น เมื่อเราพยายามป้องกันน้ำที่ขุ่นข้นไม่ให้เข้ามา แล้วก็เอาส่วนที่ขุ่นข้นออกไป นำส่วนที่เป็นน้ำใสเข้ามา ปริมาณความขุ่นข้นก็จะเจือจางไปโดยลำดับ ๆ ในที่สุดสระน้ำนั้นจะอยู่ในสภาพพร้อมที่จะใช้สอยบริโภคดื่มกินได้จิตใจของบุคคลที่จะใช้ความเพียรพยายามผ่านขั้นตอนมาดังที่กล่าวแล้วก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือจะเป็นจิตที่สะอาดขึ้นสงบขึ้น

๔.๓ สรุป

การพัฒนาชีวิต หมายถึง การทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นไป โดยมีคุณภาพเพิ่มขึ้นไปถึงจุดมุ่งหมายของชีวิต ตามนัยของพระพุทธศาสนาก็อาจจะพูดว่า จุดมุ่งหมายของชีวิต คืออิสรภาพ หรือภาวะไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ ความเต็มอิมที่ชีวิตไม่มีความบกพร่อง ไม่มีความขาดแคลน เป็นชีวิตที่มีความเต็มในตัวของมันเอง ถ้ามองในความหมายอย่างนี้ การพัฒนาชีวิตก็คือการทำชีวิตให้เจริญงอกงามขึ้นไป จนกว่าจะถึงจุดมุ่งหมายแห่งความเป็นอิสระ ไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ นี่เป็นการให้คำจำกัดความซึ่งแม้จะยังไม่ชัดเจนแต่ก็ยิ่งเห็นขอบเขต

การพัฒนาชีวิตสามารถกระทำได้ ๔ ทาง คือ ทางกาย ทางศีล ทางจิต และทางปัญญา หรือเรียกว่ากายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา ทางกาย ได้แก่ การให้ทาน ทางศีล ได้แก่ การรักษาศีล ทางจิตภาวนา ได้แก่ การเจริญกรรมฐานหรือการบำเพ็ญเพียรเจริญจิตตภาวนา และทางปัญญาภาวนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นแจ้งตามความเป็นที่ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เป็นต้น

หากจะกล่าวในภาพรวมแล้วนั้นก็คือการสั่งสมบารมีใน ๑๐ ประการ หรือทศบารมีของพระพุทธเจ้านั่นเอง การพัฒนาทางกายก็คือการสร้างกุศลกรรมบถเช่นการถือปฏิบัติตามบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ได้แก่ การให้ทาน การรักษาศีล การบวชนกขัมมะ เป็นต้น ดังที่พระมหาชนกได้สร้างโรงงานและการสอนธรรมะให้กับประชาชนของพระองค์และให้มีการรักษาศีล เป็นต้น ส่วนการพัฒนาศีลภาวนา ก็คือการพัฒนาจิตหรือสมาธิพระมหาชนกที่ได้พัฒนาศีลด้วยวิธี ๓ ประการ ได้แก่

๑) สัมปัตตวิริติ คือ การงดเว้นเฉพาะหน้า เช่น เว้นการฆ่าสัตว์เพราะด้วยความสงสาร เป็นต้น ซึ่งเป็นการงดเว้นที่ไม่เกี่ยวกับการสมาทานศีล เพราะในขณะที่พระองค์ว่ายนํ้าอยู่นั้นได้พบกับสัตว์น้ำเป็นจำนวนมากแต่พระองค์ไม่ได้กระทำบาปด้วยการคิดจะฆ่าสัตว์เหล่านั้นเพื่อประทังชีวิตของพระองค์เองเลย

๒) สมาทานวิริติ คือ การงดเว้นด้วยการสมาทาน คือตั้งเจตนาไว้ก่อนหรือโดยการรับศีลแล้วงดเว้นตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า เจตนาวิริติ เพราะพระองค์มีเจตนาในการรักษาศีลไว้ก่อนแล้วในขณะที่ว่ายนํ้าด้วยการคิดที่จะรักษาศีลในขณะนั้นไปด้วย

๓) สมุจเฉทวิริติ คือ การงดเว้นด้วยการตัดขาด ไม่มีความคิดล่วงละเมิดใดได้อีก เพราะกิเลสที่ทำให้คิดละเมิดถูกละได้แล้ว วิริตินี้เป็นของพระอริยเจ้า เพราะพระองค์คิดว่าตนเองคงจะต้องตาย

แน่นอนจึงไม่คิดที่จะละเมิดหรือขาดจากศีลเพื่อมิให้ต่างพร้อยจากจิตใจของพระองค์เองในขณะนั้นและตลอดไป

นอกจากหลักการในการพัฒนาชีวิตดังกล่าว ผู้วิจัยได้ศึกษารูปแบบการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนกแล้วพบว่าพระมหาชนกได้บำเพ็ญวิริยบารมีสัมพันธ์กับบารมีข้ออื่น ๆ ทุกข้อมีความสัมพันธ์กันกับทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี และเป็นไปตามแนวทางที่สอดคล้องเกี่ยวโยงกับทศพิธราชธรรม ได้แก่ ทาน (การให้ทรัพย์สินสิ่งของ) ศีล (ประพฤติดีงาม) บริจาค (ความเสียสละ) ความซื่อตรง (อาชชวะ) ความอ่อนโยน (มัททวะ) ความเพียร หรือความเดชเผากิเลสตัณหา ไม่หมกมุ่นในความสุขสำราญ (ตบะ) ความไม่โกรธ หรือความไม่กริ้วโกรธ (อักโกธะ) ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน (อวิหิงสา) ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย (ขันติ) และความไม่คลาดธรรมหรือความเที่ยงธรรม (อวิโรธนะ) ซึ่งหลักธรรมในทศพิธราชธรรมเป็นหัตถ์ธรรมที่พระราชาเจ้าแผ่นดินและผู้ปกครองได้นำหลักธรรมนี้ไปใช้ในการปฏิบัติเช่นเดียวกับหลักธรรมที่เป็นต้นแบบที่พระมหาชนกยึดถือปฏิบัติในการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระองค์

ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่าหลักธรรมที่พระมหาชนกทรงใช้ประกอบควบคู่กับความวิริยะนั้นเป็นหลักธรรมที่มนุษย์ปุถุชนทั่วไปสามารถปฏิบัติได้จริงทั้งสุจริต ๓ วิริตี ๓ อธิษฐานธรรม ๔ และหลักทศพิธราชธรรม ถึงแม้ข้อธรรมจะมีมากข้อโดยเฉพาะการบำเพ็ญบารมีต้องเป็นไปตามกรอบสัมมัตถาน ๔ คือ สังวรปธาน (คือเพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น) ปหานปธาน (คือเพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว) ภาวนापธาน (คือเพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดมี และอนุรักษนาปธาน (คือเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและให้เจริญ) แต่ถ้าประพฤติได้จริง มีความมุ่งมั่นจริงในการปฏิบัติ มนุษย์ปุถุชนผู้นั้นก็จะพบแต่ความสำเร็จทุกประการในชีวิตเหมือนอย่างพระมหาชนกและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๙) ที่ได้นำมาปฏิบัติเป็นแบบอย่างให้แก่พสกนิกรชาวไทยได้ชื่นชมพระบารมีตราบนพระองค์เสด็จสู่สวรรคาลัย

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาชีวิตตามหลักวิริยบารมีแบบอย่างพระมหากษัตริย์” ผู้วิจัยได้กำหนดวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหากษัตริย์ และ ๓) เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์ การวิจัยครั้งนี้ทำให้ได้ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาแล้วนำมาเรียบเรียงและเขียนบรรยายเชิงพรรณนา ผู้วิจัยขอสรุปเป็นแนวทางในการศึกษาไว้ดังนี้

๕.๑.๑ จากการศึกษาเรื่องวิริยบารมีในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า บารมี หมายถึง คุณความดีที่ควรบำเพ็ญ มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อิทธิฐาน เมตตา และอุเบกขา บารมี ๑๐ ประการนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทศบารมี เป็นบารมีแห่งอภิญาหากได้ปฏิบัติตามทางพันธุกรรมของพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ด้วยหลักปฏิบัติของโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ บารมีจะเกิดขึ้นได้ก็ความเพียร (วิริยะ) ในการปฏิบัติ โดยวิริยะนั้นมีคุณค่า ๒ ประการ คือเป็นคุณธรรมเครื่องหล่อเลี้ยงการปฏิบัติและช่วยทำหน้าที่ให้การทำงานสำเร็จ ดังนั้นบารมีทั้ง ๑๐ ประการ จึงมีความสัมพันธ์กันกับวิริยะบารมีเพื่อให้เกิดความเป็นเลิศในความพากเพียร

ในชีวิตประจำวันนอกจากการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการรู้สิ่งที่กระทบสัมผัส ก็มีความเพียรเกิดร่วมกับความคิดตลอดมา แต่ความเพียรในชีวิตประจำวันเป็นความเพียรที่เกิดขึ้นพร้อมกับความเป็นอยู่ ไม่ว่าจะในเรื่องของทางโลกในการทำงานอาชีพต่าง ๆ เป็นความเพียรตั้งแต่เกิดจนตายเช่น เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาแล้ว วิริยะในทางกุศลก็เพิ่มขึ้นเปลี่ยนจากความเพียรที่เป็นมิฉฉาชีพ มิฉฉาวาจา หรือมิฉฉากัมมันตะ เป็นความเพียรที่เป็นสัมมาชีพ สัมมาวาจา หรือสัมมากรรมันตะ ซึ่งเป็นความเพียรที่เป็นกุศลธรรมจนกลายเป็นความเพียรในโพธิปักขิยธรรม

วิริยะหรือความเพียรจึงเป็นคุณธรรมเกื้อหนุนต่อธรรมทุกประเภททั้งฝ่ายอกุศลและฝ่ายกุศล ตลอดถึงการเกื้อหนุนต่อเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน วิริยะมีลักษณะของการเข้าไปอุปถัมภ์ค้ำชูไว้ มิให้กุศลธรรมทั้งหลายต้องสิ้นสูญหรือเสื่อมไปสัมมาวายามะ จะทำหน้าที่และเจริญงอกงามได้ ย่อมต้องอาศัยความสัมพันธ์กับโลกภายนอก กล่าวคือการวางท่าทีตอบสนอง และการจัดการกับอารมณ์ต่างๆ ที่รับเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย การแผ่ขยายความเพียรนั้น จากภายในจิตใจออกไปเป็นการกระทำ ความประพฤติ การดำเนินชีวิตและการประกอบ

กิจการต่าง ๆ บ้าง สภาพแวดล้อมภายนอกที่เอื้อหรือไม่เอื้อมีอิทธิพลต่อการประกอบความเพียรและเจริญงอกงามของคุณธรรมภายใน ทั้งในทางกึ่งอสุภและในทางชัดขวางบั่นรอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเพียรพยายามในการประพฤติปฏิบัติธรรม ที่ขยายออกมาเป็นการกระทำภายนอก กระทำกันอยู่เป็นการเป็นงานที่เรียกว่า “ปธาน” ต้องเกี่ยวข้องกับอสังขยปัจจัยแวดล้อมภายนอกอย่างมาก ทั้งปัจจัยแวดล้อมทางร่างกาย ทางธรรมชาติและทางสังคม วิริยะช่วยให้การทำหน้าที่การงานทั้งในเชิงโลกียะและโลกุตระ ผู้มีความเพียรจึงสามารถบรรลุผลที่ตนปรารถนาได้โดยไม่ยากทั้งทางโลกและทางธรรมในทางโลกความเพียรในด้านโลกุตระ โดยมีเป้าหมายของพระพุทธศาสนาคือการพ้นทุกข์ เพราะหากปราศจากความเพียรเสียแล้วเป้าหมายของความพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนาย่อมไม่อาจประสบผลสำเร็จได้ ความเพียรดังที่กล่าวมาแล้วมีตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจนคือการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนก

๕.๑.๒ จากการศึกษาการบำเพ็ญวิริยบารมีของพระมหาชนก พบว่า พระมหาชนกได้บำเพ็ญวิริยบารมีสัมพันธ์กับบารมีข้ออื่น ๆ ทุกข้อ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ในมหาชนกชาดกมีแนวความคิดการบำเพ็ญวิริยบารมีที่เป็นสาระสำคัญ ๒ ประการ คือ การใช้วิริยปรมัตถบารมีควบคู่กับปัญญาบารมี การบำเพ็ญบารมีของพระมหาชนกจัดเป็นปรมัตถบารมี คือ บารมีขั้นสูงยิ่ง เพราะการว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรนั้นไม่ใช่วิสัยที่กระทำได้ง่าย ความเพียรในมหาชนกชาดกนั้น มี ๒ ประเภท ได้แก่ ความเพียรทางกายและความเพียรทางใจ ความเพียรทางกายของพระมหาชนก เช่น การว่ายน้ำข้ามมหาสมุทร ส่วนความเพียรทางใจ คือ ความตั้งใจที่จะทำ การออกบวชหรือเนกขัมมะก็จัดเป็นความเพียรทางใจอย่างหนึ่ง เพราะการบวชจัดเป็นการออกจากกาม เป็นกระบวนการสลัดออกจากกาม ในการบำเพ็ญวิริยบารมีนั้นจะต้องเป็นไปเพื่อความสุขเท่านั้น เมื่อมีความสุขเกิดขึ้น หากมีเป้าหมายคือความสุข ไม่ว่าจะเรื่องนั้นจะสำเร็จผลตามเป้าหมายหรือไม่ก็ตาม ผู้มีปัญญาควรบำเพ็ญวิริยบารมีนั้นอย่างน้อยที่สุดขณะทำจะมีความสุขที่ได้ทำ และเมื่อทำแล้วจะได้รับผลเป็นความสุข

๕.๑.๓ จากการศึกษาแนวทางการพัฒนาชีวิตด้วยหลักวิริยบารมีตามแบบพระมหาชนกนั้น เป็นการพัฒนาชีวิต เป็นการทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นไป โดยมีคุณภาพเพิ่มขึ้นไปถึงจุดมุ่งหมายของชีวิตตามนัยของพระพุทธศาสนาก็อาจจะพูดว่า จุดมุ่งหมายของชีวิต คืออิสรภาพ หรือ ภาวะไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ ความเต็มอ้อมที่ชีวิตไม่มีความบกพร่อง ไม่มีความขาดแคลน เป็นชีวิตที่มีความเต็มในตัวของมันเอง ถ้ามองในความหมายอย่างนี้ การพัฒนาชีวิตก็คือการทำชีวิตให้เจริญงอกงามขึ้นไปจนกว่าจะถึงจุดมุ่งหมายแห่งความเป็นอิสระ ไร้ปัญหา ไร้ทุกข์ นี่เป็นการให้คำจำกัดความซึ่งแม้จะยังไม่ชัดเจนแต่ก็ยังเห็นขอบเขต

การพัฒนาชีวิตสามารถกระทำได้ ๒ ทาง คือ ทางกายและทางจิต ทางกาย ได้แก่ การให้ทาน การรักษาศีล ส่วนทางจิต ได้แก่ การเจริญกรรมฐาน หากกล่าวรวม ๆ แล้วนั่นก็คือการสั่งสมบารมีใน ๑๐ ประการ หรือทศบารมีของพระพุทธเจ้านั่นเอง การพัฒนาทางกายก็คือการสร้างกุศลกรรมบถ เช่นการถือปฏิบัติตามบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ได้แก่ การให้ทาน การรักษาศีล การบวชเนกขัมมะ เป็นต้น ดังที่พระมหาชนกได้สร้างโรงทานและการสอนธรรมะให้กับประชาชนของพระองค์และให้มีการรักษาศีล

เป็นต้น ส่วนการพัฒนาศีลภาวนา ก็คือการพัฒนาจิตหรือสมาธิ พระมหากษัตริย์ได้พัฒนาศีลด้วยวิธี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สัมปตตวิริติ คือ การงดเว้นเฉพาะหน้า เช่น เว้นการฆ่าสัตว์เพราะด้วยความสงสาร เป็นต้น (๒) สมาทานวิริติ คือ การงดเว้นด้วยการสมาทาน คือตั้งเจตนาไว้ก่อนหรือโดยการรับศีลแล้ว งดเว้นตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า เจตนาวิริติ เพราะพระองค์มีเจตนาในการรักษาศีลไว้ก่อนแล้วในขณะที่ ว่ายน้ำด้วยการคิดที่จะรักษาศีลในขณะนั้นไปด้วย (๓) สมุจเจตวิริติ คือ การงดเว้นด้วยการตัดขาด ไม่มี ความคิดล่วงละเมิดใดได้อีก เพราะกิเลสที่ทำให้คิดละเมิดถูกละได้แล้ว วิธีนี้เป็นของพระอริยเจ้า เพราะ พระองค์คิดว่าตนเองคงจะต้องตายแน่นอนจึงไม่คิดที่จะละเมิดหรือขาดจากศีลเพื่อมิให้ต่างพร้อยจาก จิตใจของพระองค์เองในขณะนั้นและตลอดไป

นอกจากหลักการในการพัฒนาชีวิตดังกล่าวแล้ว พระมหากษัตริย์ยังเป็นตัวอย่างแนวทางที่สำคัญในนำหลักการไปใช้ในการพัฒนาชีวิตด้วยความเพียรเพื่อสร้างบารมี คือ พระองค์ได้ใช้หลัก ทศพิธราชธรรม มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ทาน (การให้) ศีล (ประพฤติดีงาม) บริจาคะ (ความเสียสละ) อาชวะ (ความซื่อตรง) มัททวะ (ความอ่อนโยน) ตบะ (ความทรงเดชเผากิเลสตัณหา) อักโกธะ (ความ ไม่กริ้วโกรธ) ขันติ (ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย) และ อวิโรธนะ (ความไม่คลาดธรรมดา) ซึ่งหลักการที่ พระมหากษัตริย์ พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ทรงนำมาใช้เป็นต้นแบบและเป็นแบบอย่างในการปกครอง พสกนิกรคนไทยให้อยู่เย็นเป็นสุขตราบเท่าชีวิต ในทุกวันนี้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

จากการที่ผู้วิจัยได้ทำการวิจัยเรื่อง “การพัฒนาชีวิตตามหลักวิริยบารมีแบบอย่าง พระมหากษัตริย์” จะเห็นได้ว่างานวิจัยนี้เป็นประโยชน์แก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการปกครอง ซึ่งสามารถ นำหลักวิริยตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์ไปปรับใช้เพื่อพัฒนาประเทศชาติและสังคมต่อไป แต่งานวิจัยนี้ อาจจะไม่ครอบคลุมถึงเนื้อหาที่สำคัญที่หลาย ๆ หน่วยงานหรือผู้ศึกษาต้องการนำไปใช้ปฏิบัติ ผู้วิจัยจึงขอเสนอข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการต่อไป ดังนี้

๑) หน่วยงานภาครัฐควรปลูกฝังวิริยตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์ให้แก่ผู้ปฏิบัติงาน ในทุกภาคส่วน

๒) หน่วยงานภาครัฐควรกระจายความรู้เรื่องความเพียรของพระมหากษัตริย์ให้แก่ ประชาชนทั่วไปได้รับทราบได้เรียนรู้ ออกแบบแนวทางการปฏิบัติในรูปของความเพียรตามแนวทาง พระมหากษัตริย์

๓) ในองค์กรต่างๆควรมีบุคลากรที่คอยให้ความรู้ส่งเสริมการปฏิบัติตามแบบอย่าง พระมหากษัตริย์ในด้านความเพียร

ถ้าหากทุกหน่วยงานทุกภาคส่วนร่วมมือกันปฏิบัติความเพียร สังคมก็จะเข้มแข็ง ประเทศชาติก็จะพัฒนาก้าวหน้ายิ่งขึ้นในทุก ๆ ด้าน

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ผู้วิจัยพิจารณาแล้วเห็นว่าการวิจัยเรื่อง “การพัฒนาชีวิตตามหลักวิถีบารมีแบบอย่างพระมหาชนก” ในครั้งนี้ยังอาจจะไม่ครอบคลุมเนื้อหาที่ผู้ต้องการหรือหน่วยงานที่จะศึกษาต้องการครบทุกประเด็นได้ แต่เป็นการเริ่มต้นให้ท่านทั้งหลายได้เป็นการศึกษาในแนวทางต่อไปได้เป็นอย่างดี ผู้วิจัยขอเสนอแนะเชิงวิชาการเกี่ยวกับประเด็นที่น่าจะนำไปศึกษาต่อยอด ๒ ประเด็น คือ

๑) ในงานวิจัยนี้ยังไม่ได้นำผลการวิจัยไปบูรณาการใช้จริงในสังคม สำหรับการวิจัยครั้งต่อไปควรศึกษาในหัวข้อเกี่ยวกับการนำแนวทางของวิถีบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนกไปประยุกต์ใช้ในองค์กรภาครัฐ เพื่อจะได้ทราบว่าภาครัฐมีความต้องการและประสงค์อย่างไรที่จะทำให้การปกครองบังคับบัญชาของผู้บริหารระดับต่าง ๆ ใช้ได้ดีและทำให้เกิดประสิทธิภาพในองค์กรนั้น ๆ เกิดประโยชน์และได้ประสิทธิผลตามที่ต้องการ

๒) ควรมีการศึกษาและวิจัยเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างการนำวิถีบารมีตามแบบอย่างพระมหาชนกไปใช้ในองค์กรภาครัฐและเอกชน เพื่อจะได้ทราบว่าองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชนผู้ปฏิบัติงานมีความต้องการอย่างไร ตรงตามเป้าหมายหรือจุดประสงค์ขององค์กรนั้น ๆ หรือไม่

๓) ควรมีการศึกษาและวิจัยเพิ่มเติมโดยการศึกษาแนวทางพัฒนาชีวิตในสังคมปัจจุบันเพื่อทำให้เกิดประโยชน์แก่สังคมของคนไทยในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือทั่วไป:

กฤษณาวงษาสันต์ และคณะ. **วิถีไทย**. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๔๒.

บวรศักดิ์ อวรรณโณ. **เอกลักษณ์ประชาธิปไตยไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๔๕.

ทรงวิทย์ แก้วศรี. **บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๓๓.

ทรงวิทย์ แก้วศรี. **ทศพิธราชธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๐.

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา. **ทศพิธราชธรรมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ เมติคัลมีเดีย, ๒๕๒๙.

ธนิต อยู่โพธิ์. **ทฤษฎีว่าด้วยการปฏิบัติเพื่อเดินทางไปพรหมโลก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ธรรมสภา. **ชีวประวัติ พระธรรมธีรราชหมานูนิ (โชดก ญาณสิทธิ.ป.ธ.๙)**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๑.

ปัญญา ใช้บางยาง. **ธรรมาธิบาย เล่ม ๒**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรม, ๒๕๔๓.

ประทีปชุมพล. **จิตรกรรมฝาผนังภาคกลาง: ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและอิทธิพลที่มี
ความเชื่อประเพณีและวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๙.

ประเวศ วสี. **วิถีสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๓.

พระคันธสาราภิวังศ์. **โพธิปักขิยธรรม**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๙.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓.

พระธรรมธีรราชหมานูนิ (โชดก ญาณสิทธิ, ป.ธ.๙) รจนา. **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.

_____ . **โพธิปักขิยธรรม๓๗ประการ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. นนทบุรี: สำนักพิมพ์สัมปชัญญะ, ๒๕๔๙.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

พุทธทาสภิกขุ. **สันติศึกษาของโลก**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมทาน, ๒๕๔๑.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พรีนติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. นนทบุรี:บริษัท เอส.อาร์.พรีนติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรีนติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- _____ . **พุทธธรรมฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.
- พระเทพเวที(ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- ภูมิพลอดุลยเดช, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. **พระมหาชนก**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พรีนติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๓๐.
- ยศ สันตสมบัติ. **มนุษย์กับวัฒนธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.
- รังษี สุทนดีและคณะ. **คัมภีร์ชินาลังการฎีกาแปล**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๘.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๕๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๖.
- วศิน อินทสระ. **หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา(พุทธปรัชญาเถรวาท)**. กรุงเทพมหานคร: บรรณาคาร, ๒๕๓๕.
- วิสิษฐ เดชกุญชร และคณะ. **พระเจ้าอยู่หัวของเรา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมติคัลมีเดีย, ๒๕๓๐.
- สถาบันบันลือธรรม. **พระมหาชนก**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป..
- สัญญา ธรรมศักดิ์. **ทศพิธราชธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมติคัลมีเดีย, ๒๕๓๐.
- สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). **ทศบารมี ทศพิธราชธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์, **ธรรมานุกรม**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- สุภาภียาจนคาถา. **สวดมนต์แปล**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- สุรีย์ มีผลกิจ. **พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ในภัททกัป**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทคอมฟอร์ม จำกัด, ๒๕๕๔.

(๒) บทความ:

พระเทพคุณาภรณ์ (โสภณ โสภณจิตโต). “ความเพียร”, คอลัมน์ธรรมะวันหยุด, หนังสือพิมพ์ข่าวสด
รายวัน, ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๘๒๖๓ (๑๔ กรกฎาคม ๒๕๕๖): ๒๓.

(๓) หนังสือแปล:

พระปิฎกจุฬารักษ์เถระ. **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๔๙.
พระพุทธโฆสเถระรจนา. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).
พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรสจำกัด, ๒๕๔๘.
พระอนรุทธะและพระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ.
กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันกราฟิเคเพลท, ๒๕๔๖.

(๔) วิทยานิพนธ์:

กันตยา มานะกุล. “การพัฒนาคุณภาพชีวิตโดยยึดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง : กรณีศึกษาชุมชนบ้าน
จอมจันทร์ หมู่ที่ ๒ ตำบลสันทราย อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย”. **ดุสิตบัณฑิต
สาขาวิชาการศึกษาคณะศึกษาศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๐.
กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ และทรงวิทย์ แก้วศรี. **พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับงานด้านเกษตร**.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๙.
โกวิทย์ ราชีวงศ์. “หลักคำสอนเรื่องความกตัญญูกตเวทนีในพระพุทธศาสนา : กรณีศึกษาทัศนะของ
คนชราว่าด้วยการทอดทิ้งบุพการีในสังคมไทยพุทธ”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต.
บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๕**.
นวลวรรณ พูนสุพลฉัตร. “การศึกษาพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเนื่อง
ด้วยการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุสิตบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
ประทีป ชุมพล. **จิตกรรมฝาผนังภาคกลาง: ศึกษากรณีความสัมพันธ์กับวรรณคดีและ
อิทธิพลที่มีความเชื่อประเพณีและวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน
คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ ๒๕๓๙.
พระกรวิวงศ์ (อิม สารโท). “ธรรมสังคีตของทศบารมีเป็นปัจจัยเกื้อหนุนในการตรัสรู้และการบำเพ็ญ
พุทธกิจของพระพุทธเจ้า”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุสิตบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
พระครูปริยัติคณานุกรักษ์ (พงษ์สันต์ศรีสมงาม). “การศึกษาเปรียบเทียบบารมีในพระพุทธศาสนา
เถรวาทและมหายาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
พระครูพิศิษฐ์ชัยโชติ (สำรวย โชติวิโร). “ศึกษาวิธีระในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๔.

- พระมหาจุฬาลงกรณชูลีโอน. “ความกล้าหาญทางจริยธรรมในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในทศชาติชาดก” **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๖.
- พระมหาบุญเรือน ปภังกร (พิลาพันธ์). “การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องเมตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระมหาสมชาย สิริจินโท (ห่านนท์). “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามแนวทางของพระเทพวราคุณ (สมาน สุเมโธ)”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงส์แพงจิตร). “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสววิสุทธิมรรคมหาฎีกา” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- พระสังวาล สิริจินโท. “ศึกษาสัมมปปธาน ๔ อันเป็นองค์แห่งการบรรลุธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- ไพลิน องค์สุพรรณ. “การศึกษาวิเคราะห์การสร้างบารมีของพระนางพิมพาที่ปรากฏในชาดก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- มาลินี คำเครือ. “คุณภาพชีวิตการทำงานของอาจารย์มหาวิทยาลัยในกรุงเทพมหานคร”. **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๕๔).
- สหทัย พลปัดพี. “การนำเสนอแนวทางการพัฒนาคนให้มีคุณลักษณะตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง”. **วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- เสริมศิริ อัครภูมิพันธ์. “การพัฒนาเพื่อก้าวข้ามพันตัวตนตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- สุภรณ์ แนวจำปา. “ศึกษาพัฒนาการแนวคิดเรื่องอุดมคติของพระโพธิสัตว์”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

(๕) เอกสารอื่น ๆ ที่ไม่ได้ตีพิมพ์:

รังษี สุหนต์. เอกสารประกอบการบรรยายวิชาพระไตรปิฎกวิเคราะห์. บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

(๖) สื่ออิเล็กทรอนิกส์:

สุจินต์ บริหารวนเขตต์. **วิริยบารมี (ตอนที่ ๒)**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: http://www.dharma-gateway.com/ubasika/sujin/sujin-viriya_02.htm [๖ มิ.ย.๒๕๖๐].

สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. **สัมมัตตปธาน ๔**, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.dharma-gateway.com/monk/preach/somdej/sd-223.htm> [๔ มิ.ย. ๒๕๕๗].

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : นางสาวจำลองลักษณ์ สุจริตจันทร์
- ว/ด/ป เกิด : วันที่ ๓๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๔๗
- สถานที่เกิด : ตำบล ท่าหินอำเภอ เมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี
- การศึกษา : ครุศาสตรบัณฑิต วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาสงครณ พ.ศ. ๒๕๒๕
: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ.๒๕๕๓
- ประสบการณ์การทำงาน : ครูชำนาญการพิเศษ สังกัด โรงเรียนชุมชนประชาธิปไตยวิทยาการ
อำเภอธัญบุรี จังหวัดปทุมธานี
- หน้าที่ปัจจุบัน : ข้าราชการบำนาญ กระทรวงศึกษาธิการ
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๕
- ปีสำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : บ้านเลขที่ ๓๒ หมู่บ้านพงษ์ศิริ 1 ซอยรังสิต-นครนายก ๖๕
ถนนรังสิตนครนายก ตำบลประชาธิปัตย์ อำเภอธัญบุรี
จังหวัดปทุมธานี ๑๒๑๓๐